КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

ДИМИТЪР ТАЛЕВ В МОИТЕ СПОМЕНИ

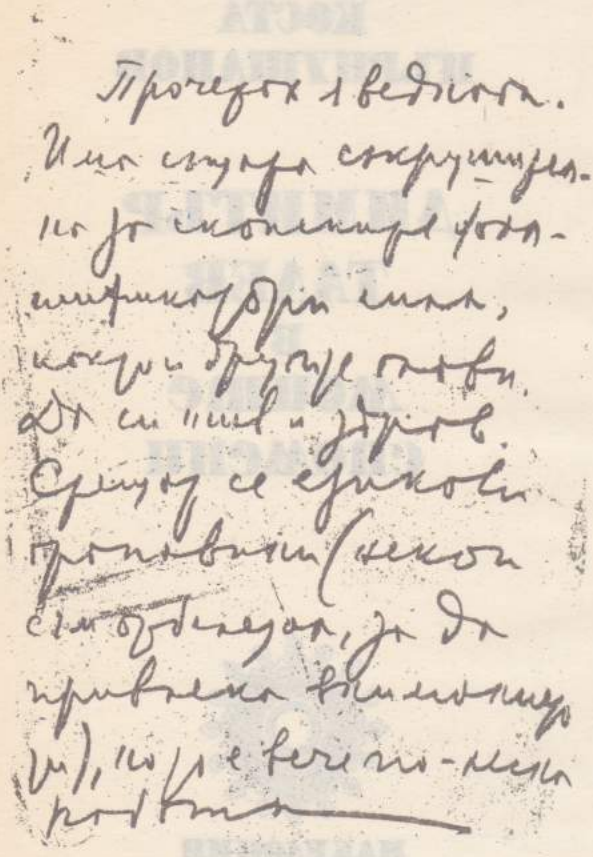
МАКЕДОНИЯ

КОСТА
ЦЪРНУШАНОВ

ДИМИТЪР ТАЛЕВ В моите спомени

МАКЕДОНИЯ

София
1992

Факсимиле на писмо от Д. Талев до К. Църнушанов

Към стр. 122 /Памфлет на скопските литератори срещу Талевите романи и реакцията на оскърбения писател/

1.

В махалата на Талевото детство

Докато не узнах фаталната вест за неизлечимото заболяване на Димитър Талев, не подозирах, че много скоро той ще бъде само спомен. Също не допусках, че ще трябва с малката мощ на паметта си да възпроизвеждам - за жалост - само откъси от ония преживявания, които ме свързваха с живия Талев. Едва когато разбрах, че е близък неизбежният му край, реших да отделя страници от дневника си поне за последните моменти от неговия живот, доколкото можах да бъда техен тъжен свидетел при ужасното очакване на кончината му.

Защо не сядах да записвам всички ония живи моменти, които прекарвахме заедно, всички ония разговори, които водихме върху най-вълнуващи въпроси? Тогава Талев изказваше толкова ценни мисли, които не само го характеризираха като човек, но издаваха и здравия му усет за нещата и неговите прозрения в бъдещето... Но сърцето ми не даваше да правя това, понеже всичко щеше да насочва мислите и чувствата ми към неговия жизнен край. А той не внушаваше такова нещо, за да бързам. Дори обичаше да говори за дълголетието си, като по прилепски се шегуваше по следния начин: „Ме прашаш на колку години сум? На 58 во 57", т.е. навършил 58 и навлиза в 57-та - младее, не признава зъба на времето! И завършваше: „Ке истерам уще триесет години, па после ке му мислам уще колку."

Мисълта му беше насочена към живота, защото той му трябваше, за да пресъздаде по художествен път величието на подвига и кръстните страдания на синовете на родния край. „Чувствувам сили, приливът им е постоянен и ме тласка към все нови хоризонти на творчеството. Има, има още много да се разкаже. Всичко е написано в душата ми, само да се

сложи на хартия." И погледът му се насочваше към незнаен свят, който трябваше да се върне от небитието и да оживее пред нашите очи с всичката си вълнуваща истинност и правдивост.

Но ето тези нови страници останаха ненаписани; един сонм от художествени образи остана нероден, а в небитието потънаха прототиповете, които той най-добре познаваше и ги вземаше за модели в своето писателско ателие.

ооо

Сега погледът ми по необходимост се носи все по-назад и по-назад в миналото, към ония моменти, които постепенно очертаваха неговия жизнен образ. Връщам се цели седем и половина десетилетия назад - към дните, откогато датират първите ми спомени за Талев. Може би много далеч отивам, за да разкажа неща, които е записала детската ми памет с присъщата й буквалност на външните впечатления и неспособност да вижда скритото. Но въпреки това тази своеобразна детска фотография на моменти, резултат от присъщата на възрастта впечатлителност, може да запази зрънца от истината. Толкоз повече, че аз съм може би единственият от пишещите приятели на Талев, които могат да разкажат нещо за най-различните години от живота му или да анкетират неговите другари от родния му град Прилеп, доколкото са още живи и на мен близки.

Макар и Талев да беше четири и половина години по-възрастен от мене, аз съм запазил спомени за него дори и когато бе в първите юношески години като ученик в първи , втори и трети прогимназиален клас в Прилеп през годините 1910-1912.

Няколко обстятелства благоприятствуваха да останат в паметта ми живи спомени от това време. Талев бе връстник и съученик на сестра ми, идваше от време на време при нас по разни случаи или самият аз го дирех по поръчение на сестра ми за услуга с учебници. Пък и семействата ни си общуваха. Ние живеехме в една и съща махала, играехме на едни и същи места - тесни и криви сокаци, малки мегдани или широки поляни край турските гробища, пързаляхме се зиме на едни и същи пързалки - рояк малки и големи момчета и момичета.

Нашата махала представляваше един малък свят, в който се срещаха хора от разни съсловия: видни граждани

- местни първенци, търговци, образовани младежи - предимно учители; но едновременно край тях в пряко общуване съжителствуваха прости хора със здрав народен инстинкт: занаятчии, еснафски първенци, които живееха със съзнанието за своята нравствена и обществена стойност, подчертавайки пред подрастващите синове максимата: „Еснаф да бидиш, чоек да бидиш!" или формата й за порицание: „Не си еснаф!". В непосредствена връзка с всички тях бяха и напълно селски хора, надошли от селата поради турските насилия или тежка немотия и свенливо заели трудово място като груби дърводелци, колари, фурнаджии или прости аргати по нивите и градините на богатите. Всички тия трудови хора придаваха особен колорит на народните маси, когато те излизаха вън от къщи при важни народни събития или тържества и празници. И сега са живи пред погледа ми тия картини от миналото с цялата си патриархална девственост. И аз се пренасям цял сред тях и обхождам по ред всички ония семейни огнища, чиито домове се бяха допрели един до друг - с гръб или рамене като живи хора - и през чиито дворове и градини можеше да се мине незабелязано от една в друга махала благодарение на разни вратички („пенджерина") и да се излезне далеч в друг край на града - при нужда. Димитър Талев познаваше всички тях още от ранно детство; прескачал е през ниските зидове, мушкал се през градините, играел по дворовете с връстниците си или правел пакости при разни случаи. А по-късно, като зрял човек и писател, отново се е връщал при тях, за да дири и избира модели за многобройните си герои и битови картини. Затова и аз ще ги обходя по ред и ще ги опиша бегло, за да се види цялата обстановка, при която той растеше, наблюдаваше и се развиваше духовно.

ооо

Най-първо да хвърлим поглед към околностите на града, докъдето се простираше дълго време неговият взор.

Недалеч, на двеста крачки зад Талевия дом, през само един ред съседни къщи започва сравнително малка падина, над която се простира платото на махалата „Ридот". В падината започват турските гробища, които отдавна са полазили по нагорнището и са се разпростреле върху значителна част от платото. Там стърчи Тюльбето на някакъв знатен турчин. Оттука се вижда като на длан цял Прилеп чак до отсрещните баири.

Ние, децата, скришом се изкачвахме натам, криехме се зад мраморните надгробни стълбове, по-ниските ги прескачахме, въвирахме се между храсталаците, за да ловим привечер майски бръмбари, с които пълнехме фасовете си, като първо им откъсвахме главите, и най-безцеремонно прескачахме гробовете. Също оттам пускахме чак до облаците разноцветни хвърчила, които наричахме „балуни".

Турците поставяха пазачи, но къде ще допазят цялата шир! Защото край самите гробища, отделени само от една улица, се редяха българските къщи на „ридарци", които много обичаха да копаят от ниския склон на гробищата червена пръст, за да си приготвят особена мазилка за кирпичените зидове на къщните огради. Затова турците се принудиха да оградят открай-докрай пространните гробища с висока и дебела каменна стена. За да не могат децата да се катерят по нея, майсторите бяха забили в още суровия хоросан на горното плато на зида остри парчета стъкло от счупени бутилки, а на входа на гробищата построиха малка двуетажна сграда за постоянен полицейски пост, който бдеше за покоя на погребаните.

По нашата улица всеки ден минаваше най-малко по едно турско погребение. Турските махали бяха на съвсем противоположния край на града, но въпреки това, по някаква упорита традиция, погребалните процесии минаваха през нашата махала. Тая традиция навярно е останала от онова време, когато целият тоя наш край е бил населен от турци, но постепенно те били измествани от българските пришълци от околните села. Върху това свидетелствуваше полуразрушената джамия в отвъдния край на нашия квартал. Там имаше чешма с чудесна вода и ние често оттам носехме пълни стомни и гюмове.

Тези погребения представяха за нас особено зрелище. Ние гледахме как разни чалмалии непрекъснато се сменяват при носенето на раменете си ковчега с умрелия. Между нас владееше суеверие: за да не ни постигне някое зло, трябва да държим в устата си някакво копче от дрехата си. Можете ли да си представите момчето Димче от Палисламовци със захапано копче от палтенцето си, същевременно зяпнало по турската върволица - все аги с дълбоки шалвари?

Но моят поглед се носи отвъд гробищата. На половин час път от тях се издига стръмната верига на **Дренска планина**, която почти се е надвесила над Прилеп като най-висока

част на **Селечка планина**, протегнала се чак до завоя на **Черна**. Тя загражда от изток високото Прилепско поле, което е начало на продълговатата равнина **Пелагония**, заградена от всички страни с планини. На север Дренска планина се допира до островърхия мраморен Козяк; разделя ги само хлътнатината на **Плетварския** проход, който след много завои води към Грацко, т.е. към долината на Вардар. По на запад от **Козяк**, покрай **Долги рид** криволичи другият проход - **Присадският**, също по посока на Вардарската долина. Той се промъква между последните разклонения на **Бабуна** със страшни завои и води към **Велес**. Тези последни бабунски разклонения, всички гърбати, се снижават, за да затворят откъм запад **Прилепското поле** и да завършат с двурогия хълм на **Маркови кули**. В полите им, кацнали върху грамадни гранитни канари, се издигат чардаците на манастира „**Св. Архангел Михаил**". А непосредствено зад Марковите кули се извишава Златовръх, в чийто скут се белеят внушителните стени на древния манастир „**Трескавец**" - т.е. „Св. Богородица" - притегателен център за богомолци от цяла Пелагония. Оттам, от върха, ще видиш и Битоля, проснала се в полите на двувърхия **Пелистер**. Към югозапад пък се протяга **Крушовската планина**, под самото било на която, на 1250 метра надморска височина, лъщят прозорците на амфитеатрално наредените къщи на **Крушево**, възобновено след пожарищата на Илинденското въстание.

Под самата Крушовска планина, носеща още името **Баба**, откъм източната страна, с локално название **Биринска планина**, се е сгушило селцето **Светомитрани**, родното място на Тале Палислама, бащата на Димитър Талев. То е комитско село, до костите си българско, дало здрава група въстаници на Илинден, отбраняващи позицията на **Мечкин камен** под командуването на беззаветно храбрия войвода Питу Гули. И именно натам тъй често е отправял мисления си поглед Талев при описанието на илинденските боеве в романа „Илинден".

Тази широка прилепска котловина, легнала в прегръдките на гранитни, почти голи вериги, намира отдушник само на юг, където лъкатуши и прави голям завой реката **Черна** в равнината на **Битолската част на Пелагония**. Над дългия пролом на Черна, между **Селечка** и **Нидже планина**, се простира високото плато на комитското **Марийово**. Оттам всяка събота потегля с катъри и магарета шумна върволица от

марийовци, тръгнали на пазар в Прилеп. И тая пъстра и многолика река тече през нашата махала.

Това е широката картина пред погледа на Димитър Талев.

ооо

А сега да видим отблизо нашата махала.

Заставам пред двуетажната къща на **Тале Палислама** - ковач кантарджия, където се е родил Димитър. Помня я добре, защото не само съм влизал в нея заедно с майка ми при именни дни, но и съм тичал да гася със скромните си детски сили пожара, който бе избухнал веднъж в горния й етаж. Носех с кофи вода от съседните чешми. Ето я пред очите ми. В двора, недалеч от портата, чешмата с мраморно корито и мраморен стълб непрекъснато шурти. От нея често пиехме вода след буйните игри на площадчето пред къщата. По-навътре е градината с цветя и овошки. Особено бе съблазнителна кайсията, към която със страх се прокрадваха малчугани, защото тетка Донка Палисламица често бдеше с чорап в ръка и навъсеният й поглед никому не можеше да убегне.

Оттам обгръщам с поглед всичко наоколо. Пред мене е малко площадче с няколко хлътвания надълбоко към срещуположната страна във вид на задънени улички. На преден план е къщата на **Сугаревци**, откъдето често се носи чудно красивият глас на милото момиче Ирина Сугарева, извил звучна песен, която те кара да се спреш и заслушаш. Сугаревци са търговци и видни граждани, почитани от всички. В съседство с тях, вдясно, е къщата също на видното семейство Глигур Кондови, отявлени българи. Въпреки напредналата си възраст Глигур Кондов, известен търговец, бе нарочно мобилизиран от сръбската власт през 1915 година във военния обоз. На път за Кичево бе убит като „отявлен" българин.

Малко по-навътре, в дъното на една дълбока чупка на площадчето, се вижда високата порта на **Димкаровци**. Там живее беловласият дядо Диме Янов - Димкар, по занятие селски терзия, но буден ученик на възрожденците. Той е запазил най-старите възрожденски български печатни издания: „Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова" от Йоаким Кърчовски, „Утешение грешним" и „Огледало" от Кирил Пейчинович, както и първия превод на Евангелието на

новобългарски език от Неофит Рилски (1840). Върху белите страници на това евангелие, както и върху белите полета ще прочетете записани от него летописни бележки за исторически събития, като например: „Во царуваньето на султан Абдула Хамида втори, во 1897 година, 23 декември, 50-60 от богатите и еснафите отидоха от утро во Битола на пречек на првиот Български митрополит пелагонийски Григория... Заедно со битолските българи беха излегле надвор от Битола на пречек..." Или за посрещането на същия владика в Прилеп: „1898,15 януария. Отрано клепалото биеше. Народо разбра за идейнето на владиката. Чаршията не се отвори, 5-16 дукяни власи гъркомани беха отвориле. Кога видоа, оти нема никой от българите отворен, и тие затвория. Пак Бог беше го подарил денот, 15 яну. беше како от майските дни. Сио град, машко и женцко, мало и големо, излеговме... на пречек..." и пр. На белите листа ще прочетете и цели стихотворения, пълни с възторг от победите на българските войски над врага: „Радуй се, Прилепе граде, Бог свобода ти даде... Елате вие, другари, мои братя българи... во едно да се сплотим..." и пр. - все възклицания по случай освобождението на Прилеп през 1915 година. В двора на дома му се вижда хубавото фотографско ателие на сина му Ицко Димкаров, у когото ще намерите цели албуми с фотографии на почти всички видни прилепчани, цели ученически класове, снели се при края на учебната година, и почти всички учителски съвети. Димкаровци бяха патриоти и колко войводи и четници са показвали ликовете си пред родолюбеца Ицко да ги снима в пълно въоръжение!...

Вляво, недалеч от Димкаровци, се издигат високите порти и още по-високият дувар на къщата на Тенекеджийте. Нищо от това, че жената на домовладиката Тоше Тенекеджия е влахинка; синовете му Васил и Гьорги са огнени българи. Васил бе член на юнашкото дружество „Златовръхски юнак" и свиреше в духовата му музика. От къщата на тенекеджиите често се разнасяше привечер тържественият глас на тръбата, която надуваше Васил и редеше всички песни, които свиреше духовият оркестър.

Съвсем до тяхната къща, напълно срещу вратата на Палисламовци, се протягаше зид, ограждащ двора на къщата на Кърстевци - на Тодор Кърстески с двамата му синове Рампо и Гьорги, големи родолюбци. На прага на къщата или на портата на двора ще видиш тетка Манда Кърстеска с чорап

в ръка как премята брънки от игла на игла и същевременно разговаря с Донка Палисламица. Всяка от тях е седнала на голям камък пред прага на портата си и се провикват една към друга през улицата, за да се чуят добре.

Надясно от Палисламовци площадчето се стеснява в дълъг сокак, който води към сиромашките къщи на махалите **Ограда** и **Гьокдере**. Наблизо са **Пипиджановци**, часовникари, но с деца учители; по-нататък е Църна Минка, която отглежда крави и снабдява махалата с мляко. Тя е народна жена, дъщеря й е добра ученичка, съученичка на Талев и сестра ми. На другия си край площадчето също се стеснява в къса уличка, която се съединява с главната улица на нашата махала. Тръгнете ли по нея, ще видите как се гуши отляво скромната къщичка на касапите **Киселовци**, народни хора; до тях на ъгъла са бедните градинари **Патовци** и Ничо Файтонджията верен куриер на революционната организация, а след Илинденското въстание - заточеник в Диарбекир. На десния ъгъл пък се шири голямата къща на влахо-гъркоманите **Гиковци**, оградена от всички страни с висок и дебел като крепост зид. В тая къща се криеше голяма противобългарска злоба. През време на църковните борби старият Гика в съдружие с Горчу Гира, Врета, Наум Дамоски, Гицо Маджаро и др. ковеше в къщата си предателска акция срещу откриването на българска семинария. Народната песен ги е заклеймила и ние, децата, между които и Димитър Талев, наричан от нас Димче Палислама, пеехме пред портите на тая проклета къща:

Се скарале гърци, бугари:
Гърци ми сет зависници,
зависници, одавници -
завидея на бугарите,
щчо отвория семинарие...
Напре оди Гика юдата
и по него Наум Дамоски,
и по него Гицо Маджаро...

За характеристика на тяхната противобългарска злоба, добре позната на Талев, от значение е да посоча два добре известни на мене факта. Гиковци бяха непосредствени съседи с българското патриотично семейство **Жежковци**. Панту Жежка беше заможен човек, търговец с бакалия, и по едно време заемаше поста член на българската черковно-училищна община. Имаше двама интелигентни синове и три дъщери. Дву-

етажната му къща, издигната в широк и красив двор, гледаше и към двора на Гиковци. Между двете семейства се породи свада, в основата на която лежеше дивата противобългарска злоба на Гиковци. При едно скарване старата Гиковица сама се нарани и за да нанесе зло на Жежковци, подлюти раната си с някакво средство и обвини Жежковица - една крайно кротка, почтена жена и прочута домакиня, - че тя й нанесла тая рана. И временно, с подкуп, постигна целта си: да бъде арестувана от властта бременната Жежковица, сестра на моята майка.

Синовете Костаки и Петраки бяха дейни в борбата срещу революционната организация, поддържаха връзки с андартски войводи - даваха им приют и пр., докато най-после местната организация застреля едного от тия андарти посред Прилеп и погна ятаците им. Костаки и Петраки тръгнаха по улиците, пазени от турски гавази... По-късно родът им се затри напълно. В този род на Гиковци трябва да се дирят елементи от прототипове на някои герои гърци от романа на Талев „Гласовете ви чувам". Що се отнася до Панту Жежка, неговият физически образ много подсеща за образа на Аврам Немтур. Той беше мой "тетин" (съпруг на леля ми Жежковица) и го познавах добре: строг, груб, горд, скъперник, егоист и доста голям тиранин вкъщи. Обаче, за разлика от Немтур, той беше патриот българин и зле пострада за българските си чувства. Към неговата най-малка дъщеря - Ането, Талев хвърляше често поглед.

2.

По-далечните съмахленци на Талев

До къщата на Жежковци се гушеше нисичкият дом на **Коце Джипунот** Чалгъджията, скрит дълбоко зад дългия и тесен двор. Жената на Коце - дебелата и бездетна влахиня Зоя, беше демонична личност, опасна шпионка в служба на сърбите, въпреки че семейството на мъжа й, известно с прякора Курлевци, беше патриотично, но тежко отрудено. Родителите на Коце - Диме и Таса - бяха градинари. Къщурката им не се виждаше отвън. Там се криеше от външни погледи една чудновата мома - Каля, която никога не се решаваше да излезне на улицата, да не би да я видят ергените. Леко открехнала портата, тя плахо надничаше към улицата и щом видеше ергенин, се скриваше. С почти неодолим срам се решаваше да напусне дома си два пъти през годината, за да отиде в черква да се причести - през коледните и великденските пости. Придружена от снаха си Зоя, навела глава, тя се страхуваше да погледне минувачите. Брат й Коце Джипунот беше известен цигулар чалгаджия, за когото се пееше песента: „Коце берберот, чалгаджията, Коце, Коце не яди расолно месо..." Денем бръснар, вечер или в празник, канен от българи и турци да свири по сватби и празници, той почти винаги се връщаше пиян. Но беше добър българин и се прочу като автор на популярната революционна песен:

„Падишаха чуден сон сонувал, чесен кърст той ми целивал;
македонци – турски поробници, сите ми станале кумети".

До неговата къща стърчеше новата, двуетажна къща на **Ачко Американецот**. Този трудолюбив човек беше ходил в Америка (затова го наричаха „Американецот"), спестил значителна сума парички и се върнал в родния си град с намерение окончателно да се хване на работа там. Построи

си тази къща с балкон към улицата. Поживя известно време със семейството си, но работа не можа да хване, повъртя се доста месеци и като видя, че парите му са се стопили, вдигна се с цялото си семейство пак за Америка, за да не се върне вече никога. Спомням си плача на неговата сестричка Пера: как зарида неутешимо при раздялата с роднини и близки. Разплакаха се и съседите им. Това беше незабравим спомен за съдбата на много наши гурбетчии, на които бе зрител и самият Талев.

На една крачка от Ачковия дом се намираше фурната на марийовеца **Атанаско**, на чийто тезгях постоянно висяхме. До него пък се гушеше дюкянчето на коларя Спасе, също марийовец. В пазарен ден марийовци спираха при тях, завързваха конете и катърите си за една халка на стената и шумяха на своя особен говор, на който пригласяха клопотарците на добитъка им.

Малко по-нататък се издигаше хубава къща на два ката. Това бе домът на **Йоан Палислама**, брат на Тале Палислама и чичо на Димитра. В тоя дом се съхраняваше здраво българско чувство, смело проявявано и от децата му. Спомням си как един ден, седнали на прага на пътните врата, аз и синът на Йоан Палислама - Благой, мой връстник, надувахме ламаринените си свирки с нови патриотични песни. Изведнъж забелязахме откъм моста на близката река Селечка да идва един млад сърбин, чиновник в общината, живеещ някъде нагоре към Рида. Изчакахме го да се изравни с нас и веднага засвирихме дръзко „Шуми Марица". Сърбинът се сепна, спря упорит поглед на нас, после заклати глава и снизходително се усмихна, отминавайки, без дори дума да ни каже. Ние тържествувахме, възхитени от смелостта си. След това Благой продължи да свири и да пее някаква стара патриотична песен от Сръбско-българската война за Милан Обренович, от която помня само откъслечни думи:

„Хубав ден пролетен,
в Пролетна градина...
Милан ми е седнал... мисли,
че ще да победи силна България..." и - завърши той речитативно - „ял пердах от българите".

До Палисламовската къща се шириле големият двор на **Богдановци** - видно прилепско семейство, дало и две родолюбиви учителски сили. Двуетажните им къщи с високи

чардаци стояха една срещу друга на двата края на двора и бдяха да не влизат много деца от махалата.

До Богдановци, на самия ъгъл на улицата се издигаше мрачната двуетажна къща на **Таса Небреклийца** и двамата й синове. Имаха чифлик. Единият син - Милан Небреклия, беше патриот и добър български учител, но брат му, ергенин, който с кабриолет постоянно сновеше по Прилепското поле, където бяха нивите му, стана родоотстъпник и зле завърши.

На един скок от тая къща, през една тясна уличка, на десетина крачки от **Селечка река** се белееше висок дувар, ограждащ пространния двор на къщата на гръко-влаха **Наум Дамоски**, споменат в песента „Се скарале гърци, бугари..." Самата сграда с широки чардаци се потайваше в дъното на двора и рядко можеше да се види поради почти постоянно затворените тежки порти. Там се ковяха заговори срещу българите.

Срещу Дамовци, отвъд реката, при самия й остър завой, стърчеше къщата на гръко-влаха **Мандикаша.** Той беше безвреден, кротък човек и ще го оставим на мира, няма да минаваме моста заради него. Ще тръгнем покрай левия бряг на реката, която тъкмо от тоя завой почва да наводнява града. На ъгъла е старинната къща на още по-старинния възрожденски род **Хаджиангелеви.** Децата на това семейство имаха нещо като аристократично възпитание: в дома им можеше да се чуе и френски език. **По-малката от момите - Марето Хаджиангелева, беше красива и интелигентна девойка. Това бе усмихнат, мил образ, към който Талев като юноша хранеше платонически чувства.**

До тях се мъдри също двуетажната къща на **Спиро Спасески,** вещ обущар. В тая къща, с две ашладисани акации отпред, като два грамадни букета, винаги гореше чист български пламък, който не угасна нито за миг въпреки тежките превратности.

Минаваме няколко крачки и спираме пред къщата на третата злодейска фигура от споменатата песен - **Гицо Маджарот.** Не се вижда самата сграда, потънала някъде в тесен двор, и продължаваме към богаташкия дом на **Бомболовци.** Богати са, но са патриоти. Старият Мирче Бомбол бе един от видните членове на общината редом с Диме Биолчев и Тодор Кусев. Още отдалеч на първия ъгъл се вижда солидната сграда на Йордан Бомболов, доктор по правните

науки. Известно време той е бил безплатен директор на прилепското класно училище при колеги - бъдещите апостоли на македонското освободително движение Пере Тошев, Даме Груев и ред други прилепски просветни дейци. После стана директор на Търговската гимназия в Солун. Богат е, има и чифлик, но не го бива за земеделец и вечно е в свада със селяните.

Кривнем ли вляво, стигаме до дъното на сляпа уличка. Там е домът на гордостта на възрожденския Прилеп - **Тодор Кусев, бъдещия старозагорски митрополит Методий Кусевич.** През една вратичка на кусевската овощна градина се влиза в пространния черковно-училищен двор. През нея са минавали всички възрожденски дейци по време на църковните борби, за да се договарят със своя вдъхновен водач срещу шепата гърковласи - както ги е описал Талев в романа си „Железният светилник". Но ние няма да влезем в тоя двор от малката вратичка, а ще се върнем по същия път назад, за да се озовем в него през някоя от широките му порти.

Ето ни пак пред Хаджиангелев и веднага до тях - пред грамадната двуетажна къща с дълбок двор на **Хаджиспировци.** Сега семейството е западнало, макар и да притежава чифлик. Много семейни несгоди са влияли за това, но в тоя дом всичко говори за минало добруване. В него се е приютявал неведнъж прилепския войвода Петър Ацев с охраната си.

Продължаваме към съседите им, също чифликсайбии - **Точаковци,** известни също с името **Кьофкарови.** И тук живее ярък български дух. Един от синовете е другар на нашия Талев. Дружбата им се проявяваше в игрите в съседния чорбаджийски дом на възрожденското семейство **Кузманови,** и те също собственици на чифлик. За това говореха и големите хамбари, където се донасяше и цяла година стоеше на склад златно пшенично и царевично зърно. Самата къща е в дъното на двора, а зад нея - пак хамбари, но и овощна градина. Домът на Кузманови беше старинен, с чорбаджийска уредба. Стаите му бяха готови да приемат на гости видни лица от цяла България и чужбина. **Домакиня беше видната гражданка Пенельопа – от рода на битолските възрожденци Робеви, които търгуваха с Виена.** Затова в дома й се виждаха виенски мебели; имаше голям комплект от сребърни сервизи, доставени също от Виена. С такъв разкош цялото семейство можеше да се представи пред отбраните гости. Между тях бе и нашият известен поет Пенчо Славейков,

посетил Прилеп през Хуриета като директор на Софийския народен театър заедно с група артисти, между които Кръстьо Сарафов и Адриана Будевска. Талев дружеше с най-малкия син - Кирил Кузманов, и благодарение на него бе видял отблизо големия поет, който по-сетне стана за него най-големият авторитет в поезията. А в моята памет останаха от това събитие само две картини: върволицата от файтони по нашата улица и витите хора в черковно-училищния двор под звуците на „бандите" - както наричахме тогава духовата музика, - които придружаваха театралната трупа. И още един момент: аз и по-възрастният от мен момък Орде Бодле стоим на тротоара: Орде от време на време си сваля кирливия фес за поздрав и аз се опитвам да сторя същото, но се оказа, че съм гологлав... И още един миг: една дама с широка капела, в отговор на поздрава на Орде Бодле изведнъж възкликна от файтона усмихната: „Ооо!". И аз целият почервенях... Това бяха артистите, които бяха престояли пълни пет дена в града ни и изнесоха три пиеси „Севилският бръснар", „Дамата с камелиите" и още една. В момента, който описвам, те заминаваха за Велес, изпратени бурно от хилядно множество в шпалир по улиците.

Непосредствено до Кузманови бяха **Гаровци**, до чиято къща се стигаше по дълъг и тесен двор. **От това семейство по женска линия произлиза нашият виден поет Атанас Далчев.** Майка му беше приятелка на майка ми и ме водеше на гости при тях.

До Гаровци живееха Башевци, търговци брашнари и добри българи. Бащата - Диме Баше, беше училищен настоятел. Като такъв той с готовност прие да съхранява за по-добри дни избичените дъски от дебелите тополи, украсяващи дотогава училищния двор и пожертвувани за изграждане на ново училище на мястото, подарено от Методий Кусевич, граничещо с училищния двор. **Семейство Башеви е клон от семейството, което даде министъра на външните работи на България Иван Башев.**

След Башеви спираме пред фурната на **Софре.** Патриот е той с цялото си семейство. Тримата му синове - Милан, Дано и Ничо - са очи и уши на Организацията: донасят каквото чуят и видят от поста на фурната. Пренасят и кореспонденцията на комитета, а фурната им служи и като явка. Тя е точно до тежката северна порта на черковния двор.

На другия край на тая двукрила порта опира високият дувар на къщата на **Йочковци**, които дадоха доброволци в македоно-одринското опълчение. Чудни българи са Йочковци. **От това семейство е и прочутата народна певица Ленка Йочковска, снаха на Гьорче Петров.** От нея съм записал и обнародвал голям брой песни в моя сборник.

Тяхната къща гледаше в широкия двор с цветна градина на **Тренковци** - здраво българско семейство, дало училищни настоятели, учители и революционери.

В съседство с тях живееха три трудови семейства: **Щарговци, Джолевци и Кьосовци.** Райна Щаргойца беше типичен образ на махленска кавгаджийка, прочута надалеч. Джолевци бяха бедно трудово семейство на тютюноработници, касапи и един певец на армоника (хармониум). **В тяхната приземна къща с доста широка градина се чуваше гласът на най-голямата певица в Прилеп - Иванка Джолева,** от която съм записал няколко десетки прекрасни народни песни, поместени в моя сборник, издание на БАН. Всички членове на семейството бяха големи българи; в тяхната среда най-добре се чувствуваше народният дух, отразен в песни, приказки и игри.

Семейството на Спиро Кьосо беше също народно българско. Вета Кьосойца тъчеше килими. Единственият им син Андончо беше семинарист в Цариград. Майка му го тъкмеше за владика и намираше, че честитката, която Андонче й изпрати от Цариград за именния й ден и която представяше две ръкуващи се ръце на влюбени, са всъщност ръцете на Св. Богородица. Толкова благочестив беше за нея Андонче. Около рождението на тоя мил момък имаше една доста весела историйка. Когато Андонче се роди, Спиро Кьосо, който не даваал изгледи да бъде баща, направил сметка, че е отсъствувал от града (бил е в Горна България при роднини цели два месеца), и то точно през вероятното време на сътворението на Андонче. Разгневил се Спиро страшно... Но баба ми Солтана Белагушица - непосредствена съседка на Кьосовци, взела да го успокоява, като правела майсторски шашармаджийска сметка: „А бе Спиро, тебе те немаше към сечко и марта. Ами ете ти го есапо: сечко-мечко, баба, марта, април, май..." - и същевременно броела на пръсти: сечко - един, мечко - два, баба - три, марта - четири... и оттам нататък всичко било на ред - излизали 9 месеца... И се провиквала: „Ууу, Спиро! Погледай го детето, цело на тебе личи!". Андонче

порасна, завърши семинария, Спиро се помина, тетка Вета се прибра при сина си, преселиха се в Горна България, ожени си се Андонче - не стана владика, но се запопи... И тетка Вета си умря шастлива... „Чие да е биче, наше да е телче!" - се провикваше баба Тана (Солтана) Белагушица. Тя беше трета жена на дядо ми Трайче Белагуша (по майка ми). С първата се развел, защото се опитала да го удуши на спане. Втората пък умряла, оставяйки му две момчета. Трябвало някой да му ги гледа. Избрал си младата вдовица с едно момиче. Солтана била хубава, пълничка и сладкопойна жена. Голям мераклия за женска красота, но същевременно голям ти-ранин, тоя ми дядо се изразявал за всяка от жените си със следната оценка на познавач: първата била само маница (най-проста тъкан); втората Ануша, кротка, нежна и свенлива женица, била басма (по-високо качество тъкан); третата - Солтана (Тана) - пълна, гордо стъпваща, достойнствена и красива, при това прочута певица на народни песни, била „**куразе**" (прилепско название за „кроасеи), т.е. най-хубава, най-скъпа тъкан. И наистина баба Тана беше хубава, „обичлива". Братовчед ми Йордан Жежков често си я целуваше и възклицаваше: „Их, бабо Тано, многу си сладка! Ми мирисаш пендисмойна (на пандишпан)!". Величествена по телосложение, тя бе и широка душа, гостолюбива, сладкодумна, канена по всички сватби на махалата, за да пее най-хубавите си песни. Рядък човек беше тя по характер. Раждала е 20 пъти, но запазила живи само три деца. Обаче отгледала пет: едно момиче от първия си мъж, заварила две от втората жена на дядо ми и родила още две, без да се вземат предвид починалите. Талев я познаваше добре, защото често идваше при нас като съученик на сестра ми и съмахленец на братовчед ми Петър (Пецо) Белагушов, известен по-късно като артист в Бургаския театър. С него Талев често се биеше, за което по-нататък ще разкажа. Въпреки тези си качества, баба Тана пак си патеше от дядо Трайче, който й намираше по някое несъвършенство и от време на време вдигаше ръка на нея, но тя юнашки понасяше. Лозунгът на дядо ми бил: „Жена ли е, змия е! Гази я по главата!" Въпреки това той намирал, че баба Тана е „куразе" - съвършена и скъпа тъкан.

Белагушовската къща, в която след смъртта на баща ми се преселихме в едно от дворните жилища, беше от стар тип - с чардак и трем под покрив. Но тя не се виждаше отвън, защото дългият двор правеше чупка под прав ъгъл и с тая

си част представяше най-хубавото в дядовия дом: целият бе покрит с няколко вида асми. Зад него се простираше голяма градина, оградена с железни пармаклъци, прикрепени с гранитни стълбове. В нея се влизаше през двукрила, също желязна врата, която се заключваше, за да не влизат махленските деца. Защото тя се славеше със своите овощни дървета от всички видове: круши, ябълки, сливи, праскови, вишни, кайсии, дюли, черници; в нея ще видиш рози също от всички видове, а край тях лехи с най-разнообразни цветя. Мераклия е бил дядо Трайче. Известен бил като голям „печалник", т.е. способен да печели пари, предприемчив, но голям скъперник. Притежавал фурни, дюкян в Прилеп и Битоля, където оставил за ръководители двамата си синове Никола и Коста. Но ги е повлякло революционното движение, поради което търговията им се разстроила: Никола поддържал връзките на местния комитет с Щаба на въстанието в Смилево, ръководел и част от Битолския район и след Илинденското въстание е бил изпратен на заточение в Диарбекир, откъдето се върна болен и рано почина. Другият син, Коста, се прибра в Прилеп на разположение на Организацията. Той се беше проявил като охрана на Гоце Делчев при неговото гостуване в Прилеп и след това го придружил до Битоля, като го настанил в братовия си дом и оттам го свързал с местните организационни хора, за да му се уреди среща с арестувания Даме Груев.

Всичко това на Талев бе известно и представяше богат материал за използване в бъдещите му романи.

До нашата, т.е. белагушовската къща, привличаше поглед двуетажната къща на **Гьоргия Небрежанец**, известен още като **Гьоргия Търпески**. Той беше ревностен чифликсайбия и постоянно препускаше с кабриолета си в обиколка по нивите си, пръснати по прилепското поле. Късичък, напет, енергичен и лют като пипер, той всяваше страх в нас, децата. Това използваха немирните му синове и беснееха по цялата махала безнаказано. Обратно, неговата съпруга Софче беше благородна и приветлива жена, с чувство за чест и достойнство. Майка й, тетка Фота Търпеска, която живееше при нея, беше известна като голяма патриотка българка, милосърдна и дарителка на първата камбана за прилепската черква „Св. Благовещение". Прекрасен образ на Талевите романи.

След няколко крачки заставаме пред високите порти на Кьофкарови. Старият Кьофкар беше добър българин, член

на българската прилепска община, бездетен, но с осиновен добър момък Наум - сирак от Илинденското въстание, прибран в Битолското сиропиталище. **В къщата му се съхраниха историческите протоколи на възрожденската община, водени от нейния пръв секретар Тодор Кусев. Син му Наум Кьофкаров проявил голямо старание като български родолюбец за да оцелеят тия протоколи.** Едва когато настана по-тихо време, той се реши да ги предаде за публикуване в отделна книга. И сега те представляват прекрасен източник на данни за възрожденския български дух на Прилеп от втората половина на миналия век. Колко вярно е това се вижда дори само от следния откъс от Писмо № 6 от 5 май 1881 година на Прилепската българска община до Екзарх Йосиф: „Понастоящем Македония има голема нужда от много учители. Битолската и Солунската гимназии наистина ще принесат голема полза, но те не ще бъдат в състояние да удовлетворят в кратко време възпиющата нужда на Македония. Ако има некой град в Македония, който да може да удовлетвори в кратко време възпиющата нужда, той е **Прилеп, град с честно и чисто българско население, с жители по патриоти и по-ученолюбиви от другите македонски градове**" *(вж „Протоколи од заседанијата на Прилепската општина (1872-1886)", подбор, редакција и коментар Љубен Лапе. Скопје, 1956, стр. 86.*

За тия протоколи бе напълно осведомен самият Талев, който живееше на стотина крачки от Кьофкарови, беше другар с Наум Кьофкаров и добре ги използва в романите си.

Съвсем прилепена до Кьофкаровата къща се гушеше бедната къщурка на **баба Орда.** Тя можеше да оправя навехнати детски ръце, но също така умееше и да ни обуздава, когато буйствахме в махалата: заплашваше ни, че ако някой от нас си навехне ръката, няма да му я оправи, та да се пука от болки...

Отминаваме с уважение нейната къщурка и веднага се озоваваме до паянтовата къща на „марийовките" **Наде и Маре, прочути с хубавите си марийовски песни. При тях на гости идваха от родното им село млади булки, облечени с пищно избродирани червени носии - според мен най-красивите в цяла Македония.** Всеки се спираше да ги гледа и да им се удивлява. Спомням си как фотографът от Талевата уличка Ицко Димкар искаше да ги фотографира, но

те отказваха. Слезли от дивата марийовска планина, самите смутени от невижданата от тях градска обстановка, истински дивачки, те се криеха зад портата и никакви молби на Димкар не бяха в състояние да ги трогнат.

Така вървейки стигаме до ъгъла на пресечката с „джадето", което води на север към Грацко, а на юг - към Битоля. На самия ъгъл е къщата и бакалницата на Клисур, който е собственик и на машина за влачене на вълна, може би единствена в Прилеп. Клисур е добър българин и верен организационен човек. Срещу него е старото семейство **Куситасевци** - махаленски бакали и огнени българи. Имаха роднини в София. Веднъж един от синовете - Пецо, мой другар, беше им отишъл на гости. При връщането си, слизайки от файтона и в желанието си да покаже българската си ревност (идва човекът от свободните краища), се обръща към случайните посрещачи на книжовен български език („горнобугараски") с думи, каквито му дошли на уста в смущението: „Къде е къщата на баща ми?" (на прилепски би било: „Кай е кукята на татка ми?). Присъстващите прихват в смях: „Море, море, не я знай кукята на татка си!". Пустите му прилепчани, майтапчии, след това където го видят, го питат: „Къде е къщата на баща ти? Си я найде?"

Но ние сме стигнали до турските гробища. На срещуположния ъгъл на Клисуровия дюкян, в продължение на джадето към Плетвар, се вижда съвсем схлупена фурната на **Стоян Фурнаджията**; до нея - солидната двуетажна къща на нашия някогашен главен учител **Илия Кепов**, от когото страшно се боехме, а залепена до нея се издига голямата сграда на кафенето на цинцарина **Коли**. На горния етаж имаше салон с билярд и там другарите на Талев от време на време играеха за забава. Там беше и мястото за среща с тях, преди да тръгнат задружно на разходка.

Две крачки по-нататък се вижда портата на дома на **Зуграфовци**, до който се стига през доста тесен и дълъг двор. С гърба си къщата се допира до Палисламовската, т.е. Талев и Зуграфови са непосредствени съседи. Милан Зуграфот бе отявлен българин, потомък на възрожденския зограф Адамче Зуграфот. За тези си чувства като българин той тежко пострада през лятото на 1913 година от сръбските наказателни шайки, но за това ще разкажем на друго място.

Но нека тръгнем в обратна посока - пак към Куситасевци. До тях е къщата на заможните бакали **Белазелковци**,

предани дейци на народното дело. Един от братята - Гьорги Белазелков, е бил и член на местния революционен комитет и като такъв бива осъден. Лежал е в Битолския затвор заедно с Даме Груев. Но Белазелкови станаха особено известни с укриването на двамата герои Йордан Гавазов от Прилеп, железар, и Христо Чемков, учител революционер, от Щип. Като нелегални те намират временен приют в тоя патриотичен дом. Но на 23 май 1898 година биват открити от турската полиция. През това време на стража край тежките порти на къщата им е стояла домакинята Темана Белазелчица. Тя веднага предупредила нелегалните си гости и за да им даде време да се приготвят, застанала на прага на портата с разперени ръце и не давала на полицая Емин ефенди да влезне вътре, оправдавайки се с това, че ще се изплашат децата... А няма лоши хора вътре!... Емин я изтласкал със сила и нахлул с полицаите си. Още на стълбите е бил убит от Гавазов. Завързало се кратко сражение. Понеже са имали само един револвер с няколко куршума и видели се в безизходно положение, двамата герои се самоубили с последните два патрона. Темана била веднага арестувана, а след това и останалите братя. Осъдени били на дългогодишен затвор. Но народът устроил най-тържествено погребение на гордите юнаци и ги увековечил с прочутата песен:

Нека се знае во веки веков:
Йордан Гавазов и Христо Чемков
две тела беха с душа едничка
и се бориха за свободата;
във бой ужасен с врага коварен
паднаха те, но непобедени;
доказаха те, че земята ни родна
родила, ражда юнаци безстрашни.
За тех да пеем, а не да скърбим:
те изпълниха дълга си свещен!
Докле, майко, раждаш чеда такива,
които знаят как да умират
за чест и правда и за свобода,
твойте тирани ще да треперят!

Талев живя под внушителното въздействие на разказите на неговите близки - живи свидетели на вълнуващото събитие, станало недалеч от техния дом, и го е отразил по свой начин в своите романи.

Продължаваме нататък. Отдясно е голямата къща на видния общинар и училищен настоятел **Аце Янов**, заможен търговец и българско знаме. Кой ли не го знае!

Срещу него пък е домът на **Самарджиеви**. Там живее друг търговец и училищен настоятел - Илия Самарджиев. От тоя дом е излязъл и основал в Солун първата българска книжарница и печатница Коне Самарджиев, виден революционен деятел от кръга на Иван Гарванов. В съседство са все родолюбиви семейства: **Кимови, Зойчеви, Търпевци...**

Спираме пред източната порта на черковно-училищния двор, в който най-силно е туптяло българското сърце на Прилеп. Погледът се задържа най-първо на **историческата черква „Св. Благовещение" с рядко красивия си иконостас, дело на майстор Димитрия от Лазарополе, прототип на Рафе Клинче от романа „Железният светилник". Нейната история е художествено описана от Талев в същия роман. Отвън тя е сравнително ниска, за да не дразни турците с външния си величествен вид. Затова пък основите й са спуснати няколко метра по-дълбоко. По тоя начин, снишавайки се отвън, тя се извишава вътре огромна, висока, с допълнително изградени галерии за женското отделение. Срещу западния й вход се издигаше висока камбанария с кубе, под което висяха две големи камбани.** Но това беше в мое време, а по-рано на това място е стояло клепалото. До камбаните се достигаше по една вита каменна стълба, по която се промъкваxме, за да ударим поне един път камбаната, докато не ни е погнал клисарят. В подножията на камбанарията бликаше чешма с три чучура и утоляваше жаждата на цялото училище и на богомолците.

Край камбанарията се издигаше историческото „одре", на което е седял султанският пратеник със задача да пази строежа на черквата от турските фанатици, които не искали гяурите да имат такава великолепна черква. **Картината е същата, както ни я дал Талев в романа. Срещу олтара на черквата, зад широка дворна част, се издигаше двуетажната сграда на старото училище „Св. св. Кирил и Методий". На горния етаж имаше голям салон, училищна библиотека, стая за владиката, когато дойде на посещение от Битоля, и стая за българската черковно-училищна община. Тук е бил центърът на ръководството на църковната борба срещу Цариградската патриаршия; оттук са изпращани делегации в Цариград при учредяването на Българската**

екзархия; оттук се командвала и революционната борба от учителите революционери.

Историческа е тази част на училището и с това, че тук са се подвизавали възрожденските учители Димитър Миладинов заедно с Райко Жинзифов, а след тях буйният велешанец Йордан Хаджиконстантинов Джинот, Кузман Шапкарев, Григор Пърличев, Никола Ганчев Еничерев, Йосиф Ковачев, Баба Неделя Петкова и ред други. След тях вършели своето родолюбиво дело учителите революционери Пере Тошев – един от безсмъртните основатели на Тайната македоно-одринска революционна организация, Даме Груев – равен на него основоположник на Организацията, Петър Попарсов – третият основател на същата организация. Георги Попхристов – водачът на Илинденското въстание в Леринско, Кирил Пърличев – син на Григор Пърличев и бъдещ революционен деятел, героят Никола Каранджулов, главният водач на прилепските революционери Тале Христов, Гьорче Петров – по-сетнешният дългогодишен задграничен представител на ВМОРО, войводата Петър Ацев, след тях по-младите организационни водачи Георги Талев Палисламов – брат на Димитър Талев, Тодор Попадамов и още ред други в дълъг поменик.

В долния етаж на старото училище се помещаваше класното училище, а в двора, в отделни едноетажни сгради бяха отделенията и забавачниците. На другия край на двора се възвишаваше голямата двуетажна сграда на новото училище с останалите отделения на началното училище и класовете. На горния етаж бяха кабинетите по химия, физика и естествена история. Там бе и големият училищен салон, в който се даваха всички представления, концерти и пр. Една училищна стая имаше подвижна дъсчена стена, която като се махне, даваше възможност от стаята да се образува сцена. Там Талев и неговите другари, вече юноши, проявяваха своите артистични дарования.

Заслужава да отбележа, че училищният двор беше място и за всички големи тържества и събрания: протестни демонстрации срещу гъркоманите, кирило-методиевските празненства, народни игри, църковни процеси и пр. В обикновени дни там намираха простор за игра най-големият брой деца от махалите. Там ставаха и масовите упражнения на юнашкото дружество „Златовръхски юнак", в което членуахме аз и Талев.

От казаното дотук ясно се вижда, че в тези две огнища - в черквата и училището, се е съсредоточавал целият духовен живот на Прилеп и се градял неговият национален български възход. В тях имат своята конкретна основа възприятията, които е запазил Талев, за да ги възпроизведе майсторски в творбите си.

Около тия огнища като около ядро, зад оградите на широкия двор са се наредили и жилищата на прилепските първенци начело с Кусеви, Бомболови, Фукарови, Биолчеви, Хаджиилиевци, Тошеви, Кондови, Попадамови, Спиропетреви, Пешкови, Мърмеви и пр. Така например до изхода от двора, през голямата южна порта, е домът на Пере Тошев, в съседство му е Тодор Попадамов – негов ученик; отсреща се виждат високите чардаци на къщата на тримата огнени революционери Гьорги, Никола и Рампо Пешкови – и тримата изгорели в борбите; малко вляво е просторната къща на Спиропетреви – Троечанови, т.е. къщата на Гьорче Петров и брат му Спиро Петрев – българско огнище; вдясно пък е къщата на Йоан Кондов, издигната на мястото на изгорялата през 1881 година – на Великден – историческа къща, в която след тридневно сражение с обсадилия ги аскер са изгорели двамата братя герои Диме и Мияйле Чакреви и техните двама бойни другари Бочварчето и Радобилец. Цял Прилеп е бил потресен от това небивало събитие и го възпял в дълга епическа песен, предавана от поколение на поколение (вж мой Сборник).

Описанието на нашата махала и съседните около черковно-училищния двор ще завърша с картината, която представляваше тя като главна улица за пазарджиите в съботен ден. Тогава откъм Дренска планина се смъкваха дълги върволици от селяни - марийовци и прекуридци, - подкарали цели кервани с натоварени коне, катъри и магарета с дърва, въглища, големи цедила с планинско или бито сирене, извара, овче или козе масло, кокошки, гъски и пр. Също от планината слизаха цели стада кози, отекваха провикванията на марийовците, които удряха с тояги добитъка си по дирниците и повтаряха познатия ни от романа на Талев „Гласовете ви чувам" възглас: „Чункш! Чункш!", за да отклонят жадните животни от мръсната вода на вадите, протичащи покрай тротоарите. Всичко това Талев е възпроизвел почти фотографично в писанията си.

Към горното трябва да прибавим, че в делничен ден всяка сутрин откъм Рида на града минаваха „ридарци" - голям брой трудови хора, на път за чаршията, а вечер същите се връщаха обратно за у дома, натоварени с разни продукти. Това бяха обущари, казанджии, каменари, касапи, кантарджии, майстори зидари, зурладжии и какви ли не още занаятчийски работници - все верни хора на Организацията, сурови, твърди, готов кадър за народното освободително дело. Техните образи, подобно на статистите във филмите, изпълват Талевите романи.

Като се има предвид всичко гореописано, всекиму ще стане ясно, че целият район бе централен: най-много в него се чувстваше пулсът на града. Чорбаджии и сиромаси, търговци и занаятчии, селяни и граждани, учени и прости в дадени общонародни моменти излизаха като единно цяло и даваха израз на народната воля.

Ето това бе пъстрият свят, който впечатлителният Димитър Талев носеше в душата си още от ранно детство. Всеки кът на тия места му е говорел с езика на легендите и го е вдъхновявал за бъдещото творчество.

3.

Моменти от детството на Димитър Талев

Димитър Талев беше най-малкият от децата на Тале Палислама. Бащата е бил кротък човек и вещ майстор ковач на кантари, които приготвял за износ и печелел хубави пари. Защото по качество произвежданите кантари са се отличавали с голяма точност и били предпочитани пред другите, срещани на пазара. Почитан бил от всички като благороден човек, предразполагащ събеседника си с милото обръщение „Сладко брате".

Майката на Талев беше волева жена, главен заповедник в къщата. Тя имаше още двама синове. Най-големият, учителят революционер Гьорги, беше много строг и упорит човек, голям патриот, член на околийския комитет на ВМОРО. От него всички ученици се страхуваха, понеже предпочиташе да вразумява немирниците с бой. Другият син, също революционер навремето, беше Алекса, по занятие железар. Като младеж е бил терорист на Организацията, а известно време и четник.

Между тримата братя почетно място заемаше единствената сестра Мария, която отдавна се помина.

Но предмет на най-голямо внимание е бил най-малкият член на семейството - нежният, крехкият Димче. Към него тетка Донка, майка му, хранеше неописуема нежност, равна на оная на баба Султана към Лазар Глаушев от романите му. „Димче мой златен!" - това е било честото и пълно с умиление възклицание на тетка Донка, останало в паметта на всички близки. „Като кажеше „Димче мой!", устата й се топеше" - ще ви потвърди всеки, който е бил край нея. В този възклик, придружен от блажена усмивка, се изливала всичката нежност на любящата майка. За да не го урочасат лоши

очи, тя е сложила на „златния Димче" обеца на ушенцето и той я носил докрая на началното училище. „Ова дете ми е се задумано, се си седи само и везден си чита книги. Му кладов обетче - да ми е живо, оти ке биди улькер (бележито) " - казвала тетка Донка, топейки се от умиление пред нежното си и телесно крехко чедо. Но подобно умиление малкият Димче е будел и у други. Мъничък, бледолик и с обеца на ушенцето, той карал хората нежно да му се усмихват и да го милват. Такъв момент си спомняше и по-сетнешният му почитател Ничо Кондов. Макар и самият той да е бил само едно голямо момче, щом видел малкия Димче да идва от чаршията, Кондов почувствал неволен тласък да го погали с възклика: „О, милото!".

Постепенно обаче „милото" влиза в крак с другите съмахленци: участва и в лудориите им, и дори в наказанията над пакостниците. Един от тях бе споменатият мой братовчед Пецо - Петър Белагушов, който обичаше да се закача с всички, да дразни, да се подиграва, да чупи джамове и пр. Веднъж той бива погнат от Талев. След като си разменят по някой камък, Талев се хвърля срещу него и оня побягва у дома си, като заключва вратата. Талев запраща победоносно един камък върху дебелите дъски на Белагушовската порта, оставя върху нея хубав знак за вечни времена и тръгва тържествуващ от победата си накъм дома. Но ненаправил и десетина крачки, Пецо тихо отваря портата и запраща камък право в гърба на „победителя", след което пак избягва и се заключва. „И сега сякаш чувствам върху гърба си тоя удар, толкова ме заболя!" - разказваше ми с усмивка Талев при един разговор, когато събуждахме стари спомени за Прилеп, и се присмиваше на себе си като нещастен победител. По-късно той и Петър Белагушов са се срещали като възрастни и приятели - единият писател, другият - артист. „Помниш ли, помниш ли, когато ме удари с камък в гръб от засада?" - подсетил го Талев, здрависвайки се сърдечно с Пецо. И двамата се пренесли с умиление към детските си години.

И все пак Талев не е могъл да участва напълно в живота на връстниците си. Неговото голямо наследствено късогледство по майчина линия му е пречело да участвува във всички детски игри, където се иска точно зрение и мерене с поглед, като например прилепските: „аткала булейлям" (улучване с орехи на пара върху колче), „гравушки" (наредени фасулчета, които да се разпиляват със „сърка" - триъгълно

порцеланово парче от счупена чиния), „ашици" (кокалчета от задните стави на овчи крака), „яана-подаана" (подаване на топка от ръка на ръка от страна на група момчета, яхнали свои другари), „трикамен" (улучване на три камъка един върху друг), „пирлапач" (улучване на парчета керемиди), „долга магарица" (скачане един след друг върху хванали се през кръста един зад друг момчета) и пр. От цялото семейство само Алекса не е бил късоглед. Но да се пързаля Талев обичаше много. От пързалката пред Киселовци през една дълбока зима датират и първите ми спомени за него. Вадите от чешмите при Палисламовци и Кърстевци бяха замръзнали нашироко и представляваха прекрасна пързалка от Палисламовци до нашата улица. Рояк деца се плъзгаха шеметно по леда прави или клекнали, носейки се с налъмите си като с най-съвършени кънки. Само Димче не носеше налъми, а здрави обувки и с тях се плъзгаше. Също така никога не носеше антерия, с каквато бяхме облечени всички останали, а панталонки. Като сега го помня на пързалката, облечен в някакъв поизбелял балтон с тъмнокеремиден цвят и с фес на главата. Беше ученик от първи прогимназиален клас. Сестра ми ме изпрати да го помоля да й услужи за този ден с учебника си по география. Ние бяхме много бедни, сираци без баща, та майка ми не можеше да ни купува учебници. Сестра ми неведнъж бе използвала добрината на Димче за такава услуга. Аз изпълних желанието й макар и със стеснение, защото Талев ме засрамваше, като повтаряше думите ми, подражавайки на тънкия ми детски глас: „Ааа? Димче, ми рече сестра ми да ми я дайш географията за денеска..." „Ааа? Ете така ти ли рече?" - и се хилеше. Най-после се смили и каза: „Още малко да се попързалям и ще ти я донеса!"

И наистина, след няколко плъзгания „по мас" върху леда, отиде у дома и по някое време ей го с хляб и сирене в ръка лапа и отново се тъкми да се пързаля.

- Ами географията? - питам го аз загрижено.

- Ъ, заборайф! - сепна се той. Забравил! И отново се върна дома. След известно време пак се показа откъм дома си, но пак без книгата. Питам го:

- Ами книгата?

- Ъ, пак заборайф! - възкликна той усмихнат. За миг ме хвана мъка, но нещо ми подсказа, че този път ме лъже, при все че нищо не държи нито в ръка, нито под мишница.

Надникнах зад гърба му и преди той да успее да се обърне към мене с лице, забелязах как ръбовете на книгата се очертават на гърба му под балтона.

- Ааа! Лажиш, лажиш! - подвикнах му аз.

Ухилен и доволен, че ме е смутил няколко мига, той бръкна отзад под балтона, измъкна географията и ми я подаде:

- На, и мнугу здравйе на Фането!

Тоя му навик да се шегува, мило да се усмихва или от сърце да се кикоти след закачки остана негово качество през целия му живот. При всé че в-творбите му няма никъде подчертан хумор, в разговорите си с приятели той умееше да разсмива, да разказва весели епизоди, на които сам най-много се смееше. За някои моменти от неговия хумор ще разкажа по-нататък.

Такъв го помня и като 13,14 - годишен юноша. Отбрани момчета и момичета от прогимназиалните класове пееха в училищния хор, който през дните на Страстната седмица ставаше и черковен. Между избраните певци беше и Талев заедно със сестра ми и другите момичета от махалата. През Страстната седмица, на Велики петък, хорът пееше в черква, разделен на две части. Изпълняваше трогателната черковна песен „Всичките родове твойто погребение с песни оплеват, Христе мой!" . Тая песен се знаеше от целия град, но всеки отиваше да я чуе от ученическия хор. Трябваше обаче да се отива на спевки вечерно време. Майка ми не искаше да пусне сестра ми да върви вечер по тъмните сокаци, макар че черквата беше ни в съседство. Но Талев уреди всичко: заяви, че заедно с верни другари ще я съпровожда до черквата и обратно и че с него ще вървят и други момичета от махалата, едно от които беше на съседката му Търна Минка.

- Не плаши се, тетко Паро, - казваше той с чувството на сериозен мъж. - Не бери гайле, щом сме ние тука с нея толкова мъже!

- Маж, коо петело наш! - отвръщаше иронично майка ми, но се съгласяваше. В късна вечер Талев дойде с дружината си „юначни" другари певци, като доведе и двете съученички на сестра ми, които живееха недалеч от Палисламовци.

Докато сестра ми се тъкмеше за тръгване, на прага на притворената врата откъм двора я чакаха двете момичета,

а Талев и другарите му стояха на двора на три-четири крачки от тях: Той им разказваше някаква весела история. Помня как раменете на момичетата, които слушаха разказа отстрани, се друсаха от сдържан смях, а момчетата се кикотеха. Темата на разговора беше някакво надхитряване, което Талев извършил над момчетата от другата махала, когато те са се тъкмели да крадат плодове от неговата градина, особено от пре-красната кайсия.

- А как се досети за това, бре Димче? - възкликна един.

- Ами яс не ке калапам тутун! - отвърна самодоволно Димитър целият ухилен, т.е. няма да им реже басма на другомахленците. И с тих глас им съобщи тайната на успеха си да ги прогони със справедливо наказание... Бурен смях избухна, но най-много се смя самият той. Коя беше тая тайна на успеха, не можах да чуя, но се досетих. Обаче не е за разказване... Помня, че Димче беше много симпатичен със своята духовитост пред момичетата. И аз му завиждах, че не мога да разказвам като него такива смешни неща и да бъда предмет на внимание. Когато след години разказвах всичко това на вече възрастния Талев, той се смееше от сърце и ме караше много пъти да му повтарям. „Така значи - подемаше той, -яс не ке калапам тутун!"... Тогава му припомних и някои смехории от това време, отнасящи се до съмахленеца му Кындакот, за когото споменава в интервюто си с Ганка Найденова. Кындакот беше весел момък, син на занаятчия, в съседство с Палисламовци. С него Талев също си играеше. Стана дума как Кындакот си получил прякора... Когато бил малък, не можел да приказва добре и когато се обръщал към баща си Димо да му даде вода, казвал по бебешки: „Имо (Димо), ... брунда (вода) ... Кында' бърррр... кында зърррр!" и ритал с крака си, като искал с това да каже по-скоро да му дадат вода... Тъй си получил прякора „Кындак". Талев се превиваше от смях. „Имаш страшна памет!" - заключаваше той.

4.

Талев като ученик в Солунската българска мъжка гимназия

В навечерието на Балканската война мнозина от Талевите другари, които завършиха прилепската прогимназия, пожелаха да продължат образованието си в по-горно училище. Сестра ми и някои момичета от махалата заминаха за Битоля да се учат в новооткритото девическо стопанско педагогическо училище, а Талев с група другари (Грашев, Спасов) замина за Солун и постъпи в българската мъжка гимназия. Както сам разказваше, макар и да прекарал само една непълна учебна година в тая гимназия, той все пак почувствал, че пред него се разкрива нов свят: високообразовани учители, нови науки, нови идеи, поле за нови интереси, нови впечатления. Защото най-големият град на Македония бе огромен, шумен търговски център, където се чуваха всички европейски езици, но където българският език се бе наложил над всички балкански езици, тъй като целият хинтерланд на Солун бе български. Затова и кореспонденцията с вътрешността евреите търговци в повечето случаи водеха на български език. В Солун имаше българска печатница и книжарници, излизаха български вестници и списания, издаваха се учебници и прочитни книги. Революционната организация имаше там своя главен център. Цялата българска интелигенция получаваше възможност да бъде чрез Солун в допир с външния културен свят.

Талев тъкмо в Солун е показал първите си прояви на писател. За пръв път прочел пред другарите си свое съчи-

нение, в което описал силните си впечатления от природните красоти на Воден. На път за Солун могъл да наблюдава от влака прочутите Воденски водопади, буйните градини с южни плодове и цялата чудна средиземноморска зеленина, която правела тая част от Южна Македония благодатен, райски кът. Описанието, което направил, било прекрасно и създало силно впечатление у слушателите пансионери. Едни го хвалели, други му завиждали и дори му се подигравали, че иска да се прави писател, поет и пр. И наистина тогава Талев е правел опити да пише и стихове, които подписвал с псевдонима „Димитър Донков" - от името на майка му Донка. Поради това другарите постоянно го закачали: „Ей ти, Донков!". Веднъж, когато преглеждаше мои младежки стихотворения, сам ми призна, че у дома си имал цял куп такива стихотворби и че в началото много обичал поезията. Другарите му ми разказваха, че е знаел наизуст и често декламирал стихотворенията на Христо Ботев, Пенчо Славейков, Кирил Христов, Константин Величков („Чия е македонската земя?"). Обичал сатирите на Ботев и често декламирал епитафиите му, като например „Тук почива сарафче, хранено само с трици, патриот беше клетото, спечели двесте жълтици" или „Тук почива тялото на Михалаки Базиргян, нагор му стърчи шкембето като пълен тулум с шарлаган..." Също повтарял: „Защо не съм и аз поет - поет като Пишурката? Ех че ода бих направил на баба си на хурката...". Занимавал го и автопортретът на Кирил Христов: „Общ вид - на скакалец прилича и Кирил Христов се нарича... Носът му дълъг, румен, потен, производителен, работен...". С това Талев правел алюзия за своя нос... Със страст декламирал в Солун, а по-късно и в Прилеп Величковите стихове: „Денем, нощем с въздишки страховити о, Беазкуле,вертеп на тегла,не ли разказваш гръмко на вълните чия е македонската земя?". А в Прилеп, излязъл на разходка с другарите си в околностите на града, в дните, когато сърбите анексираха заетата от тях част на Македония, той гръмогласно се провиквал: „Млъкнете вече, ритори безчестни, потайте се, безсрамни, в свойта тма и не разправяйте с пестници бесни чия е македонската земя. Не знайте ли, не знайте ли чия е земята, що черней във участ зла..." и т.н.

Събудените у него литературни интереси са го карали още в Солун да се вслушва и в народните български говори в околията на древния град. На едно кирило-методиевско

тържество в София, в 120-о основно училище, той разказа пред моите ученици:

- Като ученик в Солунската българска мъжка гимназия един ден дочух на солунския пазар две селянки да си приказват. Едната питаше другата: „Кънде грендиш, невясто?" „Гренда по пънто да найда хляб да си купа" - отвърна другата. За пръв път тогава - продължи Талев - бях щастлив да чуя съвременен образец от оня древен български говор, който някога Солунските братя бяха избрали за книжовен език на славяните и който всъщност в тогавашния си вид стана книжовен за целия български народ, обединен в Борисова и Симеонова България. Тези така наречени „но-совки" в думите „кънде" - за къде, „грендиш" - за „гредеш" (вървиш), „пънт" за „път", както и якането в думите „невясто" и „хляб" говореха, че и в мое време по тия краища бяха живи древнобългарските езикови форми и че се намирам в сърцето на най-древната българщина, сред която са се родили Кирил и Методий!

Този факт говореше за кирило-методиевския пламък, който Талев бе запалил в себе си с величавата гордост на българина от Македония, че от сърцето му се е излъчил вечният книжовен български огън.

Тази национална гордост на Талев бе преминала в умиление, когато след решителни боеве с турците българските войски през 1912 година бяха влезли в Солун като победители и освободители. Посрещнати бяха от целия народ като такива, макар и изпреварени от гърците, които малко преди това се бяха настанили в града без бой, наготово. Допуснаха ги там турците, за да не влязат в него първи ония, които всъщност ги победиха. Тогава за пръв път Талев вижда български войници и преживява опиянението на всеки българин от щастието, че краят на робството е вече дошъл.

Тъй като тези моменти от живота на Талев като ученик в Солунската мъжка гимназия „Св.св. Кирил и Методий" ми бяха непознати непосредствено, аз се обърнах за повече данни към един от неговите любими другари, макар и по-възрастен от него с три-четири години, Петър Колищърков, да ми раз-каже каквото си спомня за Талев като гимназист в Солун. Той се отзова и аз тук ще цитирам откъси от неговите спо-мени, които добре ще попълнят тая празнина на моите:

„Истинското наше съзнателно другарство - пише Колищърков - започна през есента на 1912 г., когато Талев

постъпи в IV клас на Солунската гимназия „Св.св. Кирил и Методий", в която аз бях вече в последния, седми клас. И двамата бяхме пансионери. 80 % от учениците бяха пансионери и живеехме, значи, под един покрив, в един дом: заедно готвехме уроците си, заедно се хранехме, общи бяха и игрите, и разходките ни. Тогава именно по някаква неписана традиция аз, като съгражданин и близък с Талев, познат и на неговите братя и родители (най-големият му брат Гьорги Талев ми е бил учител), реших, че имам и дълг, и право да се грижа за доброто държание и прилежание на новите прилепски пансионери и да им оказвам всякаква помощ, от която биха се нуждаели. Тези задължения бяха леки и приятни. Както Талев, така и останалите двама нови прилепски пансионери бяха прекрасни момчета. Добре възпитани и трудолюбиви, грижата за тях бе лека и в никакъв случай не бреме. А Талев беше чудесен ученик и пансионер. Възпитан от родителите и братята си в духа на ученолюбие и родолюбие, той имаше всички добродетели на прекрасен ученик. Забележително схватлив, той лесно учеше уроците си и почти не ставаше нужда аз да му помагам. Даже с алгебрата, която никак не обичаше (а тя бе извънредно застъпена в гимназията), той се справяше с успех и рядко ставаше нужда да му се помага. Времето бе при това разпределено така, че имаше време и за уроци, и за игри. Работното ни време бе общо 10 часа - шест за класни занятия (четири преди обед и два след обед) и четири часа за подготовка на уроците в пансиона. Талев намираше време и за четене на книги. Четеше най-вече художествена литература. Книги лесно се намираха, а при това и ние, прилепските гимназисти, имахме своя библиотека, която съхранявах аз, и поради това Димче често идваше при мене: „Петре, дай някоя книжка, нямам много уроци за учене."

Талев беше изключително дисциплиниран; чужд бяха за него всякакви непристойни прояви и прекалени лудории, старателно готвеше уроците си и беше кротък и благ в обноските си с другарите...

Но, за жалост, тази последна учебна година (1912-1913) се оказа най-ненормална от всички години в живота на гимназията. Както е известно, на 5 октомври 1912 г. започна Балканската война срещу Турция „за освобождението на брата-роб". Българската армия настъпи светкавично срещу всички опорни точки на турците в граничната зона и с тежък удар разби и разгони всички предни разположения...

С удивление и гордост, забравили всичко друго от преголяма ревност, следяхме ние победоносния марш на нашата родна войска...

Радвайки се на успехите на българската войска, но и тревожни от сръбското нашествие в Македония, нашата мисъл и нашият живот въобще бяха раздвоени. От една страна - радости, от друга - грижи за Македония, а и грижа за ученията ни, за което сме дошли тук в Солун... Напразно нашите учители се мъчеха да ни успокоят, че със сърбите има и български части. „В Прилеп е влязла българска конница и сръбска пехота" - каза ни един ден нашият обичан учител Сребрен Поппетров. Димче беше до самия мен и като чу това, забрави всичко и започна да скача и да вика „ура!"... Разбира се, нямаше никаква българска конница в Прилеп и милият наш учител, сам тревожен и угнетен, не искаше да причинява мъка и нам. Сърбите се настаниха в Македония и първите комендантски заповеди бяха да се смъкнат българските знамена и да се поставят сръбски...

Един-два дена преди Димитровден (26 октомври) гърците, които бяха доближили Солун и спрели отвъд реката Галик, подписаха споразумение с началника на турския гарнизон за предаване на града. По същото това време 7-а Рилска дивизия беше на изток от града, на два-три часа път... Гръцки предни части влязоха в града на 26 октомври, а полицейските функции изпълняваха турски полицаи. Такова било условието. На 26 октомври осъмнахме при значително облачно време и скоро заваля тих дъжд, без изгледи за спиране на валежа. Дадено бе нареждане бързо да се приготвим и да тръгнем за тържествено посрещане на нашата войска освободителка. В стройни редици всички ученици от трите български гимназии, водени от всички наши учители въпреки проливния дъжд, придружени от почти цялото българско население на Солун, тръгнахме към Вардарската капия, а оттам по серското шосе, покрай „Зейтинлика" (католическото униятско училище), та чак на три километра от града. Дъждът продължаваше и всички ние бяхме буквално във вода, а никакви видими признаци за идване на войската. Едвам към 10 часа бе съобщено, че влизането на войските ще стане на следния ден. Вечерта, току-що бяхме легнали, някой извика: „Българска войска има в двора!". Наскачахме всички и хукнахме към стълбището за двора. Гръмна нестихващо „ура!", ама такова, каквото се чува един път в

живота. Димче викаше повече от всички. В двора бе влязла цяла българска рота. Уморени и мокри, викащи заедно с нас „ура!", офицери и войници бяха изпълнили целия наш двор. Триста човека, при това български войници, не е шега това. Не бих могъл да кажа колко продължи този всеобщ делириум, но и това трябваше да свърши, войниците имаха нужда от почивка и сушина и най-главно - от топли легла. И така сбрахме се ние, пансионерите, както може - по пода, по трима-четирима на легло - и освободихме две трети от леглата. Преди да легна, рекох да видя Талев как се е настанил и как се чувствува. Намерих го спалнята му - подгънали крака трима души на едно легло, възторжен, но прегракнал. „Не мога да спя!" - казва. „Заспивай как да е, че утре ни чакат нови и големи посрещания!"

На следния ден рано-рано заехме места по улиците, през които щяха да минават войските - български и гръцки. Часове продължи този пръв за нас военен парад по крайморската улица „Моло".

Към края на ноември, а може би и в началото на декември, неочаквано и неизвестно нам по какви причини занятията в нашите гимназии бяха преустановени „за неопределено време" и заминахме за родните си места. Прибрахме се и ние с Талев и другите прилепски ученици в Прилеп. Тук видяхме за пръв път сръбски войници... и сръбски знамена, разбира се. Един месец бе изминал от „освобождението", но българските училища, в които се учеха близо 3 000 деца, все не се отваряха. А в черквата дойде да служи единственият сърбомански свещеник в града. Настръхна народът ни срещу тази сръбска наглост и бойкотира свещенослужението на сърбоманина: нека служи той на празна черква. Но ето върнаха се от Битоля нашите другари от Битолската гимназия... Сърбите направо забраниха всякакви занятия. Това бяха първите разпореждания за унищожаването на всяка българска проява, първи стъпки към посърбяване..."

И аз лично си спомням добре всичко това.

5.

Първите издевателства на сръбската власт в Прилеп. Спасяване на читалищната библиотека от Талев и другарите му

Целият град Прилеп бе изпаднал в страшна тревога. Сръбската власт заявяваше, че въпреки съюзническия договор няма да напуснат безспорната зона на Македония, изтъквайки лозунга: „Где год е српска војска лила крв, све је српско". Те изпъдиха българския фелдфебел - прилепчанец, който бе дошъл на гости в града и бе предмет на най-голямо внимание от страна на гражданството. Около него се трупаха младежи, между тях и Талев, и го питаха: „Кога ще дойдат тук българите? Нима сърбите ще вземат нашите места?" Между питащите бях и аз десетгодишно дете. Помня добре отговора му. Беше в черквата през време на богослужението. „Тук ще бъде българско, само Скопйе ще вземат сърбите" - каза ми тихичко. Гледах го - прилича на офицер, а не е; сабята му е особена, не е като на офицерите.

Талев и другарите му си шепнеха с известна тревога, но се долавяше и известно одобрение: „Ех, поне тук, в Битоля, Велес, Охрид, Щип и пр. ще си бъде наше, па има Господ и за останалото, за Скопйе..."

Понеже войната с турците още не бе свършила, юначни младежи пожелаха да се запишат доброволци в помощ на българските войски при Одрин. Помня как калфата при чичко ми - Милан Печиярев, пристигна весел в дюкяна: „Записах се и аз!" - похвали се той. Неговият брат Блаже Печиярев, който бе заминал преди години в Америка, също

е бил в редовете на македоно-одринското опълчение, та примерът му заразяваше широк кръг от огнени българчета. Фелдфебелът ги записваше, но изведнъж сърбите го изгониха и сложиха край на акцията. Въпреки това все още се пееше „Шуми Марица", „Жив е той, жив е!" и особено популярният войнишки марш „Ний ще победим всички дружно кат вървим!". Това бе маршът на цялата Талева група. Гласовете им кънтяха в полето и по седенките, градът ги поемаше и песента се носеше навред. Сърбите все по-открито говореха, че тук ще си остане сръбско, че българи има сред нас само поради българска пропаганда... Почти всеки сърбин, щом срещнеше дете, юноша, младеж, му поставяше единствен въпрос: „Ща си ти?" И чакаше отговор със заплашителен поглед. Ако получеше пряк отговор, че е българин, сърбинът почваше да му налага строго: „Не, ти си сърбин, прави сърбин! Ти си унук Карљевича Марка, а Марко је највећи српски јунак!". И му даваха малък сборник от песните за Крали Марко, специално издание за Македония. По този повод именно Вазов написа своето стихотворение „Па ща си ти?"

Пример за този морален терор бе дал самият престолонаследник Александър. Движейки се по прилепските улици, той видя надписа на единствената сладкарница в града, намираща се на джадето при „Таксимите". Там се събираха Талевите другари като младежки клуб. Принцът се спря, прочете българския надпис СЛАДКАРНИЦА НА... (името завършваше на ОВ) и веднага заповяда да се заличи тоя документ на българско съзнание и да се замени с ПОСЛАСТИЧАРНИЦА. Друг път, вече в Скопйе, минавайки покрай къщата на видния прилепчанин Данаил Зойчев, видял тригодишната му дъщеричка Василка Зойчева, повикал я, помилвал я и я запитал: „Ща си ти?". Момичето не разбрало веднага въпроса, но след това чистосърдечно отговорило по детски: „Аха, Буляка! !" (българка). Престолонаследникът не могъл да се въздържи и й ударил една кралска плесница с ръмжене: „Не, ти си мала српкина! Ево да запамтиш!" Момиченцето с писък избягало у дома си. След пет десетилетия самата Василка Зойчева ми разказа за това кралско изстъпление.

Вестта за този „подвиг" на сръбския престолонаследник се разнесе по целия град. Ефектът бе поразителен. В България вестниците гръмнаха, портретът на Василка бе поместен по-късно в едно издание на библиотека „Балкански

въпроси" и може и сега да се намери по библиотеките. Василка е и сега, в този момент, когато пиша, още жива.

Но този факт за града беше нищо в сравнение с едно злодеяние, което бе извършено на 5 декември ст.ст. 1912 година при едно тържество по случай рождения ден на същия престолонаследник. В салона на голямото кафене на Бомболови, съдържател на което бе прилепчанецът Чичов, бяха поканени от сръбската власт петдесетина видни граждани и толкова сръбски офицери и изтъкнати сърбомани. Никулден е. Подир вечерята започват тостове от страна на сърбите в чест на сръбския княз, сръбския крал и победоносната сръбска войска. Тогава става българският учител Атанас Лютвиев, който също се намирал между поканените, и държи тост и за българската победоносна войска, която се бие при Одрин и Тракия. Сръбските офицери, всички членове на терористичната офицерска лига „Църна рука", побесняват. След тайно договаряне започват хоро, хващат насила на хорото и Лютвиев, излизат да играят вън по снега, след което частта от хорото, в която е Лютвиев, се откъсва и изчезва в нощта, а другата се връща в салона. Офицерите веднага запушват устата на учителя, отвеждат го в близката сграда на сръбското училище, убиват го и трупа му изгарят в пещта на училищния пансион.

Изчезването на Лютвиев веднага се почувствало от гражданите и настанала страшна уплаха между българите. Един по един те били изпратени по домовете им от войници късно след полунощ, за да не се внесе паника. Но на другия ден вестта за изчезването на Лютвиев се разнесе светкавично по целия град. Будните българи започнаха тайни съвещания за организиране на протести, някои заминаха тайно за България да известят за станалото. Домашните на Лютвиев заминаха за Битоля да искат намесата на новопоставения окръжен управител - известния Бранислав Нушич, драматург, ревностен орган на сръбската пропаганда в Македония. Но той правел всичко, за да ги заблуди с разни измислици, прикривайки престъплението на офицерите.

Въоръжените дотогава български четници от местните чети, които бяха помагали на сръбските войски при боевете им с турците чрез разузнаване и предвождане по тайните планински проходи за обход, сега взеха да се прикриват и да чакат нареждания за съпротива.

Талевите другари и по-възрастните от него интелигентни младежи се събираха тайно по къщите, шушукаха, тъкмеха нещо. Те поддържаха надеждата, че скоро българските войски ще платят за всичко, ще отмъстят... Неждата бе в края на войната, когато ще влезне в сила съюзническият договор и българските войски ще пристигнат, за да останат завинаги при нас. Готвеха се български знамена, правеха се приготовления за по-тържественото им посрещане и гощаване. Всички чакаха с напрежение и следяха писанията на българските вестници, които пристигаха от Солун: „Право", след него „Борба", „Българин" и др. Огромни тълпи народ чакаха пристигането на пощата от Битоля. Помня как книжарят Милан Кимов, до когото се изпращаха вестниците, бе грабнат от множеството, което в надпревара бързаше да прочете последните новини. Гора от ръце подаваха готова пара, за да получат по-скоро вестника. Огромен куп грошове бяха покрили масата, край която Кимов стоеше и раздаваше вестниците. Сърбите забраниха в. „Право", понеже пишел за изпълнението на договора, та надпреварата бе за в. „Борба", който също скоро бе забранен.

Връхната точка на очакване настана, когато дойде вестта за падането на Одрин и след това за подписването на мира с Турция. Беше краят на май 1913 година. От България пристигнаха картини, изобразяващи българските войски в атака срещу Лозенград, Одрин, Булаир. Народът се трупаше и гледаше с умиление подвига на българския войник. По незнайни пътища дойде и песента „Одрин, Одрин, буря вие днес под твойте твърдини, свобода ти носим ние..." - Талевите другари първи я запяха; тя бе постоянно на устата на Талев, който тогава активно участвуваше във всички младежки инициативи. Някои подробности около тази дейност - и по-конкретно на Талев - узнаваме от разказите на самия Петър Колищърков:

„Борбата между нашите нови поробители на Македония и прилепчани започна. В тази борба ние, българските гимназисти, трябваше да бъдем народният авангард и мисля, че ние с чест изпълнихме спонтанно възникналите повеления. На първо място трябваше да разясним на народа ни действителното положение. В тази наша задача ние имахме ръководството и силната подкрепа на нашите местни учители, бивши наши възпитатели и учители в прогимназията. Ходехме от дюкян на дюкян при познати, роднини и приятели и

разясняхме, че това положение е временно, войната не е завършена и че сърбите скоро ще бъдат принудени да напуснат нашия край. В тази наша дейност Талев, макар и най-млад, бе един от най-ревностните. Сновеше Димче из града и ту при един, ту при друг разясняваше своята твърда увереност, че тази напаст е временна, скоро ще има край и пълно освобождение. А вечер, когато се съберехме, разправяше ни подробно кои хора бе посетил, какво е говорил, що е чул."

„Към края на януари 1913 година - продължава разказа си Колищърков - бяхме извикани в Солун, за да продължим учебните занятия. Там заварихме значително изостряне на отношенията с нашите съюзници гърците. В града бе останала само една българска дружина от състава на 14 македонски полк с командир майор Велизар Лазаров. Насърчени от малочислеността на българската войска, гърците ставаха от ден на ден все по-арогантни и предизвикателни. Най-напред се опитаха да спрат издаването на в. „Българин", редактиран от нашите учители Георги Баждаров, Анастан Разбойников и др. Една гръцка рота блокира редакцията и печатницата на „Българин" и се оттегли едва когато на мястото пристигна българска рота и се чу команда „Тури ножа".

„Завърза се тежко сражение и пред градчето Нигрита, североизточно от Солун, завзето от нашите части. Имаше жертви от двете страни. Ставаха чести спречквания между гръцки и български патрули из солунските улици. Стигна се и до голямото сблъскване при Ангиста. Жертвите бяха значителни. Ходихме на гарата да видим пристигащите влакове с ранени гръцки войници. Най-сетне един ден гърци нахълтаха и в пансиона и извършиха обиск. Това наложи да се поставят български караули в нашите учебни заведения...

Създадената обстановка в Солун налагаше ден по-рано да се приключат занятията в училищата. Това стана в самото начало на м. юни. Останахме само ние седмокласниците, за да положим зрелостен изпит. Тогава гимназията бе седмокласна. Талев и останалите прилепчанчета си заминаха за Прилеп в първите дни на месеца, а нашите изпити продължиха до 12 юни..."

Наша забележка: Колищърков заедно с другаря си Илия Лютвиев, братов син на убития в Прилеп учител Атанас Лютвиев, тръгват с влака за Битоля. Сърбите ги задържат, като искат от тях да се декларират за сърби. Двамата отказ-

ват да сторят това въпреки настояванията на местни сърбомани, близки на родителите им. Специално Илия бива заплашен, че ще го постигне съдбата на чичо му. Той обаче пак отказва. Тогава властта решава да ги върне обратно в Солун. Остават няколко дена в пансиона. Наскоро започва Междусъюзническата война, сражения се водят в самия Солун, мъжката гимназия и пансионът стават полесражение; гръцките войски овладяват града, избиват невинни българи; Илия Лютвиев бива намушкан с щик и убит, а самият Колищърков, след като е ударен с приклад в лицето, бива пленен с разбити челюсти и полужив хвърлен в затвора. После заедно с хиляди българи - граждани и пленени войници, е откаран на остров Трикери. Там много българи измират от мизерия и коремен тифус. Той обаче оцелява и бива освободен като сръбски поданик. „Едва след шест месеца - завършва разказа си Колищърков, - в края на 1913 година - успях да се прибера в Прилеп..."

А през това време какво ставаше в Прилеп? Народът бе смутен от постоянните изстъпления на сърбите и с тревога очакваше развръзката. От цяла Македония се носеха известия за арести и избивания на проявени българи.

В такава обстановка се разнесе вестта за започването на Междусъюзническата война. Бяха горещи летни дни. Прилеп бе замрял. Само младежта сновеше на разни страни, раздаваше някакви книги, вестници, списания; шушукаше се, от време на време гръмваше нова песен. Помня добре как Талев с групата верни другари - Сотир Наумов, Гьорги (Гога) Тромпев - един изключителен бас в младежкия хор, Петър Спасев, Стоян Сурладжиев, Васил Николов, Кирил Кузманов, Коста Шапчев, Наум Кьофкаров и др., отиваха към подножията на Дренска планина, лягаха на земята с прилепнали уши върху изгорялата трева и слушаха нещо... Те първи донесоха вестта, че отдалеч се носят топовни гърмежи. След ден-два тия гърмежи вече се чуваха ясно откъм Тиквеш, където беше въстанало местното население в подкрепа на българските войски. „Българите идват!" - това бе вълнуващата мълва. Приказваше се, че сърбите са разбити и скоро ще бъдат изгонени от Македония! Сърцата трепереха! И „Шуми Марица" се носеше от много къщи.

Но гърмежите почнаха да затихват и съвсем замряха. Българите отстъпили... А после... дойде Букурещкият мирен договор и заедно с него жестока мъка... Но докато сърбите

с музики и хвърляне на ракети обявяваха анексията на своята част от Македония, Талев и другарите му кроеха друго. Първата им грижа бе да спасят българската книга от училищната библиотека, богата с ценна литература. Тя бе прибрана в библиотеката на читалище „Надежда", която също съдържаше отбрани книги. Младежите счупиха вратата на библиотечната стая и бързо, но тихомълком започнаха да разнасят книгите по домовете си или по скривалищата в къщите на добри българи. Главни герои на акцията бяха Димитър Талев, Сотир Наумов, братя Димитър и Йордан Чкатрови и др. Помня как Талев мина покрай нашата къща с висока редица подвързани книги под мишца, забързал към Рида.

- Дай ми една книга! - помолих го аз.

- Две нейкиш? - отвърна ми подигравателно и отмина.

След него мина Димитър Чкатров, доброволен помощник на Талев и на брат си Йордан.

- Дай ми поне ти една книжка! - поисках аз по-смело, понеже ми беше по-близък, макар и един клас по-горе от мене.

- Две нейкиш! - отвърна ми и той навъсено и важно. Тогава изтичах в училищния двор и видях пред стълбището на училището една паднала, полуразръфана книга. Взех я и я скрих у дома. Едва по-късно разбрах, че това са спомените на Никола Ганчев за учителстването му в Прилеп през възрожденско време. Тая книга по-сетне изигра голяма роля при изграждането на фабулата на „Железния светилник" на Талев, а мен и другарите ми просвети за миналото на родния ни град.

·9

Патриотичната дейност на младежката група около Талев

Влачейки се подир „големите" - както наричах групата на Талев - аз долавях, че пак се тъкми нещо. Те бяха все 17-18-годишни младежи, често излизаха в полето или по посока на Селечка планина и пееха някакви нови песни. Талев декламираше: „Не плачи, майко, не тъжи..." Но групата изчезваше нагоре по пътя за с. Кокре - началото на Марийово, уж на екскурзия, а всъщност да бъде по-далеч от окото на властта.

Преди да почне новата учебна година бяхме свидетели на ново терзаещо събитие. Нашите учители бяха изгонени, понеже не се съгласили да станат сръбски учители, след като прекарат един курс в Белград. Помня редицата файтони пред югоизточната порта на училищния двор. Заминаваха за България главният учител Илия Антонов - нашият юнашки главатар, Рампо Попев, Димитър Котев, Милан Ацев, Йордан Ацев, Попданайлов и др. Край на българското училище в града ни. Училищната сграда бе занемяла. Каква неизмерна тъга... А после дойдоха сръбски учители, започна насилствено записване на учениците, подлежащи на образование, последваха глоби за ония българи, които не искаха да си пращат децата на училище.

Младежта, вкусила плодовете на българската наука в Солунската мъжка, девическата и търговската гимназия, както и на Битолската класическа гимназия, не можеше да се помири с мисълта, че ще трябва да се учи на сръбски език,

да мени презимето си с окончание от ОВ на ИЧ, да пее сръбски песни, като „О, Сърбийо, мила мати...", „У Прилепу сърпска слава пет векова како спава" и пр. Тя не вярваше, че всичко е изгубено. България не е бита: тя се готви за отплата. Ето и песента, долетяла от България, говореше същото:

Със сърби, гърци, турци ни бихме се без страх,
а клетите румънци вдигнаха малко прах!
Ех, нищо, нищо не ще да жалим ний,
че скоро, скоро, скоро бай Ганю ще ги бий!

Дойде също и песента:

Как ще я минем, мамо, тая река Вардар
мътна и кързава?
- Лесно ще я минем, мамо, плувайки, стреляйки...

Тия песни бяха на устата на Талев и другарите му. Чуваха се от дома му, на полето, по стръмнините на Дренска планина...

И ето на какво се решиха най-после младите патриоти. По инициатива на самия Талев, в неговия дом се събрали най-верните от групата: самият Талев, Васил Николов, Стоян Сурладжиев, Коце Шапчев, Петър Спасев и още някои със задача да обсъдят как да се доберат до България - там да учат. Единодушно решили да бягат в България, като се снабдят със средства по революционен начин. По предложение на Талев решили да бъде нощно време нападната общината, да се ограби общинската каса и със задигнатите суми да се организира нелегалното бягство. Трябвало да се проведе старателно проучване на обстановката в общината, да се измислят начини за проникване в общинската сграда и в стаята на касиера, да се доставят технически средства за взлома и пр. Всеки се опитал да предложи нещо за общия план, но след извършените наблюдения се оказало, че пред неопитните младежи стоят непреодолими трудности.

През това време положението в Македония се влошаваше. Българщината по села и градове не се предаваше; тя само се бе притаила и чакаше нови събития - главно от България. Затова съпротивата растеше. Сред прилепската интелигенция постоянно витаеха образите на двете скъпи жертви, които семейство Лютвиеви даде за българското име.

Успоредно със съпротивата растеше и гнетът. По селата плъзнаха бившите сърбомански четници начело с Йован Бабунски, Вангел Димитриевич, Йосиф и др. и ловеха известните им членове на ВМОРО. В самия град Прилеп се

случиха два инцидента, които потресоха Талев. Единият се изрази в масовото арестуване на българите, които през турско време участвуваха в борбата за превземането на богатия манастир „Трескавец", отнет - както е известно - от турците в полза на сръбската пропаганда. Тогава - както добре си спомням като очевидец - учители, ученици, градската интелигенция и еснафите в дълга бойна колона отидоха в посърбеното село Дабница и с бой иззеха всичко заграбено - главно манастирското сено, което с дълъг керван коли бе докарано в града в полза на Прилепската община. Сега всички тези патриоти напълниха затвора за дълго време. Първи бяха арестувани съседите на Талев, като например Йордан Жежков - мой братовчед, Бърдаров и др.

Второто събитие бяха масовите побоища, които сръбските четници начело с войводата Йосиф извършиха над проявени българи. Един от тях бе споменатия в глава втора съсед на Талев - Милан Зуграфот. Талев и аз бяхме непосредствени свидетели на тия побоища, които ставаха на открито в ниската част на турските гробища, в присъствие на струпалото се ужасено гражданство. Видяхме как Йосиф с дебела тояга счупи глезените на Милан Зуграфот и със садистични удари смаза снагата му така, че нещастният човек бе вдигнат примрял върху една черга и отнесен в дома му, който се намираше на 50-60 крачки от мястото на инквизицията. Писъците на майка му, жена му и четирите му деца караха да настръхнат косите на човека. Талев запомни образа на тоя джелатин Йосиф и го изобрази с присъщите му черти в романа си „Гласовете ви чувам" в лицето на злодея Йосиф от Рапа.

Младежта използуваше всички възможни случаи, дори и най-дребните, за манифестиране на български дух. Талев бе особено активен в това отношение. За целта си служеше и с една особена форма на дейност. В моменти, когато е оставял настрана прочитната книга или литературните си занимания и тръгвал да се разхожда с другари, обичал е да предизвиква - където може - прояви на български дух с явно въздействие върху околните. Две от тях ми станаха известни своевременно.

В Прилеп бе прочут старият български свещеник поп Налет (от семейство Налетовци). Роден към 1821 година, той се помина през 1925 година на 104-годишна възраст. През 1914 година беше вече стигнал 93 години. Тоя свещеник беше

жив паметник от времето на възрожденските борби срещу гръцкото духовенство и свидетел на възхода и победите на българщината в родния ни град. Навремето е бил много бойка личност, истински гидия, телесно силен, чевръст. Яхнал хубав кон, той препускал по улиците на града като кавалерист. Паднел ли случайно камшикът, навеждал се от седлото и го вземал направо и ловко от земята като джигит. Обичал да пие вино и колкото сам пиел, толкова давал и на коня си - по кралимарковски маниер.

И ето Талев среща на улицата тоя корав и безстрашен българин, в дадения момент крепък старец, и в присъствие на граждани нарочно го пита, за да чуят всички:

- А бре, дедо попе, да те прашам како най-стар во Прилеп, шчо знай многу и можи да ме поучи: сърбите викаат, оти сме сърби... Каква е овая работа? Али е вистина?

Поп Налет кипва:

- А бре, деца, какви сърби? Ние сме си бугари ушче пред Исуса Христа! Така да знайте!

- Ех, да си жив, дедо попе! Сполай ти шчо ни я кажа правината! - възкликва ухилен Талев и всички наоколо се усмихват радостно. И това Талев повтарял неведнъж, за да се казва на всеуслишание истината за българщината в Македония чрез устата на един жив паметник от миналото, неуязвим и поради дълбоката си старост.

Друг път подобен опит прави Талев с турците мохаджири, изгонени от Сърбия - от Враня. Знаейки, че Враня е присъединена към Сърбия едва при Освобождението на България и оттогава подложена на сърбизиране, той започва с тях хитро, нарочно разговор пред прилепчани:

- Откъде сте изгонени?

- О Враня.

- Имаше ли там турци?

- Имаше.

- А другите какви бяха?

- Бугари! - отвръща турчинът на възхитения от тоя отговор Талев, който със светнали очи изглеждал другите слушатели.

ооо

Известни подробности за живота на прилепските гимназисти по това време разказва самият Петър Колищърков, който след завръщането си от заточение в Трикери се

прибира в родното си място и става източник на вълнуващи разкази за страданията на българите на гръцкия остров - разкази, които са оставили дълбоки следи в душата на Талев. Ето самите данни от спомените на Колищърков:

„В Прилеп заварих събрани вече всички мои другаригимназисти от българските гимназии в Солун и Битоля. Така се създаде „групата гимназисти" в Прилеп, в която Талев бе един от най-младите, но и най-деен член. За живота на тази група се отнася разказът на Талев „Завръщане" - четвъртият откъс „Другари", написан след неговото посещение в Прилеп през 1941 година *(Виж книгата му „Разкази и повести", София 1962, както и сборникът разкази „Завръщане").*

Какво правехме ние през тези първи месеци на сръбското робство? Нищо особено. Киснехме в кафенето на „Коли"... очаквахме идването на българите, което щяло да стане през този или през другия месец. Слагахме, значи, падежи. И не само ние: целият град поставяше падежи за идването на българите. Ставаха и обзалагания. Талев не посещаваше кафенето, макар да беше до тяхната къща. Но той бе педантично точен в задружните ни разходки привечер в близките околности на града. През останалото време той си стоеше вкъщи и четеше. Разбра се отсетне, че не само чете, но и пише сам Димче. Какво пишеше, никой от нас не знаеше, но от някои негови загатвания пред мене останах с впечатление, че първите му опити като че ли бяха стихове.

Казах, че нищо не правехме. И все пак, самият факт на нашето съществуване, постоянно сновене из улиците на града дразнеше сърбите. Ние бяхме трън в очите им, защото всеки ден им напомняхме, че тук, в тази чужда за тях земя, до вчера имаше хиляди български училища и пет български гимназии. А нашият народ ни гледаше с радостно упование.

Сега по-конкретно за членовете на нашата група. Бяхме два концентрични кръга: по-широк и тесен. Ядката бяхме: аз. Гога Тромпев, Васил Николов, Петър Спасев, Йордан Чкатров, Димче Талев, Тале Георгиев Пашовски, Илия Башев, Коста Стойчев (Шапчев), Стоян Атанасов Сурладжиев, Георги Роканчето и Ничо Жежков (*мой братовчед, б.К.Ц.*). Също и Трайче Георгиев, мой съученик и много голям добряк, силен физически и крайно възпитан и скромен. В разширения кръг бяха - споменатите от ядрото - и следните другари:

Михаил Перев, Наум Кьофкаров, Данаил Димев - мой съученик, от с. Оревойц, Стефан Шапчев и др.

Ние, останалите в Прилеп, търсехме само поводи, за да направим нещо, което не се харесва на сърбите - нещо забранено. Изобщо да бъдем „контра".

Наближаваше вече 1 май 1914 г. По традиция този ден го празнувахме като училищен празник на пролетта и на цветята. Водени от своите учители, учениците излизаха в близките околности на града и там прекарваха целия ден в игри и веселие. Привечер излизаха и граждани и така веселието ставаше общо. Но сръбската власт забрани празнуването на Първи май... Решихме малката група гимназисти да празнуваме. И тръгнахме сутринта към с. Селце на два километра от града, сгушено в скута на Селечка планина. Бяхме 7-8 човека, и Талев между нас... Обикновено сдържан, този ден той бе направо бъбрив и весел. Шегите му следваха една след друга. Ту едного ще закачи или друг ще „преметне"... А той беше може би най-остроумният шегобиец измежду нас, но никога не саркастичен. Напротив, шегите и остроумията му бяха винаги мили другарски весели закачки. По едно време Димче запя. Пееше някаква селска песен: „Вуйко има, аго, девет маски (катъри)..." Мелодията бе проста и груба, а Димче изобщо бе лишен от дарбата да пее, та излизаше нещо много смешно. През цялото време на излета с прекъсвания току ще извика: „Море вуйко има, аго, девет маски!"

Ех, сърбите може би изобщо да не забелязаха нашето „контра", но ние имахме чувството, че сме изпълнили един дълг..."

7.

В началните дни на Първата световна война. Тайни срещи на Талевите другари за народополезна дейност

И все пак не можеше да се стои дома в безделие. Ученолюбивите младежи се стремяха към по-високо образование. Пътят до България бе временно недостъпен, а и средства за издръжка там нямаше. Наистина, времето се попълваше и с четене на книги. Спасената училищна библиотека пак ставаше достъпна по тайни пътища, българската книга минаваше от ръка на ръка и поддържаше познанията по книжовния български език, който, впрочем, винаги господствуваше при всички обсъждания на различни въпроси из областта на литературата, политиката и пр. Но само със самообразование не вървеше. С болка на душа мнозина от младежите решиха да постъпят в сръбската гимназия в Битоля. Българите ще дойдат, но да не се губят напразно годините. Талев постъпи в V (днес IX) клас, продължавайки с ревностното четене на българска литература.

Наскоро обаче стана убийството на австрийския перстолонаследник в Сараево, избухна войната между Сърбия и Австрия, започна мобилизация на местните младежи, училищата постепенно се закриха. Талев и другарите му се върнаха в Прилеп пълни с надеждни предчувствия. Напрежението все повече растеше. Мобилизираните младежи все по-често дезертираха, криеха се в града и в околните села или образуваха революционни чети. Организацията бе възстановена и

вече започнаха и първите сражения с потерите, предвождани от познатите главорези. На един от тях - Вангел Димитриевич, бе устроена засада в полето и тялото му бе донесено в града цялото намушкано. Населението заживя в най-голямо напрежение. Ние, децата, гледахме сеир при погребението на до вчера страшния потераджия и четяхме надписа на кръста: **„Овде лежи Вангел Димитријевић, погинуо од душманске руке бранећи своју отаџбину"** (запомнил съм го за чудо!).

Младежите се събираха на тайни срещи. Талевци шушукаха, пееха сподавено някаква нова песен, в която се говореше за **„съюзници разбойници"**, тъкмеха се за нещо необикновено. Това чувствувах чрез моитет братовчеди Жежкови, които шепнеха, без да се страхуват от мене. Петър Колищърков си спомни за това и ми разказваше:

„Събрахме се в дома на Талев, за да си споделим новините, преголямата ни радост и новите надежди. Очевидно трябваше да определим нов по-скорошен падеж за идването на българските войски. Говорехме всички едновременно и забравили всякаква предпазливост, запяхме: **„Виш се вишила, Витошо мила, в Средеца града - наша столнина"**... Струва ми се, че в дома на Талев по онова време живееше някакво сръбско семейство, чиновническо, но това сега за нас нямаше значение. Свободата изгряваше!"

Аз също си спомням интересни моменти от тези срещи.

В копнежа си по-скоро да се доберат до нещо надеждно, което да ги окрили, младежите прибягваха и до наивни средства, които днес ние можем да преценим с умиление като израз на силен народностен плам. Едно от тия средства ми стана известно. То има магическо въздействие върху детските ми чувства и въображение. Ето какво бе то. Благодарение на братовчедка ми Ането Жежкова узнах, че в Жежковския дом се подготвя спиритически сеанс: щели да извикват духовете на велики българи и да ги питат кога ще дойде освобождението ни... За целта братовчед ми Никола Жежков заедно с някои от групата бе приготвил специална малка кръгла масичка от тънки дъсчички, залепени една за друга с туткал. Не бивало да има никакъв пирон... Помня я добре, понеже после си играех с нея като с волан на автомобил, какъвто си построявах със столове в къщата на Жежковци. Масичката беше триножна, но трите й крачка се разклоняваха доста стръмно едва от средата на единственото

стълбче, което бе прикрепено здраво в центъра на кръглото табло.

Една късна вечер завървяха към Жежковци един след друг цяла група от най-верните младежи, между които Талев, Спасев, Кръстев и др. От Ането узнах, че всички са се наредили около масичката и едвам докосвали с краищата на пръстите си окръжността й. Един от тях, един вид „медиум", извиквал:

- Да дойде духът на Гоце Делчев!

Наставала гробна тишина.Говорителят пак се обаждал:

- Тук ли е вече?

Всички чакали отговора с вълнение. Масичката трябвало леко да повдигне краче, ако духът наистина е дошъл. И уж след известно време напрегнато очакване това станало едва забележимо... Мръднала... Тогава говорителят се обадил:

- Дух свещен, скоро ли ще се спасим от новото робство?

И масичката уж леко тупнала с крачето си. Викали и духа на цар Симеон, на Самуила, на Климента Охридски... Какъв бил резултатът след това не зная, но вярата, че идва освобождението се засилила. Тя наскоро намери удовлетворение, защото дойде 1915 година. Войната бе в разгара си. Почнаха да пристигат първите ранени войници прилепчани, ударени край р. Колубара в боевете с австрийците. Дойде и братовчед ми Йордан Жежков, ранен в крака, с разкъсан цивилен панталон, понеже сърбите нямали възможност да им дадат войнишки униформи и ги хвърляли в боя като живо месо. Пристигнаха тъжни съобщения и за смъртта на други прилепски младежи, паднали в същите боеве или умрели от петнист тиф, пълни с въшки. Ранените бягаха от болниците, лекуваха се частно и поемаха балкана.

За един друг момент, отразил се в творчеството на Талев, ми припомни Колищърков. Аз бях също свидетел на него, но той, като централна личност на Талевата група, ми даде следните подробности:

„Към края на лятото (1914 г.) всред войската от прилепския гарнизон избухна грозна епидемия от петнист тиф. От Сърбия бе пристигнала една дружина към 1200 души новобранци, все млади момчета. Епидемията обхвана и битолския гарнизон. Всичко помираше. Смъртността бе възможно най-висока. В Прилеп ежедневно умираха по 10-15

човека, а понякога и по 20 души. Говореше се, че намиращите се в безнадеждно състояние били заравяни полумъртви в дълбоки варни ями. Ужасна тревога обхвана целия град, но, слава Богу, епидемията бе локализирана само в казармата и в няколко цигански къщи близо до нея. Под впечатлението на тази голяма угроза за града ни Талев бе написал разказ за Ицо Грош под заглавие „Дълбоко в тила." *(вж Разкази, повести, 1962)*

Друг интересен момент, за който Колищърков разказва и който характеризира Талев, е следният:

„През пролетта на 1915 г. групата ни се увеличи с нови двама членове: един мой връстник и съгражданин, свършил битолската сръбска гимназия, и още един, пак мой връстник, но от Стара Сърбия, току-що завършил гимназия, мисля в Ниш. Макар и сърбоманче, първият не можа да се приобщи към дошлите от Стара Сърбия чиновници и както сам казваше - чувствувал нас като свои близки другари и съграждани. Приехме го, защото беше добър и толерантен... С другия беше още по-лесно. той направо заяви, че е „социалист"; знае, че ние сме българи и че не вижда защо да не живеем като братя българи и сърби. Млад ентусиаст и сърдечен човек.

Настъпиха великденските празници. На втория ден на Великден, преситени от празненство и пълно безделие... хрумна ни да си направим взаимно посещение по нашите домове. Тръгнахме 10-12 души, между нас и нашият другар сърбоманин *(б.К.Ц. - всъщност това бе Шайкар, син на бивш организационен таен работник, минаващ за сърбоманин - за прикритие)*. Стигнахме и у нас, но заварихме само баба ми. Посрещна ни тя, както бе редно - на вратата със здрависване и благословия. Насядахме по миндери и столове и пак, както бе редно, застана баба ми всред стаята, обърната към всички нас, скръстила ръце отпреде си, и започна своята тържествена благословия: „Добре сте ми дошле, момчина (и гледаше право в очите на Шайкара). Айде и за радост да ми дойдите" (т.е. за сватба). „Амин!" - отговаря Шайкар. „Айде Господ да не ослободи (нас б.м.)... Ай Господ Манчевци (псевдоним за българите - б.К.Ц.) да ни ги донесит..." Казах си: „Свърши, оплескахме я!", но Димче спаси положението. Досетлив и находчив, какъвто си беше, той избухна в неудържим смях, пресече благопожеланията на баба ми: „Доста, бабо Кальо, разбрафме се (всичко б.К.Ц.)... Айде за многу години! Дай сега по едно яйце, па да си ойме!"

Станахме всички и още със смях тръгнахме за други къщи. Смя се заедно с нас и нашият другар (Шайкар)... На улицата той ме хвана под ръка: „Петре, моля те да не се чувстваш неудобно от това, което стана у вас. Та нима аз не знам с какви другари дружа, какво мислите и какви са надеждите ви?" Олекна ми. Нашето другарство си остана до последния момент на сръбската власт в Прилеп..."

ооо

„Настъпиха чудесни пролетни дни, а заедно с пролетта дойде и нашата надежда за освобождение - продължава разказа си Колищърков. - Вече усилено се носеха слухове за скорошна намеса на България във войната... Бе време и да видим пък ние дали не можем нещо да правим. Събрахме се пак у дома на Талеви. Бяхме десетина души. Премисляхме, приказвахме, както се казва - надълго и нашироко, и най-сетне решихме: трябва да издаваме листовки, в които да обясняваме на народа ни всичко, което знаем около намесата на България, защото това сега бе най-важно - народът ни да знае всичко и да бъде готов за великия ден на освобождението. Листовките ще съдържат пълна увереност в скорошния край на робството - в това ние ни най-малко не се съмнявахме. Нужни ни са обаче пари... А откъде да ги вземем? Лесна работа: ще оберем някого - и това е! Та нали Солунските атентатори - „гемиджиите" - бяха задигнали за откуп едного от своите другари и взеха 200 лири? Нали и Пере Тошев нагласи „обира" на прилепските търговци, негови спътници, с помощта на една прилепска харамийска група (б.К.Ц. - на Димо Дедото)? Защо и ние да не направим нещо подобно? И решихме: ще оберем един прилепски търговец, доста състоятелен и близък сродник на Талев. Задачата ще изпълни доброволно нашият другар Стоян Сурладжиев. Оставихме го да проучва, да подготвя условията и да задигне парите. Така в „проучване" и подготовки минаваше времето, докато към края на лятото всичко стана излишно: разбра се вече положително, че намесата на България е предстояща, и то срещу Сърбия, която докрай си остана непреклонна и не отстъпи нито педя земя от заграбената Македония. Слава Богу! Няма вече нужда от нашата информация, няма защо да обираме търговеца, остана си той жив и здрав."

ооо

В тия дни на повишено национално напрежение се случи нещо вълнуващо. Една сутрин се разнесе вестта, че на един от върховете на Маркови кули се развява българското знаме. Трепнаха всички сърца, виждайки в това таинствен предвестник на дълго жадуваното спасение от поробителя. Между първите, които поеха с възторг вестта, бяха Талевите другари. Тъй като домът на Палисламовци беше недалеч от височината на турските гробища, те запристигаха един по един, взеха със себе си Талев и се насочиха към гробищата, изкачиха развълнувани височинката и застанаха под Тюльбето. Оттам се виждаше целият град като на длан. Тъй като аз постоянно се намирах на нашата улица в игра с другарчета, веднага ги забелязах и тръгнах подире им. Заварих ги вторачили поглед към Марковите кули със светнали очи и затаен дъх. Талев сочеше с ръка към двувърхия хълм и с пресекващ от възбуда глас възклицаваше:

- Ене го, ене го! Ясно се вижда, на десния, по-високия връх! Не е лъжа!

Той свали очилата си, взе да ги бърше с кърпичка и отново се загледа. Всички потвърждаваха казаното от него: „Съвсем ясно, да, да!"

- Това може да бъде само българското знаме, никакво друго! - повтаряше Талев, без да откъсва поглед от него. - Аферим, аферим на тоя, дето го сложил!

- А може би там да е слязла и чета, откъм Бабуна - обади се някой.

- Може, може! - съгласяваше се Талев. - Може да е нашият... Милан Гюрлучето с четата си! После енергично подкани: - Хайде да слезнем в чаршията, към нашия дюкян, да питаме брат ми Алекса, белким той ще знае нещо повече! Оттам ей го къде е Варошко маало, откъдето отблизо и съвсем ясно се вижда всяка канара... Абе - сепна се изведнъж той, обръщайки се към всички; - Има ли някой от вас дюлбия?

Оказа се, че никой няма. Групичката се спусна бързо по склона и изчезна към чаршията. Аз останах сред растящата тълпа от „ридарци" - деца и възрастни от „Ридот", между които и жени. Една от тях радостно повтаряше:

Дюлбия - далекоглед, бинокъл

- Бугарско е, бугарско! Еех! Ке ни дойдат най-после бугарите, златните! - и зашепна нещо поверително на съседката си. Долових, че и тя си е приготвила българско байраче.

Впрочем, почти всяка къща в Прилеп беше си ушила тайно български трицвет и го държеше на „скришно" място. Децата обаче безстрашно взеха да пускат във въздуха „балуни" - хвърчила с опнати между три кръстосани тръстикови пръчки хартии от трите цвята: червен, зелен и бял, с опашки - също трицветни тънки лентички.

Но кой всъщност беше тоя смелчак, който развълнува сърцата на прилепчани, нетърпеливи по-скоро да развеят символа на националния си копнеж? Всеки гадаеше, но... На другия ден нашите младежи побързаха пак да видят байрака, но него го нямаше... Властта беше го свалила. Същевременно се разнесе и вестта, че смелчакът е заловен. Оказа се, че това е шестнадесетгодишният момък Пецо Йорданов Грижов от селцето Варош (стария Прилеп), легнало в самия скут на Марковите кули. Навярно някой от съселяните му го е видял как в късна вечер се катери по скалите над самите крепости и без да ще, го е издал, шепнейки на своите близки за откритието си, и... от уши в уши, на царя в уши!

Както и да е, Пецо биде арестуван и пребит от бой от Пере Сърбинот - Гърнчарот и бандата му. Свидетел на побоя е бил Талевият стар прятел Георги Иванов, тогава също арестуван като дезертьор от сръбската армия и също пребит от бой. По този повод Талев е заклатил глава пред цялата дружина:

- Скоро ще дойде и техният ред, жив е Господ! Ке им го видиме гърбот и ке им я запеиме песната на дедо Димкар: „Сега киша пада, Сърбия пропада, а на крал Петър - полна му глаа ветър!"

И наистина, наскоро България обяви война на Сърбия и топовете забумтяха откъм Криволак. Какво напрегнато очакване на българските войски!

8.

Талев в смъртна опасност. Посрещане на българските войски в Прилеп на 3 ноември 1915 година

Но преди те да дойдат, започнаха масови арести на най-видните българи. Старите сърбомани, като Пере Сърбинот-Гърнчарот, придружени от полицаи, вървяха от дюкян на дюкян в чаршията и подкарваха Панту Жежка, мой тетин, Михаил Църнушанов, мой чичо, дякона Йордан Смичков, Спиро Петров (брат на Гьорче Петров), Йосе Гугуче, Аце Янов, Глигур Кондов, Спиро Спасев, баща на най-добрия Талев другар, Димко Минов, Глигур Кръстев, (дядо по майка на Кърсте Цървенковски) и много други - около 70 души, мнозина от които бащи на Талеви другари. Чичо ми Михаил арестуваха пред очите ми. Той затвори дюкяна и целият пребледнял успя да ми прошепне: „Тръгни след мене и гледай къде ще ме отведат..." Самият Талев бе потресен от съдбата на Глигур Кондов, съсед на Талеви, търговец, убит - както се казва на друго място - някъде по пътя за Кичево. Но особено тягостно събитие за него бе арестуването на Аце Янов, на което той станал свидетел. Застанал пред къщата на Кьофкарови, недалеч от своя дом, Талев гледал как жандармите водят по нашата улица възрастния Аце Янов и го бият с камшици. Споменът за това зрелище остана незаличим в паметта на Талев. По тоя повод той ми казваше: „Пере Сърбинот, който беше - така да се каже - сам и пазен от гавази, за да не пострада от народния гняв, той да излезне победител над цял един български град, какъвто е Прилеп...

Каква жестока наша съдба!" В романа си „Гласовете ви чувам" Талев е отбелязал тоя жалък образ на сърбоман с истинското му име.

Броят на арестуваните беше голям, но от тях властта подбра към 60-70 души най-видни и отявлени българи, които в навечерието на отстъплението на сърбите под натиска на българските войски бяха подкарани пеш към Битоля с тайната цел да бъдат избити по пътя. Цял Прилеп заживя в небивала тревога, още повече, че откъм Скопйе и Велес вече бягаха сръбски семейства и озлоблението на властниците бе на върха си. Сензация за нашата махала бе, когато сръбският „прота" (протойерей) потегли към Битоля с цялото си семейство с един претоварен файтон, като сам се качи на капрата с пушка в ръка. Тоя зъл шовинист, който тормозеше цялото местно свещеничество, мрачен и зъл, се опитваше да оправдае изтеглянето си със „женския страх" на съпругата и майка си - както отговаряше на лицемерните съжаления на хазяите си защо си отива, нищо лошо не ще се случи и пр.

В деня на воденето на арестуваните първенци към Битоля под строг конвой Димитър Талев се намирал в дома на едного от най-добрите си другари - Петър Спасев, чийто баща Спиро - както казах - бе също между арестуваните. Неочаквано майката на Спасев пристигнала с тичане откъм затвора и разплакана съобщила, че всички затворници вече тръгват наредени в дълга колона, обсадени от жандарми с насочени щикове. Жените им, ужасени от неизвестната съдба на мъжете си, вече тръгнали след тях - кои пеш, кои с файтони, та и тя да тръгне подир колоната, като оставя на най-големия си син Петър цялата къща и останалите четири деца. Смутените младежи, които я причакали на пътната врата, й дали знак да мълчи, защото след нея вървял бързо сръбски четник. Майката прекрачила прага уплашена и разперила ръце пред сина си и Димитра, сякаш да ги предпази, като ги подканила да се приберат вътре. В тоя момент сърбинът се опитал да прекрачи прага на портата, но майката тръснала пред него вратата и сложила отзад „канджата" (желязна дълга кука) с тревожен вик:

- Бегайте, деца, сръбският четник иска да влезне!

Четникът заблъскал силно вратата и взел да крещи:

- Отворете, ке пуцам!

Тогава Петър бързо хванал за ръка Талев:

- Димче, да бегаме вътре... - и го повлякъл нагоре по стълбите. В същия миг последвал изстрел: четникът стрелял с револвера си през дупката на ключалката и насмалко да

улучи Димитра. Куршумът писнал край него и се забил в стената. И днес - според разказа на Спасев - ясно личат следите от него и напомнят за едно смъртно премеждие, което случайно е отминало нашия голям писател - за щастие на целия български народ.

След няколко дена откъм Велес бягащите сръбски семейства се занизаха масово с по едно куфарче в ръка. Не след много артилерийската стрелба разтърси Прилеп. И когато привечер стихна, последните сръбски войски се измъкваха от града, като ограбваха чаршията. През цялата нощ ехтяха ударите от прикладите на войнишките пушки върху кепенците и ролетките на богатите магазини. Сутринта всеки тичаше да спасява остатъците от стоките от нови мародери. Аз и майка ми отидохме да спасяваме стоката на Жежкови, понеже Панту Жежка бе между затворниците и цялото му семейство замина за Битоля. По улиците на чаршията се търкаляха балички от памучна прежда, чували със захар, платове и какво ли не. Кепенците бяха зинали като разпорени гърди; стъкларският дюкян на моя чичо, който беше между отвлечените затворници, и семейството му бе тръгнало по неговите дири, бе разперил крилата на железните си кепенци и навън се търкаляха изпотрошени порцеланови чинии, чаши и пр. Тогава видях страшния сърбомански войвода Йосиф с пушка в ръка, пиян, да стреля подир мародерите цигани и дори бе убил една циганка... Талев също се е мяркал тъдява, за да спасява дюкяна на брата си Алекса, но после избягал... Бягахме всички към Рида, откъдето почваше пътят за планината... И изведнъж от височината видяхме да слиза откъм Присадския проход дълга войнишка колона.

- Българите идат! - се разнесоха гласове от всички страни.

Всички порти се отвориха, народът, ликуващ, заизлиза от домовете, дотогава пустите улици изведнъж оживяха... В този момент забиха черковните камбани тържествено. Проехтяха гърмежи от пушки. Младежта първа бе обходила правителствените учреждения и казармите и се снабдила с изоставени пушки. А войнишката колона все повече се приближавше към града. Групата на Талев се втурна нататък, нарамила пушки. Полетях и аз след тях. Задъхани от тичане, пребродихме бързо турските махали и излязохме пред „къшлите" (казармите), които горяха в единия си край. И... ето ги най-после българските войници.

- Ура! Ура! - ликувахме ние. Младежката група запя „Шуми Марица" и взе да стреля във въздуха. Засмените войници също отговориха със стрелба, милваха ни и бързаха към полето с цел по-скоро да настигнат отстъпващия противник по посока на Битоля и да влязат в контакт с него.

Родостни се върнахме в града. По улиците всичко кипеше, народът бе опиянен от радост. Когато стигнахме в черковния двор, където камбаните непрекъснато биеха, видяхме огромна, гъста маса народ, човек до човек, да се поздравява с „Христос воскресе!".

Но най-сюблимният момент настана, когато през множеството взе да си пробива път първият български войник. Народът дотогава не бе още видял наш войник и се натискаше от всички страни. Помня добре образа на тоя войник (бях вече тринадесетгодишен): беше възкъсичък, набит, широкоплещест, със силно изгоряло от слънцето лице, почти почернял, в кафява униформа. Виждаше се само до гърдите, най-често до раменете, защото движейки се сред човешката маса усмихнат, изглеждаше като че ли плува до мишници. Помня също как един стар свещеник го грабна в прегръдките си и взе да го целува, след него други го поеха като бурна вълна. Множеството ме изтласка и понесе войника на ръце - да го видят всички.

- Урааа!... Урааа! - ехтеше от всички гърла и в този вик се изливаше цялата българска душа на моя роден град. Като сега виждам Талев пламнал и с прегракнал глас да вика колкото му сила държи. А камбаните биеха ли биеха като на Възкресение... Но когато вече спряха - защото нямаше вече кой да ги бие, изведнъж се разнесе гръмкият хор на младежите:

Поехме ний ръка на брат,
У вас се крила душа ад,
съюзници, разбойници,
коварни подли и без срам,
обрахте ни, ограбихте,
отечествения наш храм...

Пееха Талевите другари, пееше сам Талев... Ето коя била песента, която те месеци преди това подготвяха в тайните си срещи! За пръв път я слушах изцяло...

А после гръмна: „О, Добруджански край, ти наш си земен рай!"

Ето, ето песните на „големите, на Талевци... Ах, що не съм и аз голям да се присъединя към тях...

И стана каквото стана. Свещеничеството излезе на благодарствен молебен с хоругвите, пеейки непрекъснато „Христос воскресе". Но вместо църковни песнопения Талевци повтаряха: „Съюзници, разбойници..."

В тези мигове на върховно опиянение откъм улицата, която минаваше край източната порта на църковно-училищния двор (джадето), се зададе сърбоманският войвода Йосиф - същият, който със суровицата си чупеше преди една година костите на българите на поляната в турските гробища. Сега той бе конвоиран от двама-трима четници начело с Блаже Печияре - ветеран македоно-одринец от Прилеп и след това излязъл четник срещу новите поробители. Злият сърбомански войвода се мъчеше да върви гордо, навъсен, с дълъг чибук в ръка, завършващ с едър кехлибарен мундщук... Пушеше и вървеше, без да поглежда някого. Деца тичаха след него и се кикотеха с викове: „Що е сърбин, се е юнак, от поле иди, в гайки се..."

- Хъ, сърбин сум, а де! - сопваше се той на тях и вирееше глава.

Как бил заловен и защо не избягал със сръбските войски, не зная. Мълвеше се, че се бил скарал с началството си, за инат на него останал, надявайки се на българския прилепски войвода Милан Гюрлукот да го запази, понеже някога му е бил направил някаква голяма услуга... Какви илюзии си е правел сам си знаеше. Но сега той бе свидетел на небивалия възторг на българщината, която бе преследвал с настървение. И това беше може би за него по-страшно от смъртта, която наскоро го настигна.

Този вълнуващ момент Талев също бе запомнил и му бе приготвил съответно място в - уви! - ненаписаните си романи.

А как се рисуват същите събития в спомените на Колищърков, ще се види от следващия цитат, в който има някои подробности за Талев:

„На 2 ноември (1915) градът осъмна в някакво необикновено затишие... Всеки се бе прибрал вкъщи... Прибрах се у дома и аз и веднага след обед отидох у близки роднини, които живееха до Талеви. До вечерта нищо особено не се случи. Но градът съвсем запустя...

Денят на 3 октомври бе чудесен есенен слънчев ден. Градът осъмна в онова междуцарствие, което обикновено настъпва, когато една войска го напуска, а другата още не е дошла...

Към 9 часа вкъщи нахлу Талев, загубил себе си от радост, и от двора още, колкото му глас държи, вика „Уррааа!". Хукнахме двамата към черквата и училището. Там заварихме и останалите другари от групата и множество граждани, стълпени около 4-5 души български войници, отрупани с цветя - преден патрул от 22 самоковски пехотен полк. Каза се, че имало и други патрули из града. А скоро дойдоха и конни разезди... Научихме, че войската иде откъм казармите, по шосето от Велес. Запътихме се хиляден народ към казармите, а по улиците все нови и нови групи увеличават това многолюдно радостно шествие. Стигнахме пред казармите тъкмо навреме. Ето я първата освободителна част - една рота от 22 самоковски полк. Гръмва нестихващо „ура!", вика народът, викат „ура" и нашите освободители! „Но дайте малко тишина! - викна някой. - Има тържествени обреди, които трябва да се извършат!"

Ето излизат напред трима-четирима свещеници, всички с домашните си кепета (не желаят да сложат на главите си омразната свещеническа сръбска калимавка). А старият поп Игнатия изобщо не бе служил в сръбска черква. С кратко прочувствено слово поздравяват командира на ротата и поднасят хляб и сол. Начело на ротата всички се отправяме към града. Всичко живо е вън по улиците; из целия град се носи едно бучене като разбунен кошер. Всички викат „ура!", поздравяват се с „Честито възкресение!". Вървим и ние, младежите, и с повод и без повод викаме „ура!". Наблюдавам Димче. Този ли е нашият тих и винаги сдържан Димче? Съвсем прегракнал, преуморен върви, върви, па през минута-две просто избухне: „Уррааа!"

Малко след пладне из града се разнесе вест: откъм с. Варош иде хилядна българска войска - пехота и конница. Нямаше нужда от специални призиви: целият град припна към с. Варош. Вестта излезе вярна. Откъм с. Варош се зададоха първите пехотни части: 22 пехотен самоковски полк, 5 пехотен дунавски полк и др. Минават с часове рота след рота милите български войскари със светнали лица от радост, а народът в гъст шпалир от двете страни на пътя непрекъснато поздравява своите освободители с нашето „ура!".

Но ето нещо, което народът ни вижда за пръв път: иде българска конница - цяла дивизия, близо 50 ескадрона. Всички ние бяхме виждали турска конница: в Прилеп имаше на гарнизон може би цял конен полк... Но да видим наша, българска конница в такъв внушителен вид (за нас всичко българско беше внушително) и численост, бе наистина нещо извън всички наши представи за могъщество и непобедимост. Въодушевлението ни бе всеобщо и безпределно, всички бяхме слисани, удивени от гледката на безкрайните ескадрони - едни бели, само бели коне, а други с черни, червени и т.н., минаващи в стройни подредени редици като на парад... Един от конните полкове стигна до малък площад до черквата, защото командирът на полка - мисля, че бе Наумов, родом от Прилеп, поиска да види своята сестра (или братовчедка), която живееше тук наблизо. Площадът е изпълнен с народ и предимно селски - от близки и далечни села. Внезапно измежду селската маса се отдели селянин на средна възраст и викайки неистово „Ура!", легна пред коня на полковника. „Гази, господин полковник! Стига ми толкова живот!" Нямаше време командирът да дръпне юздите, конят сам спря. Почти едновременно се спуснаха Талев и Васил Николов и издърпаха нашия човек. Пиян ли беше? Не, не беше пиян. Просто беше изпаднал в пълна самозабрава...

През годините на нашата принудителна раздяла с родния край ние с Талев често си пропомняхме това и си казвахме: „Живеят ли там все още такива хора като нашия селянин, като целия наш народ от онова време? А човекът бе от близките до града полски села: облечен в своята носия, разгърден, по риза, с дълги ръце и силни рамене и врат, точно както Талев ни ги описва в „Илинден" в своето описание на боя между башибозука от с. Пополе и Раздел и полските ни селяни начело с войводата Гьоре Павлев..."

9.

Талев – артист в прилепската любителска театрална група

От тия велики дни на народна радост в паметта ми е останал още един спомен за Талев. Българското учебно дело бе възстановено, макар и в краткотраен курс за началното образование. Талевата група не можеше да посещава училище, защото се състоеше от гимназисти, за които в Прилеп не се откри гимназия, а в Битоля наскоро се приближи фронтът под натиска на англо-френците, та за гимназия вече не се създадоха по-трайни условия. Затова групата се отдаде на културна дейност. Тя вече изучаваше нови песни и стихотворения. При тържествата ехтеше песента:

Ечете балкани в родната земя,
веригите робски строшихме ний веч...
От Охрида син до Черното море
„ура" сал се чува и българска реч
Ечете любими Шар и Палистер,
урата ни страшни носете далеч...

Голямо събитие бе подготовката на представление в големия салон на новото училище. И аз имах щастието да бъда сред Талевци, защото бях определен от моята учителка Поликсена (Пуля) Ачкова да декламирам Ботевото стихотворение „На прощаване" в съкратен вид.

Групата бе подготвила една сценка, печатана в сп. „Отечество", озаглавена „За родния край" – от Никола Атанасов. В нея бе представен момент от освобождението на малък град в Македония. Главни действуващи лица бяха:

стар македонски българин дядо Божил, в чиято роля щеше да играе Талев; баба Стойна, в чиято роля беше моята учителка Ачкова, и тяхната внучка Васка - учителката Раева. Моята учителка, дегизирана като баба, постоянно се кръстеше пред иконата и шепнеше молитва: „Боже, света Богородичке..." и заклеваше всички светци да запазят близките й. Тя вече е изгубила син и снаха, останала й само внучката Васка, която носи юнашко сърце. Момичето наблю даваше как сърбите бягат, как българите ги гонят... В момент, когато сражението се води в градеца, започва да бие камбаната като на Великден. Внучката възкликва: „За нашите бие камбаната... Сега ще дойдат нашите! Удряй, дедичко! По-силно, по-силно!" Но камбаната изведнъж секва, чува се гърмеж от пушка и по́сле врява край вратата и вик: „Хей, бугараши, светца вам ваша... Йели чуете!" Това бе гласът на Йордан Чкатров, който бе и суфльор. Последва гърмеж, нещо тежко грохна зад вратата. Талев стоеше до мен(зад кулисите) дегизиран като старец, и чакаше. Чкатров взе отново да хлопа и Димитър нададе вик: „Децааа... от-во-ре-те!" и клатушкайки се излезе на сцената. Чуха се виковете на близките му: „Дядо, ти си ранен!, Бре, Божиле, бре, душо, що би това?... От ония ли душмани?"

„Нищо! - бавно провлече глас Талев. - Видях ги... Хей тамо бяха... Нашите видях... Чакайте. Оставете ме да погледна от прозореца... да видя нашето небе... Даде Господ - наше си е небето, и въздуха, и полето, и черква, и еве... Още ли ги няма тука?"

После с пъшкане и задъхано продължи разказа:

- Гледах от камбанарията. Нашите бягат. А и ония псета бият. Натуряли са така топ до топ... Отде излезе пред нашите един конник, със сабя. Като хала се понесоха с „ура" и юрнаха по псетата... Тогава се прекръстих и ударих камбаната. Хвала ти, Боже, видях нашите, си рекох. Велик ден е, чудо стана...

По-нататък дядо Божил (Талев) разказваше как са се изкачили сръбски войници на камбанарията и как един офицер го промушил. Талев пъшкаше, изразявайки губене на сили. Тогава български офицер с войнинци пристигна и взе да хвали дядото, че помогнал с биенето на камбаната - смутил врага. Дядото (Талев) запрегръща офицера с възклицания:

- Синко, ела... Наши... Сполай ти, Господи... Сега слънце, наше слънце.. Господи седемдесет години чаках...

Сто и един път да ударя... А? Бие ли камбаната... Бре, чудо, деца! Камбаната бие като на Великден... - и се просна на земята, издъхвайки щастлив. Офицерът украси гърдите му със своя кръст за храброст...

Талев изигра трудната си роля с голямо старание да представи неутолимия копнеж на македонския българин за свобода. И понеже наистина бе преживял тоя копнеж, последван от радост, успя да събуди силен ефект у затаилите дъх прилепчани.

Дали наистина играта му бе на нужната висота, не бях в състояние да преценя. За мене всичко беше възхитително. Но бурните ръкопляскания, просълзените очи на мнозина зрители на първите редици показваха, че прилепчани, преживели същите чувства няколко месеца преди това, искрено даваха израз на своето родолюбиво вълнение.

Петър Колищърков, с когото си припомняхме миналите времена, разказа и една подробност, която аз съм забравил:

„В критичния момент на развръзката един тъпан зад сцената трябваше да създаде илюзия на топовна стрелба. При всеки гръм „внучката" (Раева) имаше реплика: „Ето, чувам топовете, идат нашите" (или нещо подобно). Но внезапно тъпанът спря, а артистката не съобразява това и продължава да „чува" топовете. Напразно Талев с трагични усилия и мимика се мъчи да й подскаже да остави вече това „чувам топовете" и да мине нататък. Не, тя си кара по книгата. Най-сетне някой като че ли извика: „Няма топове, ма!" И тя съвсем секна... А топовете бяха спрели, защото Коста Стойчев ударил тъпана по-силно и той се скъсал. Дълго време след това ние сами се смяхме във връзка с това."

ооо

Въпреки войната Прилеп бе във весело настроение. Беше пристигнала Девета плевенска дивизия с генерал Нерезов. Музиките свиреха всяка неделя и всеки празник по четирите краища на града, хора се извиваха по мегданите, народът ликуваше.

Талев участвуваше активно във всички културни инициативи на младежта. Пееше в хора, който от време на време се явяваше на тържества и гърмеше с новата песен: „Драга наша татковино... нам си мила, нам си драга...", „Ечете, балкани, ечете безспир", „О, Добруджански край", „Аз знам

една лира във Охрида син", а момичетата в отделна китка пееха нова песен:

„Ние ще пеем непрестанно,
Македония да екне от Родопи до Черни Дрин,
от морето чак до Пирин!
Пеем, пеем ние в този край български,
с песни радост сеем ний - прилепски славейчета!"

Но тъй като за гимназистите нямаше училище, Талев се бе отдал на четене на книги и на опити да съчинява художествени творби. Известно време, няколко месеца, той се назначи за писар в общината на с. Долнени, Прилепско, в помощ на своя любим съсед Георги Кръстев, който бе секретар бирник в същото село. Но не мина много време, започнаха страшните боеве при Каймакчалан. Битоля бе отстъпена, фронтът се протегна по Селечка планина, започнаха боевете на кота 1050, Завоя на Черна, Червената стена... Плевенската дивизия вече водеше боевете в Марийово. Минавайки към височините, един полк спря за почивка, музиката засвири на малкия площад при „Таксимите", насъбра се известно множество младежи и граждани... Музикантите подканяха: „Хайде играйте!" - както по-рано, но някаква скрита болка пареше в душите и никому не бе до игра... Врагът вече напираше отвъд планината...Тръпки побиваха всяко родолюбиво сърце поради тежко предчувствие...

Пристигна Пета балканска дивизия, училищните сгради взеха да се пълнят с ранени, учебните занятия на началното училище се пренесоха по частни къщи... Тревогата растеше, тъга заседна над града. Първите бежанци от Битоля вече бяха минали през нашия град... А подир тях не закъсня да мине и първият френски аероплан, който хвърли бомба и уби един касапин... Настъпваха все по-лоши дни.

10.

Първата писателска проява на Талев като ученик в Скопската смесена гимназия

Ученолюбивата ми майка реши да се преселим в Скопйе, за да можем аз и сестра ми да продължим образованието си въпреки голямата ни сиромашия. Няколко месеца след нас, в късна есен 1916 година пристигна и Талев и се записа в гимназията, стана пак съученик на сестра ми. Фронтът се бе стабилизирал и можеше да се учи по-спокойно. Някои от учителите ни бяха бежанци от Битолската гимназия и сега ревностно работеха за поддържането на духа на младежта. Талев вече бе преживял и първите бомбардировки над Прилеп, крил се по мази или нови скривалища и носеше вълненията от военните действия недалеч от Прилеп. Сякаш това го тласна решително към литературни теми из областта на войната. **Неочаквано за всички в скопския в. „Родина", редактиран от Георги Баждаров, се яви разказ с автор Димитър Талев и под заглавие „В очакване". Това бе през пролетта на 1917 година. Разказът бе напечатан в бр. 283 на вестника от 12 март 1917 година, написан в Прилеп на Бъдни вечер същата година, когато Талев си е бил у дома през ваканцията. Тая първа негова печатна творба предизвика сензация в цялата гимназия. Ученик от тогавашния пети клас (днес девети) и вече писател!** Това събуди удивление у едни, завист у други. Темата на разказа беше епизод от войната: разказваше се за герой, който загинал на фронта в момент, когато бил най-очакван от старата си майка баба Ана да си дойде в отпуск на Коледа, за което тя приготвила баница, кестени и пр. - както ставаше в Прилеп.

Между съучениците на Талев, както и между учениците от по-горните класове вече се злословеше: това не е никакъв

негов оригинален разказ, а подражание на Вазовия „Иде ли?". И наистина разказът подсещаше за това, но си имаше и своя фабула.

Тъй като Талев пак стана съученик на сестра ми, а от прилепчани бяха дошли да следват в по-горните класове и Чкатров Йордан, и Кьофкаров Наум, отново се създаде възможност за контакт между нас - прилепските ученици. Всички ние бяхме приятно изненадани от творческата изява на наш прилепчанец, още повече, че в скопската гимназия бяха се събрали ученици и от всичките градове на осво-бодената част на Македония: Тетово, Велес, Прилеп, Битоля, Кичево, Галичник, Куманово, Струмица, Щип, Скопйе, та ние, прилепчани-те, почнахме да се чувстваме горди с Талев. Равен на него от друга гледна точка се прояви Йордан Чкатров, който в една блестяща родолюбива реч на едно празненство слиса всички, и бе награден с медал от губернатора генерал Тошев, чийто син беше също ученик в нашата гимназия.

Специално Талев с печатаната си творба будеше удивление: тоя нищо и никакъв по външност младеж - мършав, очилат, свит и не особено силен ученик се е извъдил писател. Помня как учителката Пипиджанова, съмахленка на Талев в Прилеп, възклицаваше при едно посещение у нас:

- Абе какво чувам? Наш Димче станал писател, натема го натема! Прочул се вече, дявол да го вземе! Гледай ти! Кой се надяваше!

Чувах и други момичета да се изненадват, защото в Прилеп държанието на Талев към тях било донякъде хла-пашко: движейки се с другарите си по главната улица на Прилеп (джадето), той закачал момите с различни сравнения и хумористични възклицания. Като видял например по-малката дъщеря на Аце Янов, намерил за нужно да погледне в краката й и да се възхити по своему:

- Ама нозеее! Солунски direци!

Видял нейната другарка, отделил се от групата дру-гари и се приближил до нея с кавалерски поклон:

- Позволете да ви придружа!

Момичето почервеняло и срамежливо се усмихнало, докато другарите му се кикотели.

- Гордей се, Палисламов! Момичето те хареса! Вместо да се възмути, то ти се усмихна!

---

* „Натема" - прилепски израз за анатемосване

Спомням си и аз този момент: Талев тогава вирна глава и закрачи с твърди стъпки - знак, че се гордее... Това беше пред сладкарницата.

И после чувах как другарките на сестра ми, прилепчанки, при едно посещение у нас, се възмущаваха престорено:

- Леле, какъв станал Димче! Аз по-рано много дружах с него, но сега не искам да го погледна!

- И аз! - добави друга. - И с мене така постъпи!

И ето сега тоя Димче изведнъж взе да расте в техните очи, дявол да го вземе! Кой му се надяваше!

Че Талев е ергенувал по малко, това не е никак чудно. Но в Прилеп то имаше много по-невинна форма, откъдето и да е другаде. Нравите тогава бяха такива: пълни биваха само очите...

Братовчедка ми Ането Жежкова беше почти негова връстница и симпатично момиче. Семействата Жежкови и Палисламови си общуваха. Но в повечето случаи работа вършеше съзерцанието отдалеч. Жежкови имаха заден балкон на горния етаж на къщата си. Оттам се виждаше планината Козяк и Дренска планина, а под него се ширеше площадчето пред Палисламови. Ането и сестра ми Иванка, вече моми, често седяха на тоя балкон, пееха си на два гласа и почти винаги срещаха съзерцаващия поглед на Димче, който ги наблюдаваше от прозореца на горния етаж на своя дом - сам или с някой верен другар. И имаше защо: и двете момичета бяха за харесване. Нещо за това Талев е загатнал и пред Ганка Найденова.

Но ако трябва да говорим за неговата истинска симпатия по това време, трябва да споменем Марето Хаджиангелева от видното възрожденско семейство Хаджиангелеви, за което нещо загатнах в началните глави. Това бе наистина красиво момиче - истинска току-що цъфнала роза. Имаше валчесто бело-румено лице, по което много леко цъфваше усмивка. Погледът й беше милващ, изразът й - кротък и приветлив, но същевременно и пълен с достойнство на аристократка. Още като ученичка се проявяваше с говорене на френски език, който бе учила у дома си. А това за тогавашния Прилеп бе голямо нещо. Спомням си как тя на един годишен акт декламираше на френски една ученическа молитва: „Ма приер". Изправена на сцената, хубава и мила, тя нареждаше: „Мон Дийо, донн ло о фонтен... а лорфелин

льо демор,с призоние ла либерте...", т.е. „дай вода на извора... на сирачето - приют, на затворника - свобода..." . Последните думи на тая молитва будните граждани, които знаеха съдържанието й, посрещаха с възторг и изпращаха с аплодисменти. Това придаваше на Марето още повече очарование и за поетичната душа на наш Димче беше цяла магия... Но...тя бе година-две по-възрастна от него и по много още други причини непостижима. Затова чувствата му бяха чисто платонически, събуждащи много мечти. Това зная от най-добрия му другар, по-сетне мой близък приятел Петър Спасев. И кой знай дали в образа на Ния от неговите романи не се крие нещо от миловидния образ на това момиче, което той - пак според думите на нашия общ приятел - наричал „Моята Дулцинея". Знам само едно: че той се застояваше често пред портрета на Марето, изложен на една витрина, която фотографът Ицко Димкар бе сложил близо до портата на Кьофкаров, право срещу изхода на Талевата улица. Съзерцаваше я отблизо.

Иначе в спомените на своите другари той се явява предимно като свит момък. Не скитосвал като другите, мразел безделието и повече се отдавал на четене и... писане. Но когато идвало време за разходка, той бил точен. Въздържан, тих и скромен, не обичал цинизмите на някои другари и явно се мръщел при непристойни приказки и прояви.

Тази свитост на Талев се подчертаваше още рано от неговото съсогледство, което при ходене го правеше съсредоточен. И само когато ние по-младите от него го дразнехме със своите закачки в народен дух: „Димче Поповче, майка ти вари кокофче, не ти дава дробенче" - той се усмихваше, тупваше престорено с крак, като че ли тръгва да ни гони, и сам се смееше на нашата уплаха.

Впрочем, споменът за тези наши закачки винаги му беше приятен и той сладко се смееше, когато при посещение във вилата му в Бистрица му се обаждах с тази закачка: „Димче, Поповче..."

ооо

Още веднъж видях Талев в Скопйе, вече през 1918 година, преди катастрофата на фронта при Добро поле. Той беше мобилизиран и в гимназията дойде във войнишка униформа - само за да се яви на изпит като частен ученик, понеже не бе завършил учебната година. Както много

по-късно узнах от самия него, явил се, разбира се, неподготвен, разчитайки на снизхождение, а по предмети, където може да се разсъждава, разчитал и на здравия си разум. Например по психология. Веднъж той взе да спори с мене, като заяви, че науката психология, която аз съм учил в университета като една от философските дисциплини, не е никаква наука. Той въз основа на здравия разум може да ми каже всичко, което се пише в учебниците. Тогава се похвали, че на изпита по психология, без да е чел нещо,могъл да отговори и да получи... тройка. Учителят забелязал, че това, което говори Талев, има някакъв смисъл, но не е научно казано, т.е. значи, че не е чел нищо. Талев си признал честно.

ооо

Наскоро след това дойде катастрофата на фронта. Англо-френските войски заемаха без бой град след град; край нас се изнизваха отстъпващите български войски, а заедно с тях и хиляди бежанци, които през Кичево, Гостивар, Тетово завървяха по Скопйе и оттам с влака за България. Видях за последен път и свои съученици (като Сотир Тромпев - измъчен от дългия път, с напукани устни от жажда), и Талеви другари, учители, учителки - всички изтерзани, с почернели от прах лица, отчаяни пред разрухата на толкова надежди... Започваше нов етап в съдбините на Македония.

От Скопйе много мои съученици също потеглиха за България, не желаейки да търпят сръбското иго и да се учат в сръбски училища. Но аз нямах нито средства за издръжка, за да ги последвам, нито можех да оставя майка си и сестра си сами и останах с болка в Скопйе. Станах свидетел на най-мъчителни картини: отстъпващите български войски започнаха сражение над Скопйе, за да си пробият път за България. Те идваха по околен път - от Червената стена над Битоля през Кичево и Тетово... Но по заповед на правителството останаха заложници и завървяха без оръжие през града на лагер за военнопленници. На един площад в града (старото пазарище) бяха струпани най-разнокалибрени оръдия, които три години са поразявали врага... Една безкрайна мъка висеше над цяла Македония...

Оттогава, та чак до 1928 година не бях виждал Талев. Той беше останал в България след уволнението си като войник и се прибрал при брата си Гьорги, учил се в Ст. Загора

в VI клас, после се върнал при майка си в Прилеп, оттам в Битоля, където завършил сръбската гимназия през 1920 година; после заминал да следва медицина в Загреб, оттам във Виена и т.н., но аз не го видях. Само веднъж случайно ми попаднаха два-три броя от сп. „Общ подем" (ако се не лъжа), където прочетох негови малки разказчета, нещо като стихотворения в проза, в които се говореше за социално потиснатите и унижените... Духът им бе със социалистическа окраска.

Цели две години не исках да се уча в сръбско училище, но после, под влянието на прогресивни работници, в средата на които се озовах като калфа при едни евреи, отстъпих. Обвинен в шовинизъм, а същевременно убеден от младите работнически дейци, че науката е обща и няма що да се страхувам от сръбското училище, реших да се запиша в скопската сръбска гимназия; държах изпити, прескачах класове и настигнах другарите си, които не бяха упорствували като мене. За Талев нямах никакви известия. Аз пораснах, завърших и университета в Скопйе и Белград, без да се помиря със съдбата на родния ми край: бях увлечен от новите форми на македонското освободително движение по завещаните от миналите поколения пътища. Тогава мои другари в борбата станаха и някои по-раншни другари на Талев, като Кирил Кузманов, Петър Спасев, Тромпев, Бутлев, Димитър Чкатров, макар и по-възрастни от мене. И когато един ден тая борба се разшири и изостри и една нейна вълна ме изхвърли на чужд бряг, отново можах да видя Талев... Уви, и аз бях станал вече бежанец...

11.

Начало на писателската му кариера. Срещата ни след дълга раздяла

Срещнахме се в София при особена обстановка. Бях се озовал в Македонския дом на ул. „Александър I", където се навъртаха мои съученици от Скопйе (Димитър Титизов и др.). Изведнъж вратата се отвори и влезе един очилат млад мъж със сериозно, дори строго изражение. Поздрави първия, когото видя, и заговори малко стеснително:

- Диря господин Крапчев, Любен Крапчев. Искам да му предам за списанието „Родина" моята книга **„Усилни години"**.

Любен Крапчев беше редактор на сп. „Родина", орган на Македонския младежки съюз. Писателите имаха интерес да му подарят екземпляр от книгата си - за евентуален отзив.

Погледнах младия мъж и веднага го познах - Димитър Талев! Обадих му се. Той си спомни за мене. Сериозният му израз се стопи в хубава усмивка. Зарадва се, при все че бе забравил чертите ми: оставил ме бе момче, виждаше ме зрял мъж, завършил и висшето си образование. Покани ме у дома си - на площад Славейков, където живееше с майка си. Отидох. Посрещна ме първо тетка Донка, която също се зарадва, помилва ме и, цялата усмихната, взе да ме разпитва:

- Море Коце, море... И тебе ли Господ те донесе овдека? Како е майка ти, со кого я остай кутрата...

Оттогава старото ни познанство с Талев мина в хубаво приятелство, което стана крайно сърдечно. Разликата във възрастта не ни отдалечаваше вече. Тя едвам се чувствуваше.

Когато разговаряхме в помещението на Македонския младежки съюз, около нас се събраха цяла група младежи от Македония. Талев се запозна с всички и оттогава

контактът му с македонските емигрантски организации започна да расте и да го тласка по нов път. Аз бях вече прочел първата част от „Усилни години" (всъщност тогава тази част бе единствено излязла) и почнах веднага да разпознавам прототиповете на някои герои от романа, а по описанията на обстановката и събитията в измисления от него град Горенци (подобно на град Преспа в по-сетнешната му четирилогия) познах родния си град Прилеп. Това разказах на младежите и интересът към личността и творчеството на Талев се засили извънредно много. Те го дирех, приемаха го като свой стар приятел, питаха го за отделни моменти от романа - какъв конкретен случай има предвид и пр. Спомням си как някои от тях ми четяха отделни места от пролога към първата част и споделяха възхищението си от описанията. Жаждата за художествена литература на тема из освободителните борби на Македония намираше своето първо удовлетворение. Особено се радваха прилепчани, които познаваха епизоди и герои из борческото минало на своя роден град, макар и грижливо преобразени от автора.

- Та тоя училищен слуга Зафир... това е Боце слугата от нашето прилепско училище - се провикна Петър Колищърков, който бе от кръга на Талевите прилепски приятели, сега също бежанец. - Ето на - същата история с биенето на дайрето по сватбите в празнични дни, поправяне на часовници, правене на мехлеми, дребен, необикновено пъргав и пр.

И наистина Боце беше интересна личност. Той имаше най-много работа с нас - малките ученици от отделенията, и по неволя играеше понякога роля на възпитател. Възкъсичък, женствено усмихнат, той успяваше да се справя с нас като бавачка и дори да ни води и занимава при разни тържества в училище или в града. На празника „Кирил и Методий", патрони на параклиса във Варошко маало, ние минавахме по ред покрай него, за да ни черпи с колакшекер по случай празника. „Стрико Боце, стрико Боце" - се провикваха от всички страни детски гласчета и той се топеше в мила усмивка, милваше ни и играеше с нас хоро.

Отначало Талев се чувствуваше неудобно в средата на дотогаване познатите му младежи и ме канеше по-често да го посещавам у дома, където винаги можеше да бъде намерен, понеже постоянно пишеше следващите части на романа. Аз отивах при него, посрещан най-първо от голямото му куче вълча порода, което бе верен пазач на дома му. След

това се явяваше тетка Донка и ме въвеждаше любезно при своя Димче, който ставаше от работната си маса, пълна с книги и ръкописи, и започвахме разговори за Македония. Понеже аз бях наскоро дошъл оттам като бежанец във връзка със Скопския студентски процес, той се интересуваше живо за борбата на родолюбивата българска младеж там. Във връзка с този процес в затвора се намираха и негови добри другари, между които и Кирил Кузманов, студент по агрономия в Загребския университет. (За него вече съм споменал на повече места.) Съдбата на българската младеж в родния ни край живо го интересуваше и вълнуваше, като подсилваше ревността му да възвеличи нейния народностен подвиг. Дълбоко впечатление му правеха разказите ми за нашата ревност да издирваме, доставяме, пазим и разпространяваме българската книга. Радваше се, когато узна, че спасените от него книги от училищната библиотека са минали отново в действие. В задния малък двор на съседите му Кърстевци бяха скрити в едно сандъче томовете от съчиненията на Марин Дринов. В тях аз намерих изобилие исторически данни за българщината в Македония. Като откровение звучаха за мене думите на Дринов: „Фактът, че отец Паисий е по произход от Македония, от Банско, изтръгва от корен основанията на сръбската пропаганда, че македонците са сърби" Каква радост бе за нас, че бащата на Българското възраждане е от Македония, т.е че българският дух има за свое неугасимо огнище нашия роден край. Аз преписвах съответните данни в отделна тетрадка, която минаваше от ръка на ръка и се четеше от верните ми другари. Разказах на Талев какво дълбоко впечатление бе направила на всички нас в родния ни град една книга, която бе намерил моят съмахленец Йосе Йочков, скрита в някаква маза. Тя имаше голям формат, без корици, с прогнили по краищата листа. Цялата миришеше на мухъл и се ронеше по краищата. Но здравите страници разказваха за Илинденското въстание и за турските жестокости. И едва от тая книга за пръв път узнах, че Илинденското въстание не е било само в близкото до Прилеп градче Крушево, а в целия Битолски вилает: Костурско, Леринско, Марийово, Битолски Демирхисар, Ресенско, Кичевско, Охридско; че и в другите вилаети са се водили въстанически действия... Това съобщих на другарите си, направих извадки от описанията на най-важните събития и ги четох на нашите тайни събрания. У нас растеше дълбокото

преклонение пред подвига на неизвестните ни дотогава герои на родния ни край и ни вдъхновяваше в борбата за запазване на народностното ни име. По-късно узнах, че тази изгнила книга без корица е „Мемоарът на ВМРО", посветен на революционните борби на Македония и най-много на Илинденското въстание и неговите последици.

Талев слушаше занемял, развълнуван, със светнали от радост очи, че е жив българският дух в родния му край. Потресоха го известията, че в борбата за доставяне на нови български книги са загинали прекрасни младежи, като например Кирил Цитушев от Радовиш, който бе заловен с пълна туристическа раница български книги, пренесени от него от Австрия през границата при Йесенице (Словения) - през прохода Голица, и заклан на самото място, недалеч от гарата. А такива книги нашата младеж настоятелно търсеше в по-голям брой. Те бяха: „Духът на Македония" от Георги Баждаров, спомените на войводите илинденци Славейко Арсов, Пандо Кляшев, Иван Попов и пр., и пр., издавани от проф. Л. Милетич и достигнали до нас в единични екземпляри без корици.

Талев благоговееше пред всички тия жертви и полека-лека в душата му се зараждаха теми за разкази, величаещи осво-бодителната борба на Македония. Така постепенно взеха да излизат първите му разкази: „Певецът Ино", „Последният", „Трескавец", „Както на Исуса" (За Делчев) и др. В тях обаче липсваше непосредствено впечатление от новата действителност в Македония; на Талев не достигаха непосредствени пре-живявания. Към своята родина той гледаше отдалеч... И затова доста време измина, докато налучка истинския път на вживяване в македонския героичен епос, от което по-късно възникнаха най-хубавите му творби.

Но Талев се вълнуваше и от проявите на междуособици сред македонските дейци в България и това много го болеше. Затова бързаше да възкреси героичните образи на илинденските борци, които да вдъхновяват съвременните му радетели на освободителното дело на Македония. Плод на това бяха следващите две части на „Усилни години". Издаването им намери подкрепа сред емиграцията. Докато първия том той бе издал със средства на свои близки (Петър Балтов), другите два тома издаде със свои средства. Разпространението им подкрепиха македонските емигрантски организации в България и Америка.

В разговор с Талев върху тоя му роман аз изказах удивлението си от неговата смелост да се заеме с написването и издаването на такова съчинение, което носи страшни рискове - както материални, така и литературни поради големината на задачата и липсата на художествен опит. Той заяви, че е поел този риск по необходимост - нямал друг изход: трябвало да си пробие път! А насърчение и помощ дотогава не е имал отникъде. И заключи, че е успял, пробивът бил направен....

Питаше ме за впечатленията ми от романа, обаче искаше искрен отговор, дори и да е неблагоприятен. Заявих му, че не се чувствувам компетентен да го оценя от литературната му страна, но намирам слабост в диалога на героите му: когато говорят, чувствува се нещо неестествено, неубедително, несъответно на психиката на героя. От думите на даден герой не проличава индивидуалният му характер, не се рисува той в същината си. Вместо това авторът сам ни съобщава, че тоя герой е с такива и такива качества. Например главният му герой Смилев започва агитационната си реч пред Христо Гьорчев. Авторът я дава в отделен откъслек и после съобщава, че в този дух той говорил много и убедил събеседника си, който се трогнал и веднага се отдал на делото... В замяна на това описанията на природата са много успешни. Рисунъкът му без хора е красив.

Талев се съгласи с мене за слабостите на диалога в книгата му, но намери, че съм доста строг. Разбира се, прие изказването ми с благодарност.

От доста благоприятните отзиви в печата за книгата му (особено отзива на Васил Пундев) пролича, че Талев все пак е поставил началото за постигане на лелеяната мечта още от юношески години - да стане писател. Това бе изповядал пред не един свой близък човек: **„Още като ученик в първи клас на прогимназията в мен заседна мечтата да бъда писател. И от това си желание не съм се отклонил нито за миг."**

И наистина той не поемаше никаква друга работа, която да го държи далеч от писателстването му. При все че бе завършил литература и стажувал за учител по български език в Трета образцова гимназия, на поканата да заеме учителско място отговорил: „Аз съм писател, ще работя само в това поприще". Това е било по времето, когато бе вече издал първата част на „Усилни години". Но самочувствието му като

писател ще да е било вече затвърдено още с отпечатването на първата му книжка „Сълзите на мама", издадена с помощта на братовчедите му Петър и Тодор Балтови, книжарница „Аполон".

Тази му мечта да бъде писател била съпътствувана от страстно четене на книги до след полунощ. Благодарение на това той е познавал добре цялата българска литература и усвоил до съвършенство българския книжовен език. За това съвършенство той държеше винаги и подчертаваше пред мене постиженията на хората на перото от Македония със следните думи:

„При все че ние, македонските българи, сме били дълго време лишени от книжовния български език след новото поробване на родния ни край, а и местният ни говор принадлежи предимно към западните български говори, все пак овладяваме книжовния език по-добре от тукашните българи, защото държим за него, обичаме го и го изучаваме старателно, докато тукашните българи допускат повече влиянието на местния си говор. Ние можем да се мерим с тях напълно и да не им отстъпим в нищо".

Въпреки това Талев държеше, подобно на нашите възрожденци, да влизат повече елементи от македонските говори в книжовния ни език, но с разумна мярка, предпазливо, без прекаляване. И такава предпазливост се забелязва в четирите му последни романа, както и в някои разкази. И още нещо: той бе привърженик на равноправието на еканието и яканието. Самият той якаше в писанията си, зачитайки официалния правопис, но в говора си, в беседите си никога не якаше. Ще го чуете да казва: „хлеб", „вера", „нема", „голем", „ветър", „млеко", но не „хляб", „вяра", „няма", „голям", „вятър", „мляко". „Повече близост до западните български говори, към които принадлежат повечето македонски говори!" - това бе неговият национален лозунг за българския книжовен език. Затова понякога ми се присмиваше, когато чуеше да якам, понеже като учител в Ст. Загора, Шумен, където най-много се яка, намирах за необходимо да бъда по-съвършен в езика си пред учениците. „Така значи: „нямам вяра на никого... Всяка сутрин ядеш мляко и хляб с масло" - хилеше се той. - Отговарях: „Трябва да усвоим онова, което създава народното ни единство. А дотогава можем да мъдруваме."

12.

Талев като редактор на в. „Македония"

Полека-лека Димитър Талев все повече се сближавше с организираните бежански среди. Първият резултат беше назначаването му за коректор на в. „Македония", директор на който беше Георги Кулишев, литературен редактор - Васил Пундев, а администратор - приятелят и другар от Прилеп - Петър Колищърков. Като литератор, писател и познавач на българския език той имаше голямата заслуга при коректорската си задача да оправя езиково и стилно статиите на мнозина сътрудници. „Аз си знам как се справям с неговите статии" - казваше ми той за писанията на едного от тях, наш общ познат.

В желанието си да бъде полезен на македонското освободително движение с художническото си перо, **той тогава написа редица разкази, които бяха напечатани в сп. „Родина", във в. „Македония" и дори в нелегалния „Свобода или смърт", като например разказа „Между четири стени", в който се описваха страданията на един българин от Македония в сръбски затвор. Описа и свои спомени за връщането си от България в отново окупираната Македония след 1918 година.** В тях разказваше как бил арестуван от сръбската власт във Велес и откаран под конвой за Прилеп от един сръбски четник. Четникът, според автора, имал тайната задача при възможност да го убие някъде по кривините на пътя през Бабуна, Присадския проход. Но това не станало благодарение на закрилата му от местни хора.

Въпреки това Талев все още не попадаше в истинския тон и маниер на писател от Македония, какъвто стана по-сетне. Това бях му казвал неведнъж. Когато пишеше за поробените българи, имаше нещо нагласено, съчинено по въображение, без оная непосредственост на прякото преживяване. За пръв път - по моя преценка - той налучка

новия си път в един дребен, но пълен с лиризъм откъс от спомен „Вечер над родния край", в който носталгията за родното място бе бликнала чрез спомена за детските му години. Чрез този му разказ за пръв път преживях истинско вълнение, което събуди умиление в душата ми и му писах за това от Виена, където се бях застоял по семейни причини. „Ето онова, за което отдавна ти говоря, вече е намерило израз в това ти разказче, пълно с дълбока елегия, която действува направо на сърцето" - пишех му аз. По-късно узнах, че това много го зарадвало

ооо

Талев мъчно понасяше работата си на коректор във в. „Македония". „При това късогледство, при толкова диоптри на очилата работата ми е вадене на очи!" - казваше ми още в началото. Но нуждата го караше да понася голямото неудобство.

Неочаквано през 1931 година се озова при мене във Виена на път за Париж. Беше напуснал работата си във вестника и решил да изпълни отдавнашното си желание да види Европа и нейните големи културни центрове. Надяваше се да получи от брата си Алекса някаква сума, с която да може да прекара повече време в Париж. Разведох го из Виена. Разгледа художествената галерия и някои други знаменитости в града и замина за Париж. След няколко месеца ми се обади, че надеждите му за по-голям престой във Франция се изпаряват и вече се чувствува „с единия си крак на зенгията на коня" - както буквално се бе изразил в писмото.

И наистина не след много време той пристигна отново във Виена на път за България. Гостува ми един ден. Беше доста разочарован от неуспеха си да получи достатъчно материални средства, за да почувствува благодатта от културните богатства на Франция. Но и в Париж мислел за Македония и със себе си донесе напълно завършен ръкописа на пиесата си „Под мрачно небе", в която се описва животът на македонските българи под сръбско иго. Пожела да ми я прочете, та да си кажа мнението като човек, който познава въпросната действителност. Отначало искаше сам да ми я чете, за да даде по-голяма изразност на текста, но понеже беше поизстинал и бе болнав, остави ми я сам да си я прочета. След прочитането му заявих, че пиесата не ми харесва по същата причина, по която не ми харесаха и някои негови разкази на македонска тематика: липсата на непосредствени преживявания, непознаване на действителността

отблизо. Обосновах се с конкретни примери. Той прие някои мои възражения, но и този път заяви, че съм много строг в преценката. **Следващата 1932 година той напечата пиесата в отделна книжка** и ми подари един екземпляр. Но тя нема успех и остана като самотен опит в тая област.

От Виена си замина с температура. Беше още зимно време. Той бе леко обут, та му дадох моите галоши за по пътя през Унгария и Румъния (през Югославия не се решаваше да мине, и с право). Дадох му и церове, за да се поддържа, докато стигне в България. Обеща да ми се обади веднага, обаче не стори това и ме остави в голямо безпокойство за състоянието му по пътя. Събитията в България бяха го грабнали отново и, залисан, бе забравил за мене, за което после много се извиняваше. Съобщи ми, че по пътя здравословното му състояние се подобрило, но галошите забравил във влака при едно прехвърляне в друг и пак се почувствувал зле обут в студа.

Благодарение на своите литературни и публицистични творби Талев си спечели име сред македонската емиграция. Това го направи необходим в дадения момент - в най-трудните дни на междуособицата сред македонските дейци **зае поста директор на в. „Македония"** по решение на Македонския национален комитет. Смятам, че това се наложи след трагичната смърт на дотогавашния директор на в. „Македония" и „Ла Маседоан" - Симеон Евтимов.

Статиите на Талев срещу междуособните борби го изложиха на смъртна опасност пред една от враждуващите страни. Поради това по улиците трябваше да се пази от засади на непознати нему врагове, още повече, че голямото му късогледство го правеше неспособен да разпознава злонамерено дебнещи го хора. И той се остави на произвола на съдбата си, решил да не бяга от възложения му дълг. По-късно ми съобщи, че е узнал от свой почитател от средата на една от враждуващите страни, че наистина бил набелязан да бъде убит, но почитта към брат му Гьорги като стар революционер и патриот и респектът пред Талевото литературно дело го спасили в последния момент - за щастие на българския народ. Веднъж Талев ми разказа, че като бил на посещение в един дом в София, съпровождащият го приятел му казал: „Ето в този дом по едно време се решаваше съдбата ти..."

Във връзка с междуособиците сред македонските дейци в София Талев ми разказа още един забележителен епизод. Една от враждуващите страни беше изпратила на член

на противната страна малка адска машина във вид на подвързана книга, добре опакована и небудеща подозрение. Когато лицето е получило книгата, в стаята му били събрани група негови съмишленици и приятели. При разопаковането на пакета адската машина избухнала и тежко наранила неколцина от присъствуващите. Оттогава и двете страни взели да се страхуват от най-невинните пратки на пакети по пощата или по хора. И не щеш ли, на името на Талев пристига също пакет, добре опакован и неиздаващ какво съдържа. Талев се смутил и продължително време не се решавал да го отвори. Разглеждал го от всички страни, опипвал го, изпитвал тежестта му... Най-после си казал: „Каквото ще да става!" Разкъсал външната обвивка и го отворил. Оказало се съвсем невинна работа... И се изсмял на страха си.

Когато ми разказваше за този последен момент от историята с пакета, направи всички жестове на гневно решение да отвори пакета: замахваше с ръце като че ли го отваря, имитирайки цялата мимика на отварянето при такова вълнуващо положение... След това удари на весел смях. „Неочаквано излязох голям юнак" - шегуваше се със себе си той.

13.

Обиколката на Талев по Плиска, Мадара, Преслав. Сборниците му разкази в навечерието и през Втората световна война

След преврата от 19 май 1934 година в. „Македония" престана да излиза. Всъщност през първите седмици на новата власт вестникът линееше поради изчерпване на материалните резерви за издаването му. Властта следеше съдържанието му и все по-строго го цензурираше, а от време на време и го спираше за ден-два или конфискуваше съответния брой. Талев, в качеството си на директор на вестника, биваше принуден да интервенира пред съответната държавна инстанция, начело на която се оказа бившият шеф на същия вестник и началник на самия Талев - Георги Кулишев. Нищо не му помогна. Най-после вестникът биде забранен. Но македонската кауза и изобщо българщината в Македония трябваше по някакъв начин да се бранят. Талев се готвеше да издава седмичник. Същото намерение имаше и Никола Коларов, бившият редактор на „Ла жьон Маседоан" в Париж, който започна да издава в. „Обзор". Талев разчиташе на бърз успех, за да издържи финансово, а Коларов приемаше, че отначало ще има загуба, докато вестникът се наложи със съдържанието си и покрие разноските си. И наистина „Обзор" можа да просъществува, но Талевият опит остана само добро намерение. Тогава той отиде на работа в „Зора" и продължи с разказите си да описва родния си край с битова окраска и тук-таме с примес от революционните борби. Тогава се насочи към историческия разказ. За началото на подготовката му в това направление мога да свидетелствувам само следното:

Аз бях вече се прибрал в България, стажувал, издържал държавния си изпит през времето на учителстуването ми в Ст. Загора и вече бях назначен за учител с постоянно място в Шумен по философска пропедевтика. Това бе ме отдалечило пространствено от Талев и личният ми контакт с него бе продължително време прекъснат. Но през лятото на 1937 година той неочаквано ми дойде на гости заедно със съпругата си Ирина. Беше тръгнал на обиколка по историческите места на България и пристигането му в Шумен бе свързано с желанието му да види Мадара, Плиска и евентуално Преслав. Аз бях вече ходил веднъж по тия места и можех да го водя в границите на възможностите си. Ходихме първо в Мадара. Той внимателно оглеждаше целия път, разните прабългарски знаци по камъните. Изкачихме се под самия Мадарски конник и аз му направих снимка с моя апарат. За щастие, снимката излезе сполучлива и едно копие от нея притежавам и сега. Качвахме се и на мадарските скали до самата крепост. Той съзерцаваше целия простор, в дълбината на който се очертаваше неправилният петоъгълник на окопа около древния лагер на Плиска. Обзе го желание да отиде и там и да види основите на дворците на Крума и Омуртага.

След като още веднъж огледа конника и цялата околност, той реши да наеме някакво превозно средство за там, въпреки че бяха му останали малко пари. Ирина се вълнуваше как ще изкарат до София. „Та той изхарчи и моите пари, които пазех за друга цел!" - изказа тя неспокойството си и тревожно го гледаше.

- Трай, жено! - усмихваше се съпругът й.

Отидохме с влака до Каспичан и подирихме превозно средство. С последните си пари Талев нае една каруца. Каруцарят, турчин, подкара весело колата, която ни задруса по неравния път за Плиска.

- Ходиш на Кюлевча.. видиш цар Крум? - питаше веселият турчин на развален български език и подкарваше с камшика си конете, узнал, че Талев бърза, за да можем след това отново да хванем влака.

- Там, там, при самия цар Крум! - отвърна усмихнат Талев.

Конете препускаха, каруцата подскачаше по черния път и ни мяташе ту нагоре, ту встрани.

- Машаллах, хубаво коне! - извърна се на два-три пъти турчинът, възхитен от конете си.

- Машаллах, машаллах! - обаждаше се Талев, за да му угоди.

Когато стигнахме в Плиска, при развалините на царските дворци, аз го разведох навсякъде и доста го изморих. Ирина, капнала от умора, седна на един камък и се загледа безучастно в неопределена точка. Накрая и Талев седна на един висок каменен блок от стените на царските крепости, извади бележник и взе да съзерцава древните остатъци от първата българска столица. Наоколо бе тихо и самотно, само ние, тримата, седяхме умълчали се, всеки със своите преживявания. Слънцето клонеше към запад и ни подсещаше, че трябва вече да се стягаме за обратния път. Талев от време на време записваше нещо в бележника си, чертаеше някакви фигури и пак съзерцаваше.

- Това ми е достатъчно, за да ми припомни някои важни за мене неща - затвори той бележника си, стана и като обгърна още веднъж с поглед всичко, тръгна пръв.

Смятам, че той тогава събираше впечатления от обстановката, в която са се развивали съдбовните събития за българския народ още в началото на IX век и я отрази по-сетне **в сборника си разкази „Великият цар".**

Когато се върнахме в Шумен, той установи, че е останал почти без пари за връщане в София. Разбира се, тази беда лесно се преодоля. Пренощуваха при нас. Ирина веднага заспа несъблечена, като мъртва, без да иска да хапне поне залък хляб. Талев обаче не се предаваше. Сутринта двамата съпрузи си заминаха доволни въпреки всичко. На тръгване пожела да прегледа наличната ми литература по македонските работи, видя романа на сърбоманския бездарен писател Ангелко Кърстич от с. Лабунища, Струшко, носещ заглавието „Траян" и посветен на сръбския крал Александър Караджорджевич. Пожела да го прочете и го взе със себе си. Сбогувайки се с нас ми каза по прилепски и с особен израз на критика срещу себе си:

- Друг пат, коо ке ти дойди некой загубен германец како мене, ке знайш шчо да прайш!

След три години аз се озовах в София като учител в VII мъжка гимназия след спечелен конкурс за софийски учител по философска пропедевтика и отново се видях с Талев, но вече и двамата развълнувани от бързия развой на световните събития, които очертаваха перспективи да се завърнем в родния си край. Талев вече бе обнародвал много

разкази с битова тематика от Македония и името му се ценеше, особено след като издаде сборниците разкази „Златният ключ" и „Старата къща".

По това време се яви някакъв графоман, който за съжаление, също носеше името Димитър Талев. Имал манията да пише и с името си да заблуждава обществеността. Дори по едно време се озовал в Албания, в Тирана, и се представил пред българската легация с името си „Димитър Талев". Легационните служители, мислейки, че имат пред себе си автора на „Усилни години", „Златният ключ" и пр., му отделили голямо внимание: „Заповядайте, господин Талев! Много се радваме, че сте между нас. Ние ви знаем от вашите писания, сега ни е драго, че и лично се запознаваме с вас" и пр. Авантюристът добре разбрал какво става, но не му се искало да извади от заблуда толкова любезни хора и използувал услугите им за сметка на нашия Талев. Обаче не след много време играта се разкри. Талев се вбеси от тази нечестива история и чрез печата излезе с изявление, че няма нищо общо с оня спекулант, като подчерта своето пълно име и презиме: Димитър Талев Палисламов. В един нов свой сборник от разкази („Старата къща") той намери за необходимо да напише на една от последните страници: „Тази книга се написа от Димитър Талев (Петров Палисламов)."

Колко много се бе засегнал Талев от тая история почувствувах от темпераментния му разказ още при първата ни среща:

- Един ден звънна някой на вратата на жилището ми. Отворих и видях някакъв непознат господин, леко и загадъчно усмихнат.

-Какво обичате? - питам го в недоумение.

- Господин Талев - любезно заговори непознатият. - Исках да Ви видя и да поприказвам с вас. Знаете, аз също се казвам Димитър Талев и желая да ви дам обяснения за някои станали недоразумения.

- Ти ли си тоя нахалник? - кипнах аз. - Ела тука да те видя що за същество си! - хванах го за ръка и го дръпнах вътре....

Изсипала се цяла буря от гняв върху главата на другия Талев. Аз веднага получих представа каква е била тая буря от пламъка, с който Талев ми разказваше. След това се смяхме много във връзка с инцидента, който неведнъж ни създаваше весело настроение.

ооо

Не мина много време и събитията на Балканите доведоха до връщането на Добруджа на България, а след това отведоха и българските войски в Македония. Този развой на нещата създаде възможност отново да се върнем в нашенско. В качеството си на областен училищен инспектор на Битолската учебна област участвувах във възстановяването на българското учебно дело в родния ни край. Тогава бях щастлив пак да видя живи мнозина от моите някогашни учители, макар и вече остарели: Илия Костов, Поликсена Ачкова, Райна Попвасилева, Кочова и др. Всички те пак заеха местата си на учители ветерани, изпъдени преди десетилетия от сърбите. Щастлив бях също да честувам и стогодишнината на нашето училище, за която цел издадох и специален сборник от спомени на бивши негови директори (Бомболов, Шалдев), учители и ученици. Талев се отзова на молбата ми да участвува в сборника и написа разказа си **„Глас народен"**, в който се говори за възрожденските времена в Прилеп. Това бе първата редакция на откъс, който в **„Железния светилник"** намери по-съвършен израз.

Все по това време той написа беседа, прочетена по радиото, в която бе разработил мисълта: „Докъдето има български гробове, дотам се простира българският народ". Тази беседа направи дълбоко впечатление на прилепчани, които с нетърпение го чакаха да дойде при тях.

И той отиде с пълно от умиление сърце. Израз на тия му преживявания намираме в разказите **„Завръщане"**.

Онова, което няма да намерите там, това е неговото дълбоко огорчение от небратското, бездушното отношение на някои представители на официалната власт в Прилеп. С неимоверна болка Талев ми разказваше за неописуемата си мъка, когато от верните си и заслужили другари узнал какви издевателства е извършил над добри българи околийският полицейски инспектор. Тъкмо когато другарите му били събрани в някакъв ресторант, където в чест на самия Талев било дадено угощение и дори били поканени по-висши органи на властта, било му съобщено за арестуването на един местен българин без уважителни причини. Талев побързал да се намеси, като лично се явил пред инспектора, но тоя не само не се сепнал, но дори и го оскърбил.

- Отрови ме! - с възмущение разказваше Талев. - Огорчението си не исках да скрия от поканените на

угощението официални лица, които живо се заинтересуваха от мрачното ми настроение и направиха нужното, за да се оправи всичко... Но нали ме отрови! - повтаряше Талев, още повече, че другарите му с болка заявили: „Сега си ти тука с всичкия си авторитет на уважавано лице и едвам се оправи. А когато не ще те има вече между нас, кой ще издигне глас като тебе и кой ще ни закриля от оскърбление?"

Талев бе бунтовник, възрожденски проповедник и народен изобличител. И правеше, каквото можеше в едно време тежко, жестоко, метежно, с често недостойни държавни служители, които оскверняваха много свещени чувства. Тъй като аз от време на време отивах служебно в София, той живо се интересуваше от положението в Македония и в името на добрата репутация на България пред очите на населението правеше всичко, което бе по силите му, за да поспрат прегрешенията на отделни недостойни държавни органи. Когато имаше заловени партизани, той се стараеше по различни начини да настоява пред авторитетни личности да бъдат спасени от разстрел, защото иначе биха били разстреляни българските сърца на техните близки.

Много се зарадва, когато битолският хор „Георги Сугарев" дойде в София. Диригентът му Тодор Скалов (сега Скаловски), учител по пение в Битолската гимназия, бе разработил за смесен хор записаната от мене мелодия и текст на Пърличевата песен „Докога, братя мили българи, /докога гърци ще тъпчат / чрез своето фенерско духовенство / милото наше отечество...". Под името „Химн на българското възраждане в Македония" песента гръмна в зала „България" и по Радио София. Талев с вълнение слушаше тоя наистина възрожденски химн, пят от него още в турско време като прогимназиален ученик в Прилеп, и ликуваше, че Македония чрез своите млади синове и дъщери върви по изпитаните възрожденски пътища. Още веднага след изпълнението, което бе слушал по радиото, той ми се обади по телефона от редакцията на в. „Зора", възклицавайки: „Възкръсват старите ценности, водата пак тече там, дето е текла!"

Уви!... За много кратко време!

14.

Талев след изтеглянето на българската власт от Македония. Страданията му в лагери и в изселничество

Събитията след изтеглянето на нашите войски от Македония ме завариха в София във военна униформа - далеч от родния край и семейство, което се намираше в неизвестност. Тогава отново се събрахме с Талев. Бях му на гости два-три дена. Знаехме, че българщината в Македония е отново подложена на преследване. Едно след друго идваха известия за избити добри българи под претекст, че са помагали „на окупаторот". Започнали бяха страшни процеси, в които такива добри българи, другари на Талев, като например Петър Спасев и др., бяха осъдени на смърт поради единствената вина, че са се зарадвали от разгрома на сръбска Югославия и посрещнали като свои кръвни братя българските войски. Други бяха хвърлени в затвора, като например Гога Тромпев, Рампо Бутлев, Кирил Кузманов и пр. - същите ония, с които навремето Талев копнееше за България, опираше ухо на земята, за да долови далечните топовни гърмежи на българската артилерия (1913 г.), ликуваше при идването на българските войски през 1915 година; същите, които преди Скопския студентски процес бяха развели будителското знаме чрез жива реч, чрез запазените в мазите български книги и, накрая, чрез Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО); същите, които с ликуване посрещнаха завърналия се при тях Димче...

Това беше може би най-мъчителният момент в живота на Димитър Талев. Навели глави, пълни с нерадостни предчувствия, ние дирехме поне една искра надежда, че не всичко е изгубено...

Но в момента такава искра не светваше. Напротив, идваха прокоби. Една такава още повече помрачи погледа на Талев. Беше някаква късичка сатира срещу дотогава популярни хора на перото, които се загатваха само с изкривените им имена. Прочете ми я. В кой вестник беше напечатана не си спомням, нито зная автора й. Но помня нещо в перифраза: събрали са се на разговор някой си Шилингир-милингир, Гадев, Калев... и злословели...! Явно беше, че първото име се отнасяше за Стилиян Чилингиров, второто - за Йордан Бадев, а в третото Талев позна себе си. Какво ли го очаква и за какъв ли грях?

Стоях край него занемял... При това ме измъчваше и тежката неизвестност за моите близки, които оставих преди месеци в Битоля... Бях незаконно, т.е. потайно наказателно мобилизиран и изпратен в Щаба на Окупационния корпус в Нишка баня - уж защото съм знаел сръбски език, та да превеждам... Незаконно беше, защото в „новите земи" областните училищни инспектори не се мобилизираха - бях за това изрично предупреден - и ако ме мобилизират, да си остана на мястото, като с телеграма предупредя Министерството на просветата, за да се отмени мобилизационната заповед. Наказателно, но потайно бе, защото аз често докладвах на по-горното началство за насилията, които вършеше полицията. Много съм виждал, та да се махна от Македония, казвали са силните на деня.

Това коварно злословие беше толкова упорито поддържано, че и самият министър на просветата - тогава проф. Михаил Арнаудов, не успя да отмени заповедта въпреки неколкократните си постъпки.

В момента, за който разказвам, вече се бях прибрал в България заедно с изтеглилия се от Сърбия окупационен корпус, без всякакъв личен багаж освен войнишките ми дрехи.

Разпитвах изтеглилите се от Македония чиновници за съдбата на жена ми и невръстния ми син, но никой нищо не можеше да ми каже освен едно - че са я видели с детето някъде в гънките на Бабуна с група изтеглящи се чиновници.

За отдушник бях излял мъката си в стихотворна форма. Споделих я с Талев. Тя стана повод за негови нови изказвания.

Направиха му впечатления следните стихове:

...Далеч са родний край и мойте мили,
край мен е само тягостна печал...
Над родний край зловеща буря пее...
Не ще се върне нивга вече май!

27 септември 1944

- Не ще се върне... - прошепна замислено Талев и наведе глава.

Но след продължително мълчание се сепна, доловил нова надеждна мисъл, и повиши глас:

- Нищо! Ще има изпитания, но да не забравяме, че народите са безсмъртни!

Тогава потърсихме помощ от историята на нашия народ, за да подчертаем правотата на тая мисъл. И ето какво ни каза тя:

Още от времето на Пресияна и Бориса I, откогато Македония влезе в пределите на българската държава, тя не е преставала да бъде огнище на българската култура и българската народностна традиция. Това, което Климент Охридски направи от нея, остана вечно въпреки превратностите на съдбата. Не случайно Самуил намерил най-здрава опора именно там, за да спаси българската държава. Не случайно Петър Делян, Георги Войтех и Тихомир вдигнали падналото знаме на Самуила и Радомира пак там... Обаче има и нещо още по-силно: Македония е престанала да бъде в пределите на българската държава наскоро след смъртта на Иван Асен II. Значи оттогава до Балканската война тя е стояла под чужд ярем около 670 години, а до 1941 година са изминали буквално 700 години. И какво заварихме след тези седем века живот, без да сме в пределите на своя свободна българска държава? Един небивал възторг при идването на българските войски... Спомнихме си какво се случи в родния ни град през май 1941 година: три пъти прилепчани се вдигали на крак при вестта, че вече идват българските войски, за да ги посрещнат тържествено... Малко и голямо излязло с цветя... Както ми разказваше моята снаха Васето Жежкова: жените оставили ястията на огъня да изгорят при залисията, месеният хляб превтасал и се разлял... Никой не искал да знае за нищо - всичко тичало навън и задръствало улиците, цветя валели от всички страни и непрекъснато „ура!" кънтяло по улици и мегдани. Аз лично пък бях свидетел на делириума от радост в малкия градец Ресен при пристигането в града на един-

ствения български офицер, придружен само от трима журналисти, преди да пристигнат редовните войски. Набралата се маса народ гръмна да пее „Гордей се, майко Българийо, със свойте синове герои..." Тъй беше в Охрид, тъй беше във Воден... С очите си видях! Как можа да стане това? А когато празнувахме стогодишнината от прилепското училище през 1943 година на самия му патронен празник „Кирил и Методий", целият град се бе стекъл в черковно-училищния двор да отдаде почит на българското народно дело с възторжени възклици: „Хеей!... Както в турско време!" Стари и по-млади знаеха колко голям бе възходът на българщината в турско време и се радваха, че миналото се връща по-велико, повдъхновяващо. И само една мечтателна въздишка го съпътствуваше: „Ех, по-скоро да свърши тази война... щастливо, да се постигне мечтата на загиналите за свободата на Македония!..."

Тогава Талев подчертаваше:

- Нима това не означава именно безсмъртието на народния ни дух в родния ни край? Македония, именно Македония и след 700 години запази границите на българския народ чак до Албанските планини, далече отвъд политическите граници на България. Един гранитен вълнолом срещу налитащите поробители оцелял през вековете! Нима това не е велик знак за хилядолетната ни жизненост? Много нещо чужденецът откърти от тоя вълнолом, вълните подядоха и покриха най-предните му части, но под тия вълни стоят срутините, а главната му снага, видима или скрита в дълбините, стои на мястото си... Ние не знаем под каква форма ще оцелее, но ще оцелее. Ще бъдем там, където сме били през вековете.

Димитър Талев бе непоклатим гранитен блок от този вълнолом.

ооо

Съкровената мисъл да служи на своя народ при всички условия не го напусна въпреки тежките изпитания, които го настигнаха.

В ония дни на преоценка на ценностите той много пострада - като нежно цвете от ненадейно връхлетяла го буря. Още същата вечер, когато дирехме в миналото опора на духа, той бе задържан пред моите очи. Беше 18 октомври 1944 година. Двама цивилни агенти го подканиха да се

облече и да тръгне с тях. Талев занемя като попарен. Мъртва тишина настана в стаята при изумените погледи на неговите близки. Обаче след десетина секунди той се окопити и взе да се облича. Смутената му съпруга Ирина, объркана, несръчно му подаваше дрехите, не знаейки какво най-много му е необходимо. Талев седна на едно столче и взе да си облича двойни чорапи, като стеснително, с усмивка на угнетен човек, сякаш се извинява, че бави неканените мрачни гости, продума:

- Знаете, имам язва в стомаха, та гледам да ми бъде по-топло на краката...

Облече се, както можа, сбогува се с близките си, погледна ме многозначително и тръгна в неизвестност.

И започнаха тревожни дни за цялото му семейство: тичане по приятели и близки за съвет, разузнаване къде е отведен и какво му се тъкми. Често посещавах дома му, за да се осведомя за неговата съдба. Узна се, че е отведен в Дирекцията на милицията за разследване и след известно време бе изпратен в централния затвор, където бе държан до края на април 1945 година. Известно време преди това му бе позволено свиждане със съпругата му, с малкия син Владимир и с балдъзата му Веселина Станишева. Талев не е проявил никаква слабост: бил е усмихнат, самообладан, спретнат. Успокоило го съобщението от жена му, че няма да бъде съден от народния съд, тъй като не е имал никакво провинение.*

Как е прекарал тези няколко месеца в Софийския централен затвор много малко зная, защото с години не се срещахме за интимен разговор. Само един от неговите състрадалци - Георги Рашев, ми преразказа какво е чул от самия Талев за едно много вълнуващо негово премеждие още през първите дни в завтора. Поставен бил в една килия с някакъв турчин контрабандист, който е лежал в затвора повече от месец и вече почнал да беснее. Изпаднал в ярост, настръхнал срещу всичко пред себе си, той дал вид, че може всеки миг да го удуши или да го разкъса със зъби. „Що ужас съм изживял - разказвал Талев на Рашев. - Ако дойде време да мога да разказвам за тези си преживявания, всичко, което съм описал в съчиненията си, би бледнеело пред преживяното в килията."

---

* *Върху това повече данни има в спомените на Веселина Станишева: „Кой гасеше „Железният светилник". - Знаме, - год.I,3 от 3. V. 1990 г.*

От затвора е изпратен с група арестувани в Дома на слепите и след кратко престояване там е откаран на принудителна работа в мина Бобов дол. От една негова пощенска картичка до съпругата му с дата 22 април 1945 година узнаваме, че това е станало няколко дена преди тази дата. „Новият адрес - пише той - ми е: 3 рота, 4 взвод, 2 отделение, трудовоизправително селище - гара Дупница."*

Отправен бил на Втори обект. Лагерниците били карани да работят на трасето на широколинейна железница: товарят на вагонетки траверси, пясък, въглища и ги тласкат по наклона нагоре и обратно.

Там Талев заварва и някои познати, като писателя Славчо Красински, Чавдар Мутафов, Звезделин Цонев, члена на ВМРО Борис Бунев - брат на героинята Мара Бунева, родолюбеца Георги Рашев и други. Според по-късните разкази на самия Талев обстановката в лагера била отчайваща. Настанени били в стари бараки, останали от работниците преди 9 септември 1944 година. Спало се на нарове на два етажа, пълни с дървеници. „Убиваш, убиваш около себе си да речем хиляда, две, три хиляди, а остават стотици хиляди, които настъпват и ти пият кръвта" - с горчива усмивка разказваше Талев.

Местата за спане в тесния простор били попълнени до сантиметър. За всеки лагерист било определено място, широко само 40 см. Трябвало да спят притиснати един до друг буквално като сардели.

Лагеристите от уважение към писателя, към неговата личност, се постарали да му осигурят двойно по-широко място. Но след някой ден докарали нов лагерист и Димитър е трябвало да отстъпи едното място.

Дажбата хляб била само 300 грама на човек. Храната - крайно лоша: чорба от гонещи се зърна фасул или остатъци от зеле. Поради това язвата му все повече го мъчела и той бил принуден по-често да пие сода бикарбонат. В едно писмо до съпругата си пише настоятелно: „Пращай ми редовно сода. Прати ми също аспирин и прахове против кашлица."**

Режимът в лагера бил изключително строг. Не давали да мръдне никой навън, само до тоалетната.

---

* *Вж Станишева, Цит. спомени.*

** *Вж Станишева, Цит.спомени.*

Сутрин стават рано и тръгват на работа заедно под конвой. Милиционерът постоянно бди дали се работи. „Ние не му давахме да работи - разказва неговият състрадалец Георги Рашев.* - Талев се мъчеше да бута вагонетките с все сили, макар и изтощен. Но ние го спирахме да се напряга. Карахме го само да държи ръба на вагонетката, да симулира, че работи, а ние вършехме всичко. Тежко беше и когато тласкахме вагонетката нагоре, пълна, и когато я задържахме празна по обратния път по наклона поради инерцията. И в двата случая възпирахме нашия Димче от неизбежното напрежение, което мъчно понасяше. Бояхме се, че можеше да му се спука язвата. Вечерно време, по на завет тихо разговаряхме все за вълнуващи неща. Аз, Славчо Красински и други приятели се интересувахме за творческите намерения на нашия почитан приятел. Димче разказваше спомени от по-далечното минало като основа на творческите му планове.

- Дано да мога да увековеча името на Преспа, защото около нея са ставали големи събития. Дано да съумея... Те са велики времена!

Вече замисляше написването на „Железния светилник", откъслечни части от който вече били готови. Разказваше спомени от училищния си живот в Прилеп и Солун и се унасяше в мечти въпреки тежкото си положение... Получавахме колети. Каквото получим, делехме го и с него въпреки съпротивата му. „Не мога да ти върна от моите колети - възразяваше той. - Моята храна е друга, не е за вас и затова не искам да взимам." Но ние го молехме да вземе от нашето, доколкото е полезно на него."

Освен дървеници е имало и много въшки, загнездили се в бельото им. Това е било често явление. Почвали да се пощат. Талев обръщал потника си, но поради късогледството си не е могъл да вижда всичко и молел и другарите му да погледнат, та дано се поочисти и той. „Успокояваше се - продължава Рашев, - когато му кажехме накрая, че вече няма от тая гад, всичко е изчистено." А той: „Ех, това е все пак малко щастие сред голямото нещастие, което ни е сполетяло!"

---

* *Георги Рашев е родом от с. Бачево, Разложко, през 1918 г. Има висше образование по финансово дело. В лагера „Бобов дол" и „Белене" е прекарал две години. Живее в София, бул. „Емил Марков" 15.*

Началник на охраната е бил милиционерският капитан Гершанов, а управител - цивилен служител. „Гершанов често ни псуваше и крякаше на Талев: „Тук ще мреш, Талев, и вие гадове с гадове." Веднъж се обърна към Бунев: „Комито, защо не работиш?" - и го удари с юмрук така силно, че оня падна в безсъзнание. Едвам го свестихме" - довърши разказа си Рашев.

В бараката, щом се свърши проверката, следвала е заповед веднага да се ляга. Ако заварел някои още нелегнали, управителят замахвал с черпака, направен от консервена кутия, с който пиели вода, удрял напосоки на когото му се падне. Но Талев останал незасегнат, спотаен в леглото.

При такъв режим и обстановка Талев изкарва от май до август 1945 година. Освободен бе благодарение на застъпничеството на Владимир Поптомов, осведомен и подтикнат от Христо Калайджиев, а самият той - от своя шурей Тодор Попадамов, който бе много близък със семейство Талеви.

Настана пауза в страданията на нашия Димче, макар и при големи материални лишения, понеже остана без работа. Но без да споделя с хората, не преставаше да удовлетворява духовната си жажда за творчество: работеше над съкровените си замисли - все в духа на възкресяване борческото минало на нашия народ.

За нещастие, в късна есен на 1947 година Йосип Броз Тито реши да посети България. В навечерието на пристигането му в София, 21 ноември, започнаха поголовни арести на набелязани хора. Между тях се озова и Димитър Талев. Всички арестувани, докарани от разни страни, бяха прибрани в V участък (на ул. „Марин Дринов"). Главен проверител се явява известният Тома Трайков, дясната ръка на страшния екзекутор Лев Главинчев. Той познаваше Талев като македонски общественик и не случайно го беше прибрал заедно с още други, предани на грижата за българщината, като Димитър Михайлов, Аспарух Миников и ред други. За цялата тази своя ревност тоя Тома Трайков бе преди време провъзгласен за Герой на Народна република България. Цялата група от 56 души видни македонски дейци биде изпратена в открития рудник „Куциян" на принудителна работа. Там били затворени в едно тясно помещение, в което недостигал въздух. Талев бързо изгубил съзнание от задушаване и затворниците надали тревога. Вратата бива отворена, нахлува пресен въздух

и той се свестява. Това се повторило през нощта няколко пъти.*

Сутринта всички биват остригани и приемани един по един, като ги разпитват поотделно: „Защо си тука?" „Не знам!" - отвръща жертвата. „Не знаеш ли?...Ето да се сетиш!" - следва бой.

Построени за работа, пред строя застава капитан Гершанов и почва да ги оглежда. Изведнъж той се вторачва в Талев, познава го ви възкликва:

- О, мой човек, ти пак ли си тука? Какъв беше ти?

- Белетрист! - отвръща Талев. Но капитанът - бивш келнер във Варна, не разбира тази дума „белетрист"; мисли, че е някаква форма на фашизма: „белетрист...фашист" - това звучи по-дозрително...И Гершанов веднага му се сопва заканително: „Овде ке ти биде гробот ладен!"

„Димче много се уплаши - разказва другарят му по съдба Методий Терзиев, - защото по негови данни, ако повторно попаднеш в ръцете му, няма спасение."

Режимът в Куциян бил еднакво лош, както в Бобов дол, дори по-лош, защото било забранено да получават колети, а нямало и лавка да си купиш нещо. Едни работели по пътищата между обектите, други копаели въглища. Лагерниците и тук се стараели да помагат на Талев, доколкото могли да избягнат наблюдението на милиционера. Когато ги водели на работа, всички трябвало да пеят марша на лагерниците:

Сгрешили пред народа, тук дойдохме -
във ТВО духа да обновим;
със устрема на новата епоха
социализъм светъл да строим.
Прелом, прелом в душите и сърцата!
Под тоз лозунг изпращахме деня
във рудници дълбоко под земята,
в стопанствата сред житните нивя!

---

* *Данните за положението на Талев в мина „Куциян" записах при устния разказ на Г.Рашев и М.Терзиев, които взаимно се допълваха. Същите данни Терзиев е повторил и пред М.Белчев в ст. „Мрачни спомени от светлото минало", обнародвани във в. „Свободен народ", бр. 9 от 4.IV.1990 г., с.10. Методий Димитров Терзиев е родом от Банско през 1927 г., живее в София, ул. „Хан Аспарух" № 32. Завършил е търговска гимназия и следвал в Свободния университет, но бил изключен след 9.IX.1944 г. Бил е изпратен на лагер в мините „Куциян" и „Богданов дол" и престоява там пълни 23 месеца.*

Храната била още по-оскъдна при липсата на лавка. И тук дажбата била по 300 грама на човек и чорба от помия, в която се мяркат отделни зърна фасул, а неведнъж през лятото - само варена люцерна. Позволено било да се пишат периодически само пощенски картички с максимум седем реда текст. Освен това времето било много студено, особено през януари. Зимата се оказала изключително люта. А трябвало без ръкавици и слабо облечени да бутат вагонетки с въглища.

- Това беше много за бай Димче - както си го наричахме интимно - разказват пирятелите му, - защото беше много изтощен. Колкото можехме, помагахме му, отменяхме го.

В това отношение голяма ревност е проявявал Кръстьо Рашев, по-млад брат на Георги Рашев.* Следващата негова постъпка е особено затрогваща.

Една вечер отговорният милиционер в Куциян взел да извиква поименно ония, които не са си изпълнили нормата за деня, като наредил: който си чуе името, да излезне пред строя. Между тях бил и Талев. Щом понечил да излезне пред строя, Кръстьо Рашев го спрял с ръка и сам излязъл напред, представяйки се за Талев. Веднага бил подкаран заедно с другите, неизпълнили нормата за наказание: да изпълнят нормата през нощните часове, където им се посочи... Светлина е имало достатъчно и могло да се работи до късно.

След време, когато Талев е бил вече отдавна свободен и стигнал до положение да построи и вила в Бистрица, бил посетен от Кръстьо Рашев заедно с друг почитател на Талев - Димитър Дудаклиев, който бил написал нещо цено и пожелал да го представи на Талев за оценка. На посещение във вилата бил и писателят Емилиян Станев. Талев представил гостите си на Станев, като възкликнал: „Ето

---

* *Кръстьо Рашев, също от с. Бачево, Разложко, е роден през 1920 г. Завършил Свободния университет, Финансовия отдел, но бил принуден да работи в мина „Чукурово". Осъден бил на 5 години затвор, а баща му Спас Николов Рашев, по занятие търговец и агент на осигурително д-во „Орел", осъден на смърт и екзекутиран на 24.II.1945 г. Най-малкият брат Асен е бил също на лагер заедно с двамата си братя Георги и Кръстьо. С други думи всички мъже на семейството - баща и трима синове са носели изключително тежък кръст. Кръстьо е отдавна вече покойник.*

този човек и братята му - Георги и Асен - ми спасиха живота с помощта си!"

В най-ново време обаче се узна, че не са били само тези благородни спасители на Талев в мината „Куциян". В печата бе публикуван един вълнуващ разказ от друг състрадалец на нашия писател - литератора Йордан Вълчев, който в статията си „В „Куциян" и след това", поместена във в. „Реформа" (г.I,бр.1 от 29 юни 1990 г.) описва най-тежкото премеждие на Талев: как насмалко щял да намери смъртта си под затрупалата го въглищна лавина. Събитието се случило на 20 декември 1947 година, в късна вечер - около 20,30 часа. Тогава групата, в която се числел Талев, имала задача - под светлината на силни прожектори - да товари във вагонетки свличащите се лавини въглища след разрушаването на пластовете с експлозив. Ето какво разказва по-нататък Йордан Вълчев:

„По едно време лопатата се забива в нещо меко...Ето че още по-меко. И ми дойде страшната мисъл! Започнах да крещя: „Прожектора, седми забой, право надолу!" Хвърлям лопатата, хвърлям се във въглищата, разравям с ръце... Христо още не е „загрял", но едновременно виждаме трупа на Димитър Талев. Аз се вцепенявам, но Христо скача и сяда върху корема на Димитър Талев, вади от горния си джоб кръгло огледалце...слага го на носа на Талев, подвиква „Жив е!", стиска корема на Талев с коленете си, започва да се влачи нагоре-надолу по гърдите, крещи ми да отворя с клечка зъбите. Клечка имам в пояса - плоската, с която си чистя лопатата. С едната ръка разтварям устните, с другата ръка човъркам между зъбите, подвивам, започвам да разчеквам ченето. Христо бърка с два пръста, крещи: „Не си е глътнал езика." И както се въргаля по корема на Талев, завира уста в неговата и го „помпа" със своя въздух. Всички прекратиха работата и ни заобиколиха...Талев тъкмо почва да си мърда клепачите. Наскоро се свести напълно...Отидох зад Талев и започнах да го тегля под мишниците - да седне удобно. После лазя до моята торба и подавам шишето с вода. Той отпи, въздъхна и каза: „Бях на седми забой, получил съм синкоп, имам си го отдавна, имал съм дни и години, сърцето пак тупа, оживях!"

И се засмя. Постлах два шинела, положих го да легне на равно място, намерих на другия забой два шинела, завих го... Намерих и очилата му."

При такива изпитания Талев просъществувал мъченически до преместването му в рудника „Богданов дол" на 10 януари 1948 година. Това се наложило, понеже част от лагерниците в тоя рудник били освободени и попълнение е взето от „Куциян".

За щастие в „Богданов дол" обстановката била по-друга. Това е закрит рудник с много галерии и е топло. Лагерниците и тук се оказват почитатели на Талев и го вземат под свое покровителство. Повечето от тях били от Македония. Били добре организирани от големия родолюбец Георги Димчев от с.Бозец, Ениджевардарско. По подготовка той бил отличен летец, смел, юначен. През Втората световна война заминал доброволец в родния си край, в помощ на въстаналите си земляци срещу гнета на гръцките андарти.* Сега вече покойник. Изключително почитан от другарите си, той съумял да организира спазването на тайната помощ за Талев. На него било поверено от страна на Управлението организирането на цялото производство в мината и той разпределял задачите. При пристигането на Талев определил му благоприятно за него място в галериите. И което е особено важно, милиционерите не влизали в галериите, а само пазели входовете. Работело се на три смени по 8 часа, след което работещите се прибирали в бараките. На Талев нарочно е дадено работно място в някаква затънтена галерия, за да може да почива върху легло от няколко шинела, на тъмно, само с миньорска лампа. Всички лагерници знаели за това укриване, но никой не е помислил да го издаде. Кръстьо Рашев постоянно бдял над „бай Димче", подхранвал го от резервите, които останали от освободените лагерници. Дажбата на хляб тук била 600 грама, а било позволено и получаването на колети. Това спасявало Талев от пълно изтощение. Изкарвал в почивка времето на смяната. Когато му доскучавало, чукал камъни и давал да се разбере, че нещо прави.

И тук мисълта за творчество не е напускала нашия писател. От едно негово писмо от 10 декември 1947 година до съпругата му узнаваме, че той постоянно мисли за съдбата на дадена за печат книга. „Какво става с книгата ми - печата ли се? Ще излезе ли скоро от печат? Ако Минев още не е почнал, настой най-енергично веднага да почне да я печати. Обади се и на Ленчиния Кирил (Кирил Николов,

---

* *Андарти - четници, пращани за борба срещу българщината в Македония.*

прокурор и брат на близка на Ирина приятелка - б.м.) - да настои и той. Може да му се обадите с Ленчето по телефона."*

Явно е, че Талев е силно загрижен за излизането на тая книга (засега не е ясно коя е тя), от което се надява да се получи благоприятен ефект пред силните на деня за освобождението му.

При такива обстоятелства здравето на Талев все повече се влошавало. Другарската помощ не могла да преодолее непреодолимото. Пръв сигнал за страшната опасност дава Лиляна Мишайкова, близка на Талеви: „Димче е много зле!" Това узнала по свой път и от сигурно място. Настава тревога у домашните и другите близки на семейството. Отново тичане до всички, които могат да помогнат с нещо. Начело застават пак старите радетели: Тодор Попадамов, неговият шурей Христо Калайджиев и Георги Кулишев - бивш шеф на Талев като директор на в. „Македония", а тогава подпредседател на Президиума на Народното събрание. От писателите се притичват на помощ Георги Караславов и Георги Константинов. Благодарение на обединените им усилия Талев бе спасен от явна смърт. През февруари 1948 година той бе освободен и се прибра при своите напълно изтощен - жълто-зелен на лице, с отекли крака и на тегло 46 килограма. Побързах да го видя. Посрещна ме Ирина, радостно усмихната:

- Ела да го видиш Ганди! - каза тя и ме отведе при него.

Димче лежеше на кревата измъчен, остриган, по долни дрехи. Като ме видя, се изправи мило усмихнат и ми подаде мършавата си десница. Гледахме се мълчаливо, с негаснеща усмивка и с неречени слова. Три и половина години от оня трепетен момент на първото му арестуване пред очите ми! Той бе видял ада и идваше оттам.

Почти веднага дойде и братовчед му - книжарят Петър Балтов, негов благодетел и крило на цялото семейство. Братски прегръдки и благопожелания всички злини да отидат „на кучето на опашката"...

Обаче колко мъчно отзвучаваха тежките преживявания! Израз на съкрушения му дух пред задаващата се сянка на смъртта представляват първите му думи след стихването на изблика от радост, че е отново между своите мили:

---

* *Вж Станишева, В. Цит. спомени. Там е и факсимилето на писмото.*

- Този път рухнах морално, защото не виждах причина да бъда най-коравосърдечно хвърлен в каменовъглените галерии.

След някой ден проф. Васил Цончев го взе при себе си на лечение в Окръжната болница (при Сточна гара). При старателните грижи на лекарите Талев се съвземаше постепенно и можа да се прибере у дома си.

И отново взе да тежи грижата за препитанието. А работа никой не му даваше. Концлагерист! Изключен от писателския съюз! Пък и времето беше такова, че неговата любима тематика не беше желана. Само един път плахо се отвори малка пролука. В едно списание (или литературен вестник - не помня) бе приет с удоволствие разказът му „Ще дойдеш ли?"**. Той беше направил особено впечатление на редактора. Навярно защото носеше и характер на епизод от пролетарските борби в Париж, където Талев бе прекарал няколко месеца. Разказът е наистина хубав, вълнуващ и му поотворихна вратата на периодичния печат. Но само за кратко време, защото дойде нов удар за него и семейството му. На 28 август 1948 година бе изселен с цялото си семейство в Луковит. Започва тежък изселнически живот. Талев се опитва да моли да бъде назначен за учител или лектор по български език и литература в местната гимназия или поне да му се даде по някой лекторски час където и да е, но получава отказ. Концлагерист, изселен - не му струва вярата! И остава у дома да готви в кухничката и да продължава да пише. Съпругата му постъпва на работа в местната фабрика за жакардови килими и пътеки. Възлагана й е тежка за нейните сили работа: при лоши хигиенични условия да носи на гърба си чували с парцали и пр. Но тя прави героични усилия, защото трябва да се хранят четири гърла. А сякаш за предизвикателство, директорът на фабриката й налага на първомайските манифестации да носи заедно с друга изселена жена - Тинка Кирова от Горна Джумая, портрета на Коларов начело на колоната. Ей тъй, за унижение!

Семейството е настанено в една стая и малка кухня. Там Талев готви скромното ядене, съставено от фасул или праз (през зимата). На съседите е дожалявало за съдбата на

---

*

** *Върху това виж повече у Станишева - цит. спомени. Разказът е поместен в книгата му „Разкази. Повести", С.,1962.*

тоя бележит човек и семейството му и от време на време донасяли по някое яйце, брашно или пита за децата. Но неволята не спирала дотук. Настанали тежки дни и за Талевия брат Георги - стар революционер още от турско време, изселен от Горна Джумая някъде в Северна България (доколкото си спомням - в Оряхово). Оставен там без пет пари, лишен и от пенсия като бивш учител, болнав, безпомощен, той е бил изложен на явна смърт. Димче го прибира при себе си, настанява го в кухничката и дели с него последния си залък.*

В началото на изселването Талев на няколко пъти прескача в София, за да се срещне с почитащи го хора от Съюза на писателите и да предложи за печат готовите си работи. .Особено държеше да види свят романът му „Железният светилник", над който бе почнал да работи още преди 9 септември и дори бе напечатал във в. „Зора" (доколкото си спомням) готови откъси от него. Един такъв откъс бе началният вид на епизода, в който Стоян Глаушев, вече избягал от селото си поради турски зулум, работи при един казанджия като прост ковач и се бунтува срещу майстора си, задето не го въвежда в тайните на занаята си. За този роман Талев е разказвал на лагеристите в Бобов дол и след освобождението си бе го завършил. На ръкописа си е отбелязал и датата на завършването: 4 септември 1946 година.** Показа ми го поусмихнат и продума по прилепски: „Вака-така, стуткаф еден роман!" Видях един дебеличък вързоп карирани листа канцеларски формат, ситно изписани и завързани с конец, за да не се разпиляват.

Изразът „стуткаф" в случая бе жаргонен, употребяван от прилепските жени, когато на бърза ръка омесят нещо тестено, като напр. тутманик, баничка или кравай.

Още когато го пишеше, аз се интересувах докъде е стигнал.

- Сега ще правят черква - отвърна той сякаш поверително. - Народът вече се надига...

Явно бе, че ще е нещо възрожденско.

- Какво заглавие ще има? - запитах силно заинтригован.

- „Железният светилник" - отговори някак си тържествено и ме погледна изпитателно. Но аз останах да гадая в себе си. Чаках отпечатването на романа. Когато след време излезе

---

* *Данните имам от устния разказ на Веселина Станишева*

** *Станишева, В. Цит. спомени.*

на бял свят и аз го прочетох най-внимателно, не можах да отгатна смисъла на това заглавие и го запитах:

- Какво значи „Железният светилник"? Дали символ на епохата, когато народът у нас използуваше за осветление дебели свещи, поставени върху метален светилник - обикновено месингов, наричан в Прилеп „шандан", преди да почне употребата на газовата лампа, или е символ на мощта на народната черква в борбата срещу фенерската патриаршия?

- И едното, и другото! - отвърна той.

Замислих се, но повече не питах. За мен и сега това заглавие остава загадка.

След завършването на книгата си бе я дал за мнение и съдействие по отпечатването й на Георги Караславов, с когото е бил близък още от студентството. Но, за жалост, не само не получи желаното съдействие, но дори романът му не бе прочетен - по незнайни съображения. Навярно поради господствуващата конюнктура относно отпечатването на такъв род творби, особено пък на изселени автори. При всяко идване в София получаваше само съвет да търпи и да продължава да пише.

Трябва да изтъкна също, че още преди изселването му, той бе получил поръчка от издателство „Народна младеж", ръководено от писателя Марко Марчевски, да напише повест за Чипровското въстание. И Талев наистина се бе запретнал да я напише, като взе да проучва наличните материали и научни изследвания по въпроса. Един от консултантите му беше професор Иван Дуйчев. Въпреки тежките условия за изселения Талев в Луковит, той намери сили и вдъхновение да напише книгата и да сложи датата на завършването й: 17 октомври 1948 година - Луковит.* Това значи, че е извършил грамадна работа за около два месеца. Неволята вместо да сломи силите му, бе ги мобилизирала за усилено творчество.

Но и тук трябваше да чака. Редакторите били много придирчиви: не приемали подобаващите за XVII век описания на душевността на водачите - предимно религиозни хора. Трябваше да се намеси проф. Бурмов, за да обясни на младите марксисти, че духовни лица като Петър Богдан и Петър Парчевич могат да бъдат представени правдиво само така, както ги е представил Талев. Но по-затрудняващ беше фактът,

---

* *Станишева, В. Цит. спомени.*

че авторът на книгата е изселен. Това съвсем забави публикуването ѝ чак до 1953 г. Единственото успокоение за Талев бе, че получи аванс за поръчаната и вече предадената на редакцията творба. Помня го, когато дойде при мен у дома на обед с тази си вест. Беше зимата, в началото на 1950 година. Свит в едно кожухче под тънкото му лятно пардесю стеснително усмихнат, той даваше израз на първите си надежди да се спаси от материалната нищета:

- Тези пари, които получих, едва ще ми стигнат да се позакърпим...През тези години на страдания изпокъсахме всичките си дрехи. Поне бельото си да подновим.

Това бе за него обнадеждаваща стъпка към добър изход от мъчителното му положение. И наистина през тази 1950 година перспективите за обнародването на „Железния светилник" ставаха все по-реални. Талев дори бе узнал, че романът му бил най-после прочетен от влиятелен писател, който високо оценил неговите достойнства и се зачудил защо още се бави отпечатването му.

- От завист! - отговаряше си сам Талев.

Но преди наистина да се реши отпечатването на знаменитата творба, Талев бе подложен на ново, сега вече чисто морално мъчение. От него се искаше да направи чрез печата изявление на разкаяние за „грешките" си в миналото по отношение на македонското освободително дело; да порицае ВМРО и нейните водачи - Тодор Александров и особено Иван Михайлов. Същевременно да осъди с най-остри думи Йосип Броз Тито като опасен враг на Македония заедно с целия си антураж начело с Александър Ранкович, Светозар Вукманович Темпо и Лазар Колишевски.

За Талев не бе никак трудно да порицае без колебание титовистите. Душата му бе пълна с ненавист срещу техните издевателства към българщината в родния му край, където биваха избивани скъпи негови хора. Но друго нещо беше ВМРО, която след възобновяването си при края на Първата световна война цели 15 години разтърсваше Югославия с бунтовните си акции, като изписваше героични страници от новата история на българския народ. Междуособните борби на територията на България не изчерпваха в никой случай размера на нейното освободително дело в дуела ѝ срещу 35-хилядна армия, разположена във Вардарска Македония. Тая въоръжена борба, която завърши с убийството на най-големия олицетворител на сръбския бяс в Македония

- крал Александър Караджорджевич, от прославения герой и член на ВМРО Владо Черноземски, най-малко той, Димитър Талев, би могъл да осъжда, вместо това да стори - ако намери основания - историята като безпристрастен съдия. Още повече, че сред членовете на ВМРО имаше огромен брой честни хора и изключителни родолюбци, които той познаваше и които макар и да осъждаха братоубийствата, отиваха да се бият с поробителя и да гинат в бой срещу него. Но...Действителността бе жестока. През януари 1951 година Талев бе извикан в София да направи пред обществеността своето разкаяние, като си направи самокритика за тогавашната си погрешна национална дейност и след това да се нахвърли срещу другите набелязани врагове на Партията и Нова България.

Това бе за Талев най-тежкият кръст, който трябваше да понесе върху немощните си плещи и с душа, пълна със смут. Но зад него стояха виденията от тежките преживявания в лагерите, в последния от които почувствува приближаващия се леден дъх на смъртта.От друга страна, пред очите му се изправяха образите на неговите най-мили хора, оставени в тревога в Луковит...

И той взе перото с трепереща ръка да напише редовете на своето морално унижение, стараейки се то да бъде възможно по-малко с помощта на недомлъвки и по-общи фрази...Подава на силния на деня написаното и чака със свито сърце. В съседната стая заседава „синедрионът" на силните, обсъжда написаното.

- Беше крайно мъчително бавното минаване на минутите на това изчакване - разказваше ми той след това. - Когато най-после вратата се отвори, силният продума недоволен: „Не си достатъчно изричен. Трябва още"...И ми предлага какво да добавя, как да го кажа...И пак сядам, преустройвам написаното и го преписвам. Подавам го отново за обсъждане. Чакам...Вратата пак се отваря и отново чувам: „Не си казал както трябва. Прибави и това!"... И тъй още два пъти. Преписвам и предавам при нова редакция... Най-после - край!

Написаното „с въже на шията" съдържаше изрази като следните: „Дължа да отчета публично голямата грешка, която направих в миналото спрямо македонското освободително дело...Изневерих на идеалите, на които служеха Гоце Делчев и Димо Хаджидимов...ВМРО бе отречена от

народните маси, които се вдъхновяваха от светлите идеали на Великата октомврийска революция...Пред нас е открит широк път, по който вървят всички демократични народи...Това е спасителният път и за Македония... Тито и титовщината - това значи гибел за нова, народна Югославия. Предателството на Тито и неговата банда е предателство спрямо цялото прогресивно човечество и пр."

Изявлението се публикува във в. „Пиринско дело" през януари същата година. Януарски студ бе вънка, студ заседна и в душата на големия майстор на перото...Но тъй се отвори пътят на „Железния светилник" към печатницата. Книгата видя свят следващата година. Тя веднага заличи впечатлението от публикуваното изявление в малкия провинциален вестник, четен от ограничен брой хора. Последвалите нови романи от четирилогията прославиха името на автора й като художник, възвеличил тъкмо делото на ВМРО в неговата историческа същност, така че нищо лошо не остана в съзнанието и на най-придирчивите. Че това е така, свидетелствува и един документ, неизвестен на нашата общественост. Думата е за едно писмо на Менча Кърничева от 9 октомври 1963 година до неин близък. Би трябвало да се очаква от нея порицание за Талев поради писаното от него срещу ВМРО и съпруга й. Всъщност в писмото се вижда пълно разбиране на мъката на Талев от унижението, на което е бил подложен. Тя пише между другото: „Изглежда, че тази мисъл му тежи и го гложди: дали другарите му не преценяват по-иначе някои тактизирания - без които, според мене, нямаше да имаме прекрасното му творчество. Важното е, че неговото сърце е останало там, където винаги е било, вярно на народните идеали и на старите другари. Смятам, че при случай, чрез някой пътник оттам (Италия б.м.), можеш да му пишеш няколко реда или устно да му се предаде, че го поздравявате за всичко, за творчеството му въобще, че вие го цените и се гордеете с него. Нека не умре с тази мъка на сърцето си, че не сте му се обадили и отговорили на поставените...въпроси."*

ооо

Така беше след излизането на „Светилника". Но преди това Талев бе принуден още да чака. Режимът в страната ни се влошаваше. На Талев бе забранено да идва в София, та

---

* *В. "Македонска трибуна" от 29 август 1974 г.*

дори и да се отдалечава на повече от 12 км от мястото, където е изселен. Впрочем това бе мярка и срещу останалите изселени. * Това превърна за него Луковит в домашен арест. Особено лошо стана през пролетта на 1951 година. Три месеца след нашата среща и разговор във връзка с исканото от него изявление, на Великден - 29 април, в 5 часа сутринта бях арестуван и аз, без да ми се каже защо. Отведен бях в участъка на „Дондуков" и оттам заедно с голяма група арестувани - все мои познати родолюбци, бях откаран с камион в една милиционерска казарма в с. Казичене. Край мен в камиона, коленичила на пода, видях прочутата писателка романистка Фани Попова-Мутафова. С нея се бях запознал в Битоля, когато през време на войната гостуваше там с група писатели и четеше патриотични откъси от съчиненията си пред битолските българи. Сега навела глава, впила поглед в пода с отчаян израз на лицето, тя изглеждаше като примряла. Но над нея бдеше млада жена, придружаваща я навярно доброволно, за да не изнемогне съвсем. Недалеч от тях стоеше сестрата на Тодор Александров - учителката Коца Александрова, спокойна, самообладана.

Затвориха ни в едно помещение като голяма маза с циментов под. Бяхме на брой повече от 100 души. Тъй като щяхме да се задушим, един милиционер счупи стъклата на високия прозорец. Нахлу чист въздух. В дълбочината на мазата беше толкова горещо, че хората се изпотяваха и седяха само по риза. Почнаха разследванията нощем и продължиха месец и половина. На въпроса ми, защо съм задържан, получавах лаконичен отговор: „Ти си знаеш!".

Наскоро, между приижданите нови арестувани видях и по-горе споменавания стар революционер от турско време Тодор Попадамов, който най-много се беше борил за освобождаването на Талев чрез своя роднина. Като ме видя, слиса се. „Нима и ти?" - възкликна той просълзен.

По едно време дойде на посещение и самият министър на вътрешните работи Цанков. „Това са значи великденчетата! - усмихна се той самодоволно.

Мъчителни дни. Някои от разследваните - главно нощно време - се връщаха при нас пребити и лягаха на циментовия под премалели. Един полудя и бе откаран в лудницата.

---

* *Станишева,В. Цит. спомени.*

След месец и половина ни натовариха в конски вагони и ни откараха в Белене. Изтощени от гладуването и малтретирането, пътували цяла нощ заключени във вагоните без възможност за вършене на естествените си нужди, изгарящи от жажда по целия път до остров Персин, ние бяхме подкарани към лагерите. Посрещнаха ни облаци от комари, които навлизаха и в ноздрите ни. Всички прибиращи се от работа лагеристи бяха със завити глави с разни кърпи или парцали, със свободни само очи и нос. При хранене комарите влизаха и в устата ни. Получихме вода едва на полунощ и легнахме премалели в някаква конюшня - кой където свари в пълната тъмнина. На другия ден, посред пладне (беше Духовден, петък, 18 юни 1951 година), неотпочинали, бяхме изпратени да връзваме снопи ожънат ечемик. Жаждата ни изгаряше и ние копаехме дупки в засъхналата кал, за да достигнем подпочвената дунавска вода и временно да угасим жаждата си под немилостиво палещите лъчи на юнското слънце през най-дългите летни дни. Зави ми се свят, щях да умра от слънчев удар и помолих бригадира да ми позволи да легна малко с глава под сянката на един изправен сноп ечемик.

И тъй с месеци. Когато Талев узнал къде съм изпратен, казал:

- За мене все пак се намериха близки хора, които да ми помогнат да не загинем от глад, но той няма никого, който да се погрижи поне за семейството му.

Но тук не му е мястото да разказвам за своите патила. Ще кажа само, че на 9 септември същата 1951 година бях освободен. На въпроса, защо ме докарахте тук, какво съм сторил, отговори ми се: „Партията и правителство отчитат грешката!". И толкоз.

Бях вече при близките си, но лишен от работа пълни десет месеца. Нито Партията, нито правителството ме храниха през тези месеци.

С Талев отново се видяхме следващата година, когато бе върнат в София през февруари 1952 година. Останал бе без жилище и бе приютен от родителите на съпругата му, макар и крайно притеснен. После бе принуден да се премести в една паянтова къща в с. Връбница, на ул. „Шабла" № 6, в която свиреха всички вихри, а цялата къща се тресеше при енергични крачки. Същата година излезе от печат „Железният светилник". Но нито той, нито аз тогава подозирахме колко

голям ще бъде ефектът от тази му творба, с която започна неговият възход към славата.

При такива обстоятелства уж всичко бе вече наред. Талев беше се окопитил и започна да гледа спокойно към идващите дни. Но...неочаквано се случи нещо, което му припомни, че е още рано да престане да бди над себе си. Този път силно го развълнува моята съдба, защото с мене се случи - не по моя вина - тежък инцидент с ръководството на Съюза на македонските братства в България. По препоръка на орган на МВР-то след връщането ми от Белене се записах член на Прилепското братство. Към края на 1951 година, три месеца след това, председателят на Съюза Христо Калайджиев, който също се бе застъпил за освобождението ми от лагера, ме покани да изнеса беседа срещу титовщината. Това ми хареса и си избрах тема: „Извращенията на македонския език от скопските титовци", за които имах много наблюдения. Изнесох я с голям успех и при похвала на самия Калайджиев. Тая беседа бе обнародвана в сп. „Български език", кн. 3-4 от 1951 година. След някой месец през 1952 година Калайджиев пак поиска от мен подобаваща беседа върху македонското освободително движение. Избрах тема, за която бях добре подготвен: „Отражение на македонската освободителна борба в народните ни песни". Използувах за цитиране многото революционни песни, които бях събрал за моя бъдещ сборник от народни песни от Македония. И този път успехът на беседата ми се подчерта от бурните аплодисменти. Талев побърза да ме поздрави; същото стори и композиторът Йосиф Чешмеджиев, също събирач на народни песни от Македония. Но не така реагираха неколцина партийци. Първа се обади вдовицата на Тодор Паница - Екатерина Измирлиева. Тя протестира, че се дават възпеви за лица, като Борис Сарафов, убит от съпруга й по нареждане на Сандански поради „прегрешенията" му в македонското освободително дело. Друг възрази, че въстаническото знаме е представено в цитираната песен като българско. Трети бе недоволен, че в цитираните песни се говори за българи. Самият Калайджиев не пожела дори да ме види. Страшно недоволен, той се беше заканил, че ще организира нова беседа от същия род, но срещу моята. Предупреден за това от Талев, явих се пред Калайджиев и му изказах съжалението си, че не съм му угодил, но го моля да ми каже в какво съм сгрешил. Той отказа да се обяснява с мен, само заяви, че скоро ще чуя всичко на

следващата беседа в Македонския дом. „Синедрионът" под негово председателство обсъжда случая и решил да възложи на композитора Чешмеджиев да изнесе контрабеседа, в която да ме опровергае и осъди. Аз се подготвих за отбрана. Особено се спрях на песента за обявяването на Илинденското въстание, чиито начални стихове гласяха (както бях ги записал в Битоля): „Темен се облак зададе на върв Пелистер планина./ Под облак орле летеше, бугарско знаме носеше...". Същото сторих и за въстаническите борби при изгарянето на с. Смилево: „Жалейте, братя мили българи,/ Смилево славно огън гори../.Груев, Сарафов насреща стоят, верна дружина командуват..." За доказателство, че всъщност знамето на Щаба на въстанието е било със белезите на българския трицвет, нарисувах го по описание на още живата знамевезка на това знаме - Василка Попхристова, която присъствуваше на беседата заедно със съпруга си Георги Попхристов - бивш секретар на Смилевския конгрес, водач на въстанието в Леринско и по-сетне член на ЦК на ВМРО. Образецът бе: червен фон, върху него с едри бели черковнославянски букви надпис „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ", а в средата на всяка буква избродирани със зелена коприна: ВТОРИ МАКЕДОНО-ОДРИНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ, след което се редуват имената на градовете в окръга: БИТОЛЯ, ПРИЛЕП, РЕСЕН, ОХРИД, ЛЕРИН, КОСТУР, КРУШЕВО, КИЧЕВО, СТРУГА, ДЕМИРХИСАР - всичко 15 думи в петнадесетте бели букви (без Ъ). Пълен български трицвет. Чешмеджиев изнесе беседата, но нищо не можа да каже срещу мен. Тогава, разгневен, на сцената се качи Христо Калайджиев. Първо, се нахвърли срещу Чешмеджиев, задето не е изпълнил възложената му задача да порицае моята беседа чрез съответни примери от народните песни и пр. След това жестоко ме нападна: 1) задето съм споменал името на един престъпник в македонското движение - Сарафов; 2) задето съм представил революционното знаме като българско; 3) задето съм представил и самото революционно дело като българско и пр. И завърши: „С Църнушанов не искаме да имаме никаква работа. Той е малък, за да се занимава и говори за македонското освободително движение и затова го порицаваме!"

Всичко занемя. Знамевезката Василка Попхристова изви глава към мене потресена, с поглед пълен със съжаление и грижа за мене.

Поисках думата, но тя не ми се даде. Секретарят Михов троснато отвърна: „Стига сме те слушали! Нека други говорят!" Но никой не се обади. Чуваха се само възгласи: „Дайте му думата! Хората ги осъждат на смърт, но пак им дават последна дума!" Публиката зашумя и взе да се изтегля, коментирайки станалото. Останах попарен. Завърнал се неотдавна от Белене, сега се видях под заплахата на нови изпитания за отмъщение...Но Талев побърза да ме спасява. На другия ден той дойде у дома заедно със съпругата си много загрижен и ми разказа за голямото възмущение на Калайджиев и сътрудниците му, с които разговарял. За да ме защити, той намерил за тактично първо да ме нападне като незрял за обществена дейност, заблуден, необмислящ добре нещата, но все пак честен, искрен, макар и късоглед, неволно съгрешил и пр. Колко е успял да ме защити, не знам. Но колко самият той се бе уплашил за самия себе си се видя от тревожното му предупреждение: „Недей да кажеш, че съм те поздравил!" Изведнъж бе разбрал, че с тези хора няма шега и всичко може да се очаква. Навярно се бе побоял да не би да се намали силата на неговото застъпничество за мене.

Трябваше да се спасявам. С копия от доклада ми в ръка посетих последователно двама от по-разбраните членове на ръководството: Йордан Анастасов и професор Туше Влахов - историк и мой колега в VII мъжка гимназия. След прочитането на изложението ми Туше Влахов ми каза, че „в доклада ми няма фактически грешки, но има нещо, което ние наричаме научен обективизъм, което значи, че някои действителни факти се дават без коментар, съобразен с господствуващото схващане..."Обеща да се застъпи за снизхождение.

Полека-лека всичко стихна. Аз се извиних за недоразумението. Стигна се дотам, самият Калайджиев лично да настои за отпечатването на моя сборник от македонски народни песни, който през 1956 година бе издаден от БАН. А дойде и време във връзка с празника за Илинденското въстание Калайджиев да изяви публично, че въстанието е дело на македонските българи, предвождано и от български учители войводи и пр. Тогава радостен, но без злорадство казах на Калайджиев: „Е, бай Христо, пак станахме българи!", на което той отговори с усмивка: „Такава беше хавата!".

Настана помирение. Но трябва да подчертая, че в случая игра роля и нарастващият авторитет на Димитър Талев,

с който той ставаше все по-неуязвим. Бяха се заредили и останалите романи от четирилогията, преиздавани многократно. Контактът ми с него се засили. Но за някои неща и му съдействувах. Така например, понеже Талев обичаше да загатва съдържанието на всяка част от романа с откъси от народни песни като мото, поиска и от мене помощ. Знаеше, че отдавна събирам народни песни от цяла Македония и поиска да му предложа нещо. Аз му оставих на разположение машинописа на сборника. Той използува посочените му от мен съответни песни към главите на „Илинден", „Преспанските камбани" и „Гласовете ви чувам". Заглавието на този роман е взето от записаната от мене песен за Георги Сугарев - големия битолски войвода - стиха: „СЛУШАМ ВИ ГЛАСОТ ЖАЛОСТЕН". Особено му харесаха песните за Освобождението на България: „На Дунав сум било, бре мале" (от Прилепско Марийово) и „По Бугарско кръв се лее" (от Кичевско). А от моята книга „Сто години новобългарско училище в град Прилеп" взе епизода за посещението на гръцкия владика в прилепското килийно училище на даскал Ристе и го използува в „Железния светилник" майсторски. Също оттам взе текста на стария химн за Солунските братя: „И след тисяща годин у нас все ехтят хвалби, песни в памят за нашите святци", текстуално употребен в „Преспанските камбани".

Тъй като аз издирвах данни и за македонските революционери, родом от Горна България (като Петър Юруков от Карлово, Тома Давидов от Ловеч, Марко Леринси от Котел, Михаил Попето от Софийско, Атанас Бабата от Пазарджик, Параскев Цветков от Плевен и плеада други), Талев често търсеше съдействието ми да му посоча такива революционери от отделни градове на България, където бе канен за срещи, като Чирпан, Сливен, Ловеч и пр., за да може да каже по-конкретно на гражданите за кръвните връзки между българския север и юг или - според по-старата практика на назоваване - ГОРНА И ДОЛНА БЪЛГАРИЯ. Защото - както той постоянно подчертаваше - освободителното дело на българския народ е единно; герои от всеки край на българската земя са участвували в борбата за свобода на целокупния български народ. Той диреше имената и разкриваше подвига на неизвестните или забравени борци и се стараеше да въз-величи подвига им било в художествени творби, било в беседите си, които държа по България и дори в Съветския съюз пред старите преселници в Бесарабия и Таврия. Гласът на миналото трябваше да се чува все по-силно, за да укрепи кръвната

връзка между днешните и миналите поколения, върху чиито жертви и постижения градим днес.

По тоя начин Талев се изграждаше като апостол на възраждането, което в нова форма трябваше да се прояви и в наши дни. Затова съм щастлив, че можах да му помогна с нещо в границите на скромните си сили.

Тъй вървеше възходът на възрожденеца Димитър Талев. Но тоя възход неведнъж срещаше сериозни смущения. От страна на партийни среди Талев бе подсещан да мине и към съвременна тематика. Стига история на националните освободителни борби; наред са социалните събития и конкретно - делото на българските партизани.

- Какво да пиша, когато нямам никакви преживявания от този род? - свиваше рамене той сякаш в разговор със самия себе.

- Трябва да разказвам измислици, да насилвам себе си. Това не е творчество!

Веднъж ми разказа нещо за разговора си с Георги Караславов, който също го карал да се ориентира по посока на проблемите, които се решават от ОФ България.

- Не съм в състояние да сторя това. Мога да пиша само за онова, което чувствувам. Цялата нагласа на съзнанието ми е под знака на националната ми болка за съдбата на родния ми край. Всеки трябва да бъде искрен в творчеството си, да има вътрешна свобода, а не да лъже! - оправдавал се Талев.

Но Караславов му възразявал:

- И ние желаем така да творим, но нуждата налага жертви. Мислиш ли, че ни е лесно да пренебрегваме тласъка на сърцето ни към онова, което то интимно желае? Когато написах „Снаха" и „Татул", темата ми бе спонтанно подсказана. Тогава обаче бях свободен в творчеството си. Сега времето налага друга насока на проявите ни и ние му се подчиняваме. И ти ще се постараеш...Можеш, можеш!

И Талев завърши:

- Да, Караславов направи усилия и написа „Обикновени хора". Но каква разлика от класическите му творби! Сега написаното е слаба работа.

И все пак той се бе озадачил. Какво да прави? В плана му се очертаваше продължение на поредицата романи за делото на Глаушевци. Както загатваше - петият роман бил почти написан в съзнанието му. Ех, когато стигне до балканските войни, може би ще засегне и социалните събития

в духа на своите разбирания. На тях той е бил свидетел. Но дотогава, жив е Господ.

Тук вече съдбата се намеси, като прекрати жизнения му път и остави истинското му творчество недовършено. А дотогава той жънеше успех след успех: получи и Димитровска награда, стана народен представител, отличен бе и с ордени... Но този му път е известен на всички и за него могат мнозина да разказват. На мене остава да опиша ония интимни копнежи на големия писател, които той споделяше с мене като с човек, познаващ много от местата и лицата, близки на сърцето му и станали предмет и на моите чувства и мисли.

Две от тия лица му бяха особено скъпи: старите му другари Петър Спасев, за когото неведнъж говорих, и Георги (Гога) Тромпев - прекрасният бас в черковния прилепски хор, дирижиран от Спасев. И двамата бяха навремето членове на Младежката тайна революционна организация, и двамата пострадаха от титовци като български родолюбци. Спасев дори бе осъден на смърт, но от екзекуция бе спасен от почитащия го Методий Ченто - първия държавен глава на НР Македония. Аз бях напълно осведомен за тяхната съдба и държах в течение Талев. Макар и сам в беда, той живо се интересуваше за тях.

Когато злините за всички бяха поотминали, в София неочаквано пристигна Тромпев, но сериозно болен и дирещ помощ от българските лекари. Талев го посрещна най-топло, водеше го с колата си по лекари и болници, като го окуражаваше с братско чувство:

- Айде, Гога, не се страхувай, всичко ще ти мине!

Със Спасев не се видя - пътищата и за двамата бяха спрени. Но изпрати съпругата си и сестра й на гости при брата си Алекса с поръка непременно да видят стария му другар. Спасев бил вън от себе си от радост. Разказвал мили спомени за Талев, пял им с акомпа на пиано старата любима някога училищна песен „Пей ми, славею чудесни" и всички плачели от умиление. Слушайки разказа за всичко това, Талев, унесен в миналото, през сълзи възкликнал:

-Хеей! Това е незаменим другар и патриот, който цена няма!

В такива моменти виждах Талев целия потънал в съзерцание...

Имаше неща, които той може би само с мене можеше да сподели, защото само аз можех да ги разбера или

истински преживея. затова, когато и да се срещнехме - у мене на гости или у него на посещение в София или във вилата му в с. Бистрица, ние не можехме да се наприказваме и да се отделим един от друг. И темата беше една – постоянна, неизменна – Македония, нашият поробен край. Тя бе алфата и омегата на неговите мечти, смисълът на неговия живот. Затова постоянно се вслушваше в гласовете, които долитаха от Македония. Той следеше нейния пулс, мръщеше се, въздишаше, после се успокояваше... Погледът му ту потъмняваше, ту просветваше. Особено го потресоха смъртните присъди над заслужилите за Македония борци, като например Димитър Гюзелов, Димитър Чкатров ,които дълги години бяха лежали в затворите на кралска Югославия, както и на героите Трайчо Чундев и верния му сподвижник Пане Ветренски – хора с широка душа и винаги готови на смърт за народното дело. Сега те станаха невинна жертва на противобългарската ярост...

И въпреки това, при първото успокоение от метежа на събитията Талев не бе далеч от мисълта да отиде в Македония и да предложи услугите си за изграждането й в свободна република, ако истината и правдата легнат в нейните основи. Това бе смисълът на неговите думи, които изрече веднъж пред мене в дните, когато още имаше надежда, че пролетарският интернационализъм ще надделее в политиката на Скопйе:

– Аз бих отишъл в Македония, застанал бих пред гроба на двамата мъченици – димитровци – Димитър Гю зелов и Димитър Чкатров, и бих казал: „Простете ми, другари, че дойдох да сътруднича за доброто на родината ни, макар и в нея да управляват вашите убийци. Ако те след първата си ярост поемат пътя на нашите народни светци – както фор-мално заявяват, ще преодолеем мъката, че станахте невинна жертва..." Но кой може да вярва на тия, които издигат паметници с надписи за отмъщение срещу българите? Кой може да вярва на ония, които станаха партизани не поради възвишените идеи на комунизма, а от омраза срещу всичко българско – омраза, която питаеха още в турско време като сърбомани, гъркомани или влахо–цинцари?

И наистина скоро самият Талев почувствува върху себе си тази противобългарска отрова. След като излязоха първите му три романа, големият ефект от тяхната художествена

стойност беше респектирал за продължително време скопските литератори и критици. Отначало те само мълчаха. Нещо повече: според както ми разказа самият Талев, при един прием в югославската легация в София, на който той бил поканен като виден писател, известни македонски интелектуалци са разговаряли с него, хвалели творбите му и дори изказвали мнение да бъдат преведени на техния казионен „език" и издадени в Скопие трите му романа. А още доста време преди това Димитър Зафировски, служител в посолството, го е канел да посети Македония, като му казвал, че тя пее от щастие... Пак при един прием в посолството по случай пребиваването на Кърсте Цървенковски Талев е имал възможност да разговаря с тоя виден по това време общественик и държавник от Македония. Двамата прилепчани заговорили за цар Самуила и Талев заявил, че има намерение да пише за тоя велик държавен мъж, като го запитал имат ли те в Скопйе повече исторически данни за него, които биха могли да бъдат използувани за художествено пресъздаване на неговия образ и на епохата, в която е живял и действувал. Въпреки уклончивия отговор на Цървенковски, атмосферата при срещата е била приятелска.

15.

Памфлет на скопските литератори срещу Талевите романи и реакцията на оскърбения писател

Не след дълго скопските литератори поставиха на един свой съратник задача да напише памфлет срещу писателското дело на Талев. Това бе Димитър Митрев. Той написа една дълга статия в редактираното от него списание „Современост", кн. 5, 6 и 7 от 1957 година под заглавие „Нашето минато во романите на Димитър Талев". Следващата 1958 година с малки допълнения бе преиздадена в отделна книга под заглавие „Минато и литература" с много голямо резюме на френски език. В нея Митрев с немного пристоен език нарича Талев „конюнктурен писател", който за угода на българската власт писал неистини за македонските славяни, като ги правел българи и пр. Върху тая основа се развива целият памфлет на Митрев, в който е съсредоточена всичката лъженаучна теза за македонските славяни като отделен народ и за езика на тоя народ като отделен от българския.

На Талев направи впечатление дръзкото погазване на факти от страна на Митрев и ме запита що за човек е той. Тъй като Митрев беше мой ученик в VI, VII и VIII гимназиален клас на мъжката гимназия в Шумен от 1937 до 1939 година, аз бях в състояние да го осведомя достатъчно за него и неговия баща Атанас Митрев, с когото бях се запознал в Шумен. Бащата беше от охридското с. Завой, бивш български учител в родния ни град Прилеп и просветен български деец, по-сетне ориентиран към крилото на федералистите в ма-

кедонското освободително движение. Самият Димитър Митрев е бил роден в Дедеагач през време на емигрантстването на баща му, а след това израсъл в Търговище и получил гимназиалното си образование в Шумен. Беше добър ученик, дори и председател на въздържателното дружество (по-сетне стана голям алкохолик), проявяваше се като български патриот, милеещ за съдбата на македонските българи. През 1944 година, след 9 септември, се видяхме и двамата във военна униформа. Той се готвеше да замине за македонската бригада в Македония. Заяви ми, че със скопяни не е съгласен по отношение на националната им политика, прояви загриженост за мене да не би да се излъжа да отида в Македония при това положение, защото там гонят българите и могат да ми напакостят като на „проявен българин". Затова аз да чакам, той щял да ми се обади... И толкова. В Скопйе неочаквано се озова в положение на литературен критик и професор, преди да е завършил висшето си образование... Пътят му към възхода минаваше през българоядството, което му осигури място на академик в новосъздадената Македонска академия на науките и изкуствата.

В разговорите с Талев установихме един поразителен факт, че Митрев си е дал голям труд и проучил почти всички важни български източници, в които недвусмислено личи истината за българщината в Македония. Но той всичко извърта така, „както - според пословицата -дяволът чете евангелието". Правеше особено впечатление настървението, с което се бе запретнал да атакува Талев. Митрев бе отлично запознат с историческат истина и правда за Македония и съзнателно ги погазваше. Искахме да си обясним морала на тоя човек, който хвърляше кал върху всички отявлени дейци на българщината в Македония, като например Методий Кусев, старозагорския митрополит, когото в статията си нарича „корумпиран тип". И обяснението намерихме в станалия ни посетне известен факт, че Митрев е бил прокурорът, който искал смъртни присъди над много подсъдими българи в Прилеп, Битоля, Скопйе, между които другари и на самия Талев, като например Петър Спасев. В Скопйе пък бил официален защитник на Гюзелов, Чкатров и другарите им и като такъв съдействувал косвено да получат смъртна присъда, поради което всъщност не казал нищо в тяхна защита. И което е било за обвиняемите най-смайващо, Митрев в тази си роля е говорел на чист книжовен български език, защото друг говор не

е знаел. След години един от тия подсъдими ми разказваше в София следното:

- Гледахме го слисани и си шепнехме помежду си: „Слушайте, слушайте, хора, на какъв език ни иска смъртна присъда като „проявени българи"!... Задето сме проявили обичта си към България!... Това е морално чудовище, изменник на българския народ, който го е отгледал от малък!"

Значи не случайно личността на тоя Талев критик носеше всичките признаци на съзнателен вредител в науката с открита противобългарска цел, достойна за старите сръбски шовинисти. Затова нуждата налагаше да бъде изобличен.

Тъй като чрез писанията си скопяни бяха се постарали да влияят в чужбина (и конкретно в Чехословашко) срещу превеждането и издаването на Талевите романи, аз се постарах да проследя докрай вредителството на моя бивш ученик. Резултат от това бе моята книга „Българското възраждане в Македония и скопските литератори и историци", която отдавна е готова за печат, много се хареса от покойния Георги Караславов и от академик проф. Д.Косев, но поради конюнктурата не можа да бъде обнародвана.

Талев живо се интересуваше от съдържанието ѝ, прочете първата ѝ редакция и я намери съкрушителна за фалшификаторите на историческата истина. По-късно прочете и големите допълнения и ми писа следното писъмце: „Прочетох я веднага. Има същата съкрушителна за скопските фалшификатори сила, както и другите глави. Да си жив и здрав. Срещат се езикови грапавини (някои съм отбелязал, за да привлека вниманието ти), но това е вече по-лесна работа."

По повод на последната мисъл в бележката ще кажа, че Талев в известно отношение беше мой учител в книжовния ни език: следеше как пиша, като осъждаше небрежността ми в някои случаи. Тъй като бях учил само в сръбска гимназия и университет, книжовния български език усъвършенствувах само чрез съхранените от мене съчинения на Вазов и Кирил Христов. Затова езикът на някои мои тогавашни литературни опити той оценяваше като старомодни по език и ми препоръчваше да чета по-новите писатели. Особено държаше за Йовков.

Талев и от други места бе узнал за настървението на Митрев да го атакува. И все пак тоя Митрев с отделни свои постъпки издаваше съзнанието си, че е малък да хвърля нависоко камъните си. Дори в своя памфлет даваше да се

разбера, че вижда големината на Талевия талант. И сякаш искаше да се приближи до него и да види физическия носител на това дарование. Веднъж - както бе допълнително узнал Талев и ми съобщи за това - Митрев дошъл в София и заедно с един български литератор дори се запътил за с. Бистрица и се навъртал около вилата на Талев. Неочаквано на прозореца се показал самият Талев и влязъл в разговор с въпросния литератор, без да подозира кой е другият до него. Но нито литераторът, нито Митрев са имали кураж да обадят на събеседника си каква личност стои недалеч от вилата му и гузно наблюдава големия син на Македония и българския народ. Може би по-добре за Митрев, тъй като отровата, която бе излял в памфлета си, щеше да намери несъзнавано от автора му противоядие. Защото възмущението на Талев срещу сквернословията на Митрев беше пълно с паисиевския гняв. Тоя гняв у него се надигаше и във връзка с писанята на други скопски литератори. Нему не бе чудно, че един Блаже Конески - тогава председател на Македонската академия на науките, си криви душата. Той знаеше, че Конески е племенник на най-големия ренегат и убиец Глигур Соколов Ляме от с. Небрегово, Прилепско, който бе бивш върховистки четник, по-сетне купен от сръбската пропаганда и като неин агент извърши най-големите злодеяния във Велешко, Прилепско и Поречията. Неговия образ Талев е изрисувал в романа „Гласовете ви чувам" в лицето на Йосиф от Рапа. Следователно нищо чудно, че Конески като негов потомък носи завета на противобългарски служител. Него Талев не намираше за достоен дори за паисиевския си гняв. Обаче за него бе до болка мъчителна дори мисълта за един син на български патриот, който в антибългарските си писания и скандална проява стана известен на нашите писатели. Това бе Коле Чашуле.

- И знаеш ли чий син е той? - запита ме веднъж Талев.

- На Илия Кепев, прекрасния наш учител в турско време и главен учител на цялото начално училище.

Останах учуден. Илия Кепев беше много сериозен, строг и авторитетен пред всички. И най-важното: прекрасен българин, ревностен просветител. Семейството Кепеви бяха трудови хора, кожари; живееха на нашата улица, недалеч от Талевия дом. Един от синовете беше със сакат крак, но енергичен мъж, бръснар и доверен народен човек. Но Илия бе гордостта на семейството.

- Но защо син му Никола (Коле) носи прякора Чашуле? - запитах аз в недоумение. Талев ми разкри тайната:

- Защото е осиновен от семейството Чашулеви, роднини на Кепеви.

И ето този син на нашия уважаван учител и български патриот се яви в наши дни в ролята на отцеругател, подобно на Митрев, заедно с жена си Вангя Чашуле.

°°°

Веднъж Талев ми подаде трите книжки на „Современост", в които Митрев пишеше срещу него:

- Виж му езика!

Писанието на Митрев изобилствуваше от сръбски думи, сърбизми и бомбастични изрази, смесени с чужди думи по сръбски образец. Взехме да ги подчертаваме:

сърбизми и чисто сръбски думи: ознака, разлози, чин (деяние), приватен (частен), мора (трябва), уметнички (художествен), стварност (действителност), визия (видение), необично (необикновено), слика (снимка, картина), постои (съществува), слично (подобно), ремек дело (шедьовър), гест (жест),

френски думи: кондиция, дескриптивен атрибут, амбиент, третман, креирана, интенция, мемория (памет) и др.

натруфени бомбастични изрази: „анахронични и вербални интервенции на идейната тенденциозност"; „во таков резонанс одзвучува гласот на най-полетната презумција на Д.Талев" и пр., и пр.

Талев се смя от сърце на тази жалка помпозност на човека, който искаше да мине за голям учен. Изброихме над 130 сръбски думи и сърбизми само в няколко страници на Митревата статия. За Талев бе удивително откъде Митрев толкоз много е посърбил езика си, когато - според данни от Македония - той не знаел да говори македонски диалект... Узна се обаче - пак според данни от Скопйе, - че Блаже Конески му поправял езика, т.е. го сърбизирал. А може би и съпругата му сръбкиня да е влияла „благотворно" в това отношение.

- Най-ужасното е - казваше по този повод Талев, - че кога да е ние пак ще си отидем в Македония, ще се върнем у дома си. Но какво ще стане, когато ще се срещнем с митревци... И каква форма ще вземе гневът на ония, които дадоха мило и драго за българското име и чест, а сега са се умълчали или, умирайки, са оставили завета си на своите деца... Защото истината не може да не победи и лъжата да не бъде разобличена. Както казва народната пословица от

Прилеп: „Правината се танчи, се танчи, не се кини." Защото вечните неща не умират и възмездието им е спътник.

В такива моменти у Талев се надигаше революционерът, бунтовникът, народният изобличител и той целият се превръщаше в гняв.

Затова, когато верен другар от **вътре**, оцелял през всички бури, на заминаване за родния си край го запита: „Кога ще дойдеш в Прилеп?", той му отговори по прилепски: **„Само со байрак ке дойдам, така да знайш."**

И най-първо тоя байрак той почна да развява между свободните българи и да припомня на кореняци и бежанци свещения завет на бащите и дедите, тъй добре изразен в романите и разказите му. Като заветоносец той обиколи не едно селище, гдето има българи; говори на не едно обсъждане на книгите му по инициатива на читалищата; среща се с множество хора било на обществени места, било в собствения си дом, където бе дирен от кого ли не. Дори посещенията му по приятелски домове по случай някакво семейно тържество ставаха импровизиран случай за неговата проповед. Неведнъж той е идвал в моя дом по случай именния ми ден и след вечния му въпрос „Какво има от родния ни край?" започваше да пламти вечният му огън. Гостите се захласваха подир неговите думи и гостната стая, пълна с 20-30 души гости, се превръщаше в малък салон на родолюбива проповед. При такива случаи мнозина за пръв път го виждаха отблизо, някои от съжителите в нашия дом му поднасяха своите купени екземпляри от неговите книги и го молеха за автограф. Но тоя автограф биваше предшествуван от лаконична похвала за родолюбието на притежателя им и за обичта му към Македония. По тоя начин като апостол на българщината той удовлетворяваше един глад, утоляваше една непресъхваща жажда за възхвала на свещените жертвоприношения на българския народ пред олтара на нацията.

Върху ефекта на тази негова дейност по България свидетелствува в спомените си и другарят му Петър Колищърков. Ето една извадка от тях:

„Видяхме се с Талев отново при едно негово посещение в Пловдив, и то по повод на обсъждане на първата част от неговата трилогия „Железният светилник". Обсъждането стана в салона на Военния клуб. Всичко бе препълнено - и партер, и ложи, и пътеки с правостоящи. Както докладчикът, така и всички други, които говориха, дадоха най-блестящи

оценки за това забележително творение. Обсъждането бе приключено с кратко слово на Талев. Цитирам го по памет: „През целия мой съзнателен живот аз активно съм мислил за съдбата на моето отечество. Изпълнен с обич и преданост към моята родина, аз считах, че най-добре ще изпълня своя синовен дълг, като опиша живота, борбите и страданията на нашия народ там, които той води в продължение на няколко десетилетия. Ако писанията ми бъдат добре разбрани и правилно възприети от българските читатели, както и от читателите извън границите на нашата страна, това ще бъде от голяма полза за нас и за нашите съседи. Тогава наистина ще мога да сметна, че съм успял в моята задача."

„Следващата ни среща стана пак в Пловдив скоро след едно обсъждане на книгата му „Самуил". Разказах му как премина обсъждането. Между другото му съобщих, че един говорител запита докладчика (мисля беше жена), дали авторът има някакви исторически данни за тези експроприации на манастирски земи, които Самуил раздавал на селския народ. Отговори се, че Талев има консултант по историята на Самуиловото време, но счита, че данни за тези експроприации едва ли има. Димче ме изслуша внимателно, видимо доволен от всичко, което му казах, усмихна се и рече: „Абе, Петре, моите книги не са без недостатъци. И те имат своите несъвършества и недостатъците са именно тия, за които и ти мислиш в този момент". Смяхме се и двамата на тази наша оригинална реплика."

16.

Една вълнуваща среща на Талев с учениците от моя клас

Като апостол на българщината взе да го чувствува и учащата се младеж и даде израз на това в едно рядко по своята интимност ученическо тържество. Това беше през 1960 година, на 14 май. Учениците от моя клас (VII б) на 120-о училище с интерес четяха неговите книги, чрез които народностната борба на македонските българи стана близка на сърцата им. Тогава се породи у тях желание да помолим Талев да стане приятел на класа. Такава хубава практика да се заслужат като приятели на класа видни наши обществени и книжовни дейци имаше голямо възпитателно значение. Талев даде съгласието си. Класът взе да се готви за тържествена среща с него. Изработихме план за тържеството: да се изнесе кратък доклад от ученик за творчеството на писателя, да се изпеят и издекламират песни и стихотворения в духа на съдържанието на трите му романа, аз пък да разкажа спомени за Талев и накрая да се даде думата на самия него. В помощ на подготовката се яви и активът на родителския комитет на класа. Пък и самото училищно ръководство се вълнуваше от тая среща с големия писател.

Целият клас се превърна в хор, който под мое ръководство изучи песни от българското възраждане в Македония - с оглед на съдържанието на „Железния светилник", и революционни песни за освободителните борби на Македония - във връзка със съдържанието на романите „Преспанските камбани" и „Илинден". Две декламации на стихове от Вазов, посветени на Македония допълваха програмата.

Класът се подготви добре в продължение на няколко седмици.

На 14 май 1960 година салонът на Отечествения фронт в квартала бе препълнен от родители и учители, начело с директорката Мария Мирчева. Дошли бяха гости и от другите седми класове. Салонът бе украсен с гирлянди, а сцената - с портретите на революционери и възрожденци от Македония: на Братя Миладинови, Даме Груев, Гоце Делчев и Параскев Цветков - учител революционер от Плевен, загинал като войвода в Битолското поле. Между присъствуващите бяха и сестрите на самия Параскев Цветков, възпят в народните песни. Между присъствуващите беше и писателят Димитър Спространов.

Когато наблюдателят ученик забеляза, че любимият приятел на класа идва, всички ученици се построиха пред сцената и при влизането на Талев в залата се разнесе гръмък възглас: „Привет на големия писател! Привет на нашия приятел! Уррааа!" Залата гръмна от овации и при повишено настроение започна самото тържество.

Ученикът - Филип Петров, откри сбора, като поздрави любимия гост с най-топли думи: „Нашият отряд е извънредно щастлив да види в средата си другаря Димитър Талев - големия наш писател, и един от най-четените наши живи писатели. Но още по-щастливи сме, че другарят Талев прие да бъде приятел на нашия клас, като узнал по свой път, че сред нас има повишен интерес към освободителните борби на нашите братя българи в Македония - неговия многострадален роден край, борби, които той така прекрасно е отразил в своите романи. Ние сме му дълбоко признателни за това." И пр.

Ученичката Йорданка Мутафова, най-ревностната читателка на Талевите произведения, прочете малък доклад върху творчеството на писателя. Тъй като тоя доклад направи сред слушателите и особено сред учениците голямо впечатление, а самия Талев много развълнува, ще дам малки цитати от него.

Ученичката подчерта, че малко са литературните творби в нашата литература, в които да е успешно отразено нашето героично минало. Само Вазов със своя роман „Под игото", повестта „Немили-недраги" и „Епопея на забравените", а П.Славейков с поемата си „Кървава песен" са възвеличили част от борбите за свобода на нашия народ. Но българският юг с неговите освободителни борби твърде малко е засегнат.

Антон Страшимиров е направил хубав опит в това отношение с незавършения си роман „Роби". Но това е толкова малко. А църковните ни борби срещу цариградския Фенер не са докоснати. Обаче в творчеството на Талев изведнъж е запълнена тази огромна празнина. Той ни даде редица творби, в които е очертал величието на освободителната борба на македонските българи, и то през целия XIX и началото на XX век - от началото на националното ни пробуждане, през разгара на църковните борби и след това началото на въоръжената борба на Македония до най-големия бунтовен израз - Илинденското въстание..."

„Един позабравен брат се явява пред нас с величието на своето страдание, на своята саможертва там зад границите на българската народна държава. Тези книги на другаря Талев стават откровение за всеки българин. Чрез тях той чувствува Македония близка, родна, скъпа. Тогава той най-добре разбира защо стотици хиляди най-добри български синове са умирали за нея и тя му става още по-свидна. За някои от тия български герои ще чуете и песни, които Македония е изпяла за тяхна възхвала. Македония пази техните свети кости и се прекланя пред тях. Затова да обичаш Македония, значи да обичаш българските герои, загинали за нея; а това е равносилно да обичаш своя народ."

„Скъпи другарю Талев! Не преставайте да поддържате огъня на Вашата обич към народа ни и да ни учите как по-силно да го обичаме и ние. Желаем от сърце да видите постигнати идеалите на описаните от Вас борци за свобода - свободата на измъчения Ви роден край, и то в оня вид, който те са го мечтали. Ние, младото поколение, сме с Вас и с Вашия свещен роден край, стара люлка на българската култура от Кирила и Методия, Климента и Наума Охридски до Братя Миладинови, Григор Пърличев и плеадата други възрожденци от родна Македония..."

Талев бе занемял пред такъв израз на мили чувства.

Не по-малко вълнуваща за него беше и самата музикално-литературна програма. След като ученикът Любомир Младенов - днешният наш известен артист, издекламира Вазовата ода „Братя Миладинови" по един чудесен начин, хорът изпя възрожденския химн от Григор Пърличев „Докога, братя мили българи"..., който Талев бе пял още през ученическите си години в Прилеп... Последва килийната възрожденска песен „На подвиг днес призвани..." Когато хорът извиши глас

в стиха „Да е здрав, честит болгарский народ и в него да владее наука, благодат!", Талев поруменя от възбуда. Той за пръв път чуваше мелодията на тоя възглас от възрожденското училище на даскал Ристе, което той бе описал в „Железния светилник", и сигурно се яви пред него картината от онова време на първи наченки на българско будно народностно съзнание. Но когато учениците запяха познатата му още от детинство песен „Се скарале гърци - бугари... Напред оди Гика юдата...", той изпадна в умиление. Някога той бе я пял пред къщата на недалечния си съсед влахо-гъркоман Гика Юдата...

С рецитирането на народната песен „Доста си шетал по тая планина, де гиди чауш де... Що е каурин, се е комите", започна революционната част от програмата. Песента бе мото в романа „Илинден". После гръмна песента за героя от Ловеч капитан Тома Давидов: „Македонйо, ой злочеста, ти Голгота на борците, даваш жертви най-отбрани, плач, ридания на вси страни..." По бузата на Талев се търкулна сълза...

Заредиха се песни и декламации за смъртта на Гоце Делчев. Една ученичка пя соло, акомпанирана от акордеон: „Млад Делчев ми се ожени за млада мома бугарка - за църната робска земя"...

Сестрите на плевенчанина герой Параскев Цветков заплакаха, когато хорът запя песента за техния брат герой: „Как жали тай майска природа... Битоля смутна, боят е страшен..."

Публиката следеше с видимо вълнение всяка песен,понеже дикторът предварително въвеждаше към нейното съдържание с исторически данни за възпятото събитие. И тя слушаше песни за кървавите боеве при с. Смилево: „Жалайте, братя мили българи, Смилено славно огън гори" и за кървавата картина след потушаването на въстанието: „Да ги видиш мойте браќя во кървои облеяни, сос куршуми изшарени, сос ножои избодени..." За пръв път излизаха наяве тези песни... Хората бяха удивени. Талев сподели с един от родителите на учениците, че той е възхитен от ентусиазма, с който децата пеят и декламират тези неизвестни на широката публика народни творби и че той е щастлив, че е дал повод всичко това да изпълни душите на младите.

И отново очите му се изпълниха със сълзи, когато дикторът разказа за геройската смърт на прилепския учител революционер Никола Каранджулов и Гога Ацев и след това

последва възпевът с трагичните стихове: „Ах ти, Коце, мили друже, вземи ми душата, вземи мойта верна пушка, на турци я не давай!". Гласът на ученическата солистка нареж-даше тъжни думи за тежко ранения войвода, който моли другаря си да го убие, за да не падне жив в турски ръце.

Всичко това бе познато на Талев и вълнуваше до сълзи душата му.

Програмата на учениците завърши със стихотворението на Вазов „Там", което зове българите да насочат душите и сърцата си „там, дето Македония пищи". Хорът слезе от сцената и всички заеха места сред публиката. Тогава аз разказах няколко епизода из живота на Талев - за ония години от неговата възраст, на които са сега моите ученици.

„Представете си - казах аз с обръщение към учениците - едно момче горе-долу като вас: средно на ръст между връстниците си, бледичко на лице, с фес на главата, с тъмнокафяво балтонче, поизбеляло от носене и... с хляб и сирене в ръка, усмихнато и изправено на пързалката... недалеч от къщата на Гика Юдата, за когото пяхте преди малко".

Всички ученици се разсмяха. Когато стигнах до мястото как се преструвал, че забравил книгата, а всъщност я криел на гърба си под балтона, настана оживление между децата. Талев целият сияеше и тихо се смееше. Всички погледи бяха насочени към него, радостни. Ученици, родители, учители - всички се усмихваха мило. Завърших с думи, отправени към учениците:

„Условията, при които твореше Талев, драги ученици, бяха много тежки. Той трябваше още много да чака, за да стигне до целта, към която го тласкаше сърцето. Но той и в най-тежките моменти от живота си не престана да слуша гласа на призванието си и аз съм щастлив, че можах да бъда свидетел на всяка негова стъпка по пътя на възхода - възход много труден, но затова пък днес много ценен за цялото общество. Няма дарование без труд, защото природата дава, но нищо наготово: трябва да се работи над природния дар, за да се развие той. Затова дълг на всеки младеж е да работи над себе си. Трудният жизнен път на Талев ни учи за това красноречиво."

- А сега да чуем думата на нашия скъп приятел и гост завърши ученикът Филип Петров..

Тогава Талев се изкачи на сцената и изрази своето голямо вълнение от всичко преживяно нея вечер. Вниманието, което учащата се младеж е отделила за него, той счита за израз на искрена любов към общата ни майка България и към целокупния български народ. Той няма никога да забрави тези моменти на радостно вълнение и е щастлив, премного щастлив, като вижда буден народностния дух в гърдите на подрастващото поколение. Духовете на ония, които загинаха за народното дело, ще бъдат спокойни, че тяхната жертва, която той се опитал да възвеличи в своите писания, не е била напразна... Щафетата е поета и възрожденският факел няма да угасне по пътя към бъдещето...

Като завършек на своите мисли той прочете откъс от още неиздадения тогава III том на романа „Самуил". В откъса се говореше за делото на Самуила не като самовластен цар, а като народен вожд, когото всички обичат. Службата на България и нейния народ, беззаветната преданост за спасението на българската държава от най-страшния й враг - Византия, беше в центъра на прочетения текст.

Когато слезе от сцената, учениците го обкръжиха, аплодирайки го. След това дойдоха на ред учителите и родителите. Едва ли другаде Талев е преживял толкова вълнение през неволно бликащи сълзи, които се мъчеше да задържи. Общият възторг, който го обля от всички страни, беше както морално удовлетворение за самия него, така и незабравимо възпитателно въздействие за учениците. И до днес всеки си спомня с умиление за тия моменти и още по-дълбоко скърби за големия писател. Сега тези ученици са вече или преподаватели в университета, или държавни служители в разни области на нашия стопански и обществен живот, или дейци в областта на изкуството. Двама са и прочути артисти. Почти всички са и родители, които разказват на своите деца за безсмъртния писател, техен приятел и вдъхновител...

17.

Талевите прототипове на герои в романа му „Усилни години"

Близостта ми с Димитър Талев и неговото семейство ми даваше възможност да надниквам и в неговото художествено ателие и да познавам много от моделите, които са му „позирали" за изграждането на образите в неговите романи и разкази. С други думи - да позная прототиповете на тия герои, тъй като и двамата сме имали пред очи едни и същи хора, един и същ бит (нрави и обичаи в махалата или чаршията), един и същ пейзаж, градска обстановка, селяни и интелигенция, едни и същи събития, които са ни вълнували. Пък и учителите ни бяха едни и същи, макар и в различни години на учение. И не само това: много от източниците на данни за събитията в родния ни град са ни били общи. Такива са например спомените на възрожденеца Никола Ганчев Еничерев, за когото стана вече дума по-рано; изследванията на бившия директор на прилепските училища и виден македонски деец Христо Щалдев в книгата му „Възраждането на град Прилеп"; спомените на участниците в революционните борби; устните разкази на живите съвременници, най- забележителният от които бе старият виден прилепчанец Гьорче Аджипано, наричан „живата история на Прилеп"; учителите Тодор Попадамов, Данаил Раев, пък и самият брат на писателя - Гьорги Талев. Твърде ценни събирачи на данни бяха също учителите Гьорги Трайчев (вж книгата му „Град Прилеп") и Илия Иванов Щелегаров, които оставиха доста писани

работи, известни и на двама ни. Благодарение на това мога да позная и някои от образите, исторически лица, които и самият Талев бе упознал косвено, тъй като не им е бил съвременник.

Най-после трябва да подчертая и това, че в приятелските ми разговори с Талев неведнъж ставаше дума за този или онзи негов герой и той с тайнствена усмивка загатваше кого е имал предвид като модел и откъде има данни за него. По тоя начин аз бих могъл да проследя тук една галерия от живи, действителни образи, спомените ми за които се преплитат с тия на Талев - пряко или косвено.

Преди това обаче трябва да се справя с известни негови изказвания по тоя въпрос. Неведнъж Талев е заявявал публично, че неговите герои нямат прототипове.* За да се избегне всякакво недоразумение, трябва да поясня, че под прототип разбирам действителна личност, която авторът взима като модел за изграждане на даден художествен образ - по подобие на Тургенев, който за своя Инсаров е взел като прототип българина Никола Катранов от Свищов. Талев е използувал действителни факти и живи хора, от които в творческа комбинация е създавал своите герои и описания на събитията. Трябва да имаме предвид, че той пише романи върху историческа основа; неговите герои и описания на събития са подобни на истинските. Иначе творбите му биха били далеч от действителността и той би ни разказвал само измислици. Обаянието на неговия разказ и неговата убедителност имат корените си тъкмо в тая действителност и с това Талев става истински реалист, без да е биограф на каквато и да е действителна личност, поставена в този или онзи роман или разказ.

Затова намирам за добре именно тук да разкажа какво зная за всички тия хора и събития, които са изпълнили творбите му.

ооо

Най-напред ще се спра на героите от първия му роман - тритомния „Усилни години", който още веднага накара всичките му прилепски приятели да открият познати неща.

Пръв от образите, който прави впечатление на най-близък до действителна личност из революционния

---

* *Димитър Талев ... в спомените на съвременниците си. Български писател. София, 1973. Спомени на Ганка Найденова, стр.70.*

живот на Прилеп, е Христо Гьорчев, с когото започва повествованието на първата част на романа. Неговият прототип е прилепският учител революционер Тале Христов. Христов е бил най-авторитетната личност между прилепските революционери. Председателствувал е местния революционен комитет и участвувал като делегат на Смилевския конгрес, където е бил избран за член на горското въстаническо началство в Прилепско за предстоящото въстание. Неговата трагична смърт в навечерието на Илинден в сражението при „Ливадите", в местността „Студеница" (Прилепско) през юли 1903 година е била съдбоносна за по-нататъшното активно участие на Прилеп във въстаническите борби. Че Талев е имал именно него предвид, личи както по описанието на личността на неговия герой Христо Гьорчев, така и по описанието на самата му смърт в сражение с турците при местността „Сушица" (в романа). Едно сравнение на Талевите описания за личността на Христо Гьорчев с данните, които ни дава за Тале Христов неговият най-близък другар Петър Мърмев, ще ни убеди също в това. Образът на Христо Гьорчев в романа е даден на стр. 49 по следния начин:

„Христо беше млад момък на около двайсет-двайсет и една година. Останал рано без баща, с голяма мъка успя да завърши пети клас в Солунската гимназия и от две години беше учител във второкласното училище в родния си град... Той беше със слабо телосложение и не много висок; лицето му беше бледо и изпито, но неговите големи очи, правилният нос, красиво изразените устни и тънките черни мустачки над тях - му придаваха доста голяма миловидност..."

Почти точно такъв е портретът на Тале Христов, който може да се види във всички печатни издания, където се говори за прилепски революционери. Така го рисува и Гьорги Баждаров в книгата си „Духът на Македония" (стр. 86): „Хубавец, с хармонично развито тяло, черноок, с правилни черти, широко чело, жизнерадостен, той в своите 20 години бе олицетворение сякаш на живот, сила и безгрижие."

Петър Мърмев в статията си „Едно скъпо чедо на Прилеп" (сп. „Илюстрация „Илинден", кн.5) пише: Хубавец и мил, Тале беше единствената радост на неговата майка вдовица, която ден и нощ работеше чуждо, за да издържа своето чедо... Той й беше единствен. очите й сякаш бяха създадени само него да гледат, а сърцето и душата й - само него да чувствуват. Не съм виждал по-нежни отношения, не съм чувал

по-гальовни думи между майка и син от тия, които срещах в тоя скромен сиромашки дом. Тале още юноша криеше в себе си оная чародейна сила, която караше всеки да го обича... Тале стана център на революционното движение в града и околията..."

У Талев четем (стр. 40): „Душата на старицата се изпълваше с тиха радост и доволство... Изпила бе всички горчила на вдовишкия живот. Нейният предишен живот беше низ от изпълнени с непосилен труд дни и безсънни нощи - една непрекъсната борба с черната немотия... Най-после... нейното единствено дете израсна и заякна... Христо бе добър син. Образът му, хубав и мил, вечно стоеше пред очите й, къпеше в обилна светлина нейната измъчена душа и я правеше безкрайно щастлива."

Няма съмнение, Талев е боравел свободно с фактите, според художествените си разбирания. Например Тале Христов не е бил женен, а Христо Гьорчев се оженва има деца... - според плана на автора да изгради своя образ за героя. Но фактът, че Тале Христов, след като бива арестуван поради заловена революционна литература, намира в Битолския затвор Даме Груев и бива от него спечелен за делото, се покрива по същество с изложеното в романа: Гьорчев е спечелен в собствения си дом в Горенци от Петър Смилев - явен прототип на Даме Груев от с. Смилево. И самата смърт на Тале Христов е описана при приблизително същата обстановка както смъртта на Христо Гьорчев: същият жестоко горещ летен ден, същата гола стръмна местност с камънаци, същата изненада от страна на турския аскер, същата жажда, от която примират бойците на голия рид. И същата катастрофа с четата, както оная на 24 юли 1903 година над с. Беловодица (Прилепско), в местността „Студеница" с четата на Петър Ацев, в която е Тале.

ооо

Друг прототип, представен напълно свободно, е Даме Груев в лицето на Петър Смилев от романа. Пред Ганка Найденова Талев е заявил, че образът на Смилев има за прототип в значителна степен Гоце Делчев, както е представен от Яворов. Ние нямаме основание да се съмняваме в истинността на едно такова изказване. Обаче цялата дейност на Смилев ни напомня не толкова образа на Делчев, колкото на Груев с епизоди и моменти от неговия живот, които Талев неволно

е включил и се е получил друг ефект. Ето основанията ни за такова твърдение:

1. Не само името Смилев подсеща за Груев по името на родното му село Смилево, но и самият му портрет, проявите му след потушаването на въстанието и накрая - самата му смърт са съвсем близки по описание до ония, отнасящи се до Даме Груев и неговите другари.

2. Портретът на Смилев носи следните черти: „Около двадесет и петгодишен човек (на колкото е бил Груев при основаването на Организацията б.м.), със среден ръст, добре сложен.... Неговото не твърде високо, но широко и ясно чело спираше погледа; кичур тъмни коси красиво се извиваше над него. Две дълбоки бръчки между гъстите вежди говореха за голяма грижа, носена в душата. Очите му бяха големи и тъмни, с един мек блясък и поглед, който предразполагаше и проникваше надълбоко, но без да дразни. Носът му беше доста голям, но правилен, с широки ноздри. Над въздебелите му устни бяха слабо завити нагоре гъсти тъмносинкави мустаци... почти продълговато лице. Той често се усмихваше с хубава и приятелска усмивка" (стр. 47-48).

Това почти съвпада с портрета на Даме Груев. Една обща скица на образа му намираме у Бадев, в книгата му „Даме Груев" /стр.13/: „Под високото му ясно, бледо и умно чело греят пронизните му очи... Той гледа... и се усмихва... Колкото да изглеждаше млад, Груев имаше някаква вътрешна сила, която му придаваше неотразима власт на апостол. Започваше обикновено с шеги, които разсмиваха и създаваха в малкото събрание атмосфера на сърдечност и доверие."

Наистина, една-две черти съвпадат с образа на Делчев, но Яворов ни е дал малко по-друго описание на Делчевия портрет: „...не твърде голяма, обла глава... правилни форми на среден ръст фигура... Китка кестенови коси се подава над високо ясно чело, подпряно от леко смръщени вежди... Валчесто мургаво лице се озаряваше от големи кафяви очи, с поглед обикновено кротък, но готов да заблести като нож при най-малка тревога. Правилен римски нос, поизвит над неголеми мустаци, с ноздри жадно дишащи... Обрисувани в неопределена усмивка, едва подути устни и хубаво закръглен подбрадник свидетелствуваха може би за едно пламенно чувство, дълбоко поетично в същността си. И в този общ вид имаше нещо извънредно меко и същевременно упорито, нещо извънредно нежно и същевременно заповедническо, нещо

кой знае как мечтателно и винаги стремително и победно".

В образа на Смилев се смесват черти от двата действителни образа - на Груев и Делчев: продълговато лице (Груев) в противовес на валчестото (на Делчев); едва подути устни (у Делчев), нос правилен (у Груев) и пр. И двамата големи революционери имали среден ръст, били почти връстници, с проницателен поглед, весел нрав и пр. Талев е комбинирал физическите черти. Но по-нататъшната дейност на Смилев съвсем подсеща на Груев, както ще видим по-долу.

3. В рамките на романа Смилев е локален водач. Но част от речта му пред лагера на спасилото се от клане и пожарища население на въстаналия град Горенци е всъщност перифраза на речта на Груев в лагера на жестоко пострадалите смилевчани, метимирци и гяватчани, както и пред въстаниците в с. Метимир. Талев пише: „Братя и сестри, всички виждате какво стана. Напарвихме, каквото можахме и не успяхме. Така е трябвало да бъде. Ако някой смята, че сме извършили грях, нека ни прокълне... Ние си отиваме, не можем да ви помогнем, а опасно ще е за вас, ако останем тук. Нека дойдат турците да ни търсят из планините... Всички останали нека изпокрият, кой де може, пушките си, защото един ден те пак ще ни са нужни... Чакайте тук и гледайте да не ви открият турците поне докато се стъмни... А щом мине тая нощ и яростта им ще се уталожи... Прощавайте, братя... Сбогом, братя... - „Сбогом, сбогом! - се зачу от всички страни - Бог да ви пази!"

В спомените на Козма Георгиев („Под развято знаме". Сборник „Илинден".(стр. 99) четем описание на раздялата на Даме Груев със смилевчани и семействата в лагера: „Слушайте, майки и сестри, ние тази вечер ще ви напуснем. Утре никой от нас, хора с пушка на ръка, не трябва да се намерят тук, за да не почнем пак да се давим с турците... Нов повод да разлютваме турците не трябва да даваме, защото пак вие най-зле ще си изпатите... Вие ще си останете тая вечер тук... Знайте, че утре турците нищо не ще ви правят... Засега останете си със здраве..." „Със здраве, златни юнаци..." - тихо отговориха всички."

А пред метимирчани е казал: „Не сполучихме той път. То се случва со секой човек, со секой народ... Сега засега ще си починем малко и после пак ще се зафатиме..." („Духът на Македония", стр.15)

4. Най-после и самата смърт на Смилев заедно с тримата му другари напълно подсеща за смъртта на Груев при с. Русиново (23 декември 1906 година): същата изненада от страна на турците, същото оттегляне по откритата гола стръмнина, същата безпомощност за успешна борба по плъзгавия наклон, накрая - загиване в неравната борба, без турците да знаят кого са убили... Изменено е само времето, мястото и обстановката на описваното събитие в техните подробности.

5. Във връзка с въпроса за прототипа на Смилев не ще е без значение да спомена един мой разговор с Талев. Бях му направил забележка, защо му е бил нужен образът на онази богаташка и покварена жена Ирина Кадъната, която се влюбила в Смилев и най-после го съблазнила. Той отговори: „Че нашите революционери не са били светци, особено когато са идвали в София, е факт неоспорим. За самия Груев се знае, че е обичал жените". Откъде знаеше той това, не ми стана известно. Но казаното навява мисълта за още един елемент от образа на Груев в лицето на Смилев.

18.

Други прототипове на герои, места и събития в романа „Усилни години“

Образът на родоотстъпника поп Андрей от романа има свой прототип в лицето на прилепския поп Спасе Егуменов, известен на целия град. Познавах го добре и аз, ходил съм в дома му като момче и се страхувах от него, защото покрай грозното му лице виждах да лежи в краката му рошава кожа от огромна мечка с ококорени очи. Тоя поп Спасе доста време е бил архиерейски наместник и ръководител на черковните работи, а също така бе и председател на общината. Като такъв го намираме през цялата 1884 година, подписан под протоколите на Прилепската българска община с титлата: „Папа Спас Егуменов“. На прилепчани обаче беше известен и като голям сладострастник и сребролюбец. Занимаваше се и със знахарство: лекуваше жени, които не могат да заченат... и когато му паднело, мърсувал с младите жени. Като сребролюбец пък се проявил при събирането на пари за построяването на параклис във Варошката махала - злоупотребил една част. Затова още през 1885 година бил свален от високия пост - председател на общината. В ответ на тая мярка намразил Екзархията и почнал да организира срещу нея недоволните от нейната строга политика. По тоя начин се озовал на една крачка от предателството. Веднага пристигат при него двама агенти на сръбската пропаганда - д-р Светослав Правица и учителят Шпира Копривица, изпратени от ултрашовинистичното дружество „Св. Сава“. Взели да го убеждават да се отцепи от Екзархията и да заработи за създаването на „македонско общество“ - в духа на

директивите на Стоян Новакович. Обаче бързо са се убедили в ниския морал на попа - както личи от следния пасаж от доклада на Копривица до началниците си: „15 август 1887 година... Самият поп (Спас Егуменов) се показа обикновен македонски кръшкач, мислейки като мнозинството: даваш пари, ке станем сърбин - а не даваш, станем какво сакам" (цитираме буквално изопачения по език израз на сърбина)*. И от акцията на сръбските емисари не могло веднага нищо да се получи. Но поп Спасе си останал разколник. Дружел е и с турците, злословел срещу Екзархията и срещу революционната организация, така че през 1903 година е стреляно срещу него, но е улучена само калимавката му. След Илинденското въстание той е извършил и предателство, като издал пристигането на Борис Сарафов в Прилепско. Организацията го осъжда на смърт. На 6 октомври 1906 година под ръководството на Тодор Попадамов, неразделния другар на Талевия брат Гьорги, срещу попа е извършен атентат при излизането му от черква, в самия черковен двор. Стрелял е братът на Талев - Алекса. Попът е получил три куршума в тялото си, паднал на земята, но не умрял - оцелял. Остатъкът от българското в него все пак е надделяло: пред полицейския следовател заявил, че знае кой е устроил атентата, но няма да го издаде. И това го спасило от нова мъст. Цели две години - до Хуриета, той не е напускал своя дом; молел да му бъде простено, предлагал и пари на Организацията, но получил отказ. Поръчано му е било само да стане честен гражданин. И дойде време, през 1915 година да посрещне с „Христос възкресе" първия български войник в Прилеп.

Талев свободно е развил разказа си за него в романа, като е вплел моменти от убийството на сърбоманина Тоде Попантов от героя Стоян Лазов през 1889 година. Придружен от другаря си Никола Мърсев, Стоян Лазов - подобно на Христо Гьорчев в романа - през време на турския Рамазан (съвпаднал с християнския празник Водици) нанася удари с брадва върху предателя. Но погнат от будните турци-рамазанлии, той завързва сражение с револвера си в ръка, поваля неколцина преследвачи и загива геройски. Талев е комбинирал сложната картина на събитията по свой начин.

ооо

В лицето на войводата Камен Трайков от романа всъщност виждаме образа на прилепския войвода Петър Ацев

---

* Doklestič,Ljubiša. Kroz historiju Makedonije, Zagreb, 1964,стр.158.

(пък и преводът на името Петър с българското Камен е указание за това). Но имаме и черти от другия прекрасен прилепски войвода Гьоре Ленищанец. Ацев е бил интелигентен човек, известно време учител в Крушево и Прилеп, докато Ленищанец е бил неук човек. Значи образът на Камен Трайков е синтетичен и убедителен.

ооо

От турците по-определен образ има Расим бег. Това е действителна личност и Талев я дава под същото име и със същите деяния, описани свободно. В историята на Прилеп има двама злодеи с това име: единият е действувал през предорганизационния период, а другият - през организационния. Първият е описан от Никола Ганчев Еничерев в цитираната по-горе негова книга, а вторият е известен в спомените на сума прилепчани. Може би и до днес ще чуете между прилепските „поляни"* израза „цел Расим", когато трябва да се характеризира някой лош човек. Обаче убийството, описано в романа, наподобява вълнуващата история с убийството на разбойника лихварин Яшар от с. Руфци, извършено от братя Чакревци през 1880 година: преоблечени като арнаути, те успели да измамят бдителния Яшар да ги приеме вечерно време у дома си и с това да им даде възможност да го затрият и да изчезнат безследно.

Характерен за втория Расим и във връзка с него и за поп Спасе е следният факт, известен ми от видния прилепчанин Данаил Раев. Расим бег е бил роден от майка християнка, сестра на майката на поп Спасе, т.е. негова леля, от с. Богомила, отвлечена от турците. Затова Расим, комуто тая история е била известна, когато идвал в Прилеп и срещнел поп Спасе, му целувал ръка като на свой пръв братовчед по майчина линия. Връзките на поп Спасе с турците при предателската му роля имали, следователно, своя основа. Талев е обхванал добре тая нишка на родоотстъпника, без да засяга родството с Расим.

ооо

От другата галерия дребни герои на романа действителни са образите на неколцина:

1. Училищният слуга Зафир, чийто прототип, известен на всички прилепчани, и специално на учениците, е училищният

---

* *„поляни" - селяни от полето.*

слуга Боце. Повечето подробности за него дадохме в началото на глава единадесета.

2. Гъркът лекар - доктор Лука, също представен от Талев с истинското му име. Той бе известен като неспособен лекар. Имаше нещо комично в неговия говор и маниер. Пред болните се хвалеше: „Яс знам едно мурафет, яс тебе излекувам" Изваждаше джобното си ножче, пускаше му кръв от някоя вена и ако болният страда от кръвно налягане, помагаше му...

3. Гъркът Трендафил, голям българомразец, от когото местният комитет иска пари за народни нужди и среща жестока съпротива. Талев го е дал с истинското му име.

4. Що се отнася до налудничавия учител Псалтов в романа, той ни подсеща за недалечния съсед на Талев - учителя Милан Какараска (мой учител в първо отделение), който беше псалт в черква и затова прилепчани го наричаха Милан Пцалтот. Той наистина беше налудничав (и по едно време съвсем полудя) поради преживян ужас през време на Илинденското въстание в Крушево, където бил заварен от събитията.

Подобен луд учител, пак в съседство на Талев, беше Пипиджанов, с когото учениците се подиграваха. Той е бил даровит човек и по душа много благодорен, но също пострадал нервно от преживени вълнения.

ооо

Запитаме ли се за имената на селищата, за които се говори в романа, трябва да изтъкнем, че в Прилепско съществуват селата Смолани, Полчищица, Сенокос и др., но в действителност те са в противоположни направления от онния, които е описал Талев, т.е. в друго географско разположение. Целта му - както той ми обясняваше, когато го укорих, че ги представя невярно и заблуждава читателя - била да даде стари български селищни имена, а не непременно на конкретни селища. По същия начин е постъпил и със селата Рожден, Пещани, Дебрища и др. в по-сетнешния си роман „Илинден".

Относно името на градчето Горенци мога да заявя, че то е измислено като име на македонски град. Има село Горенци, но в романа то е символично име за градчето Крушево, което е на голяма надморска височина (към 1250 метра, а може би и повече), значи то е ГОРЕ, във височините,

господствува над Пелагония и бе главно въстаническо огнище през Илинденското въстание. Но описанията на вътрешния живот и разположение на махалите напълно се покрива с Прилеп. С други думи това е пак Прилеп, но с комбинация на части от Крушево. Прилепските елементи са: реката, която дели града на две части - турска и българска, големият градски часовник сред площада в чаршията, недалеч от който се намират две джамии, пазарището и пр. Описанието на училището също напълно се покрива с прилепското старо училище, където бе общината, учителската стая, библиотеката и др. Същият черковен двор с тополите, върбите, чешмите, черковната камбанария и т.н. От Крушево е заета само гората и пейзажът към полето.

Под името „град Мостово" се крие град Велес, превод на турското му название „Кюпрулю". Преминаването на четата по моста на Мостово е епизод от преминаването на чети през велешкия мост на Вардар.

ооо

От събитията, описани в романа, някои са свободни описания на действителни. Например:

1. Въстанието в Горенци в повечето си моменти носи елементи от въстанието в Крушево и отчасти в Смилево, в свободна комбинация.

2. Бягството на 28 затворници от Битолския затвор (описано на стр. 463-466) е свободно описание на бягството на 32-ма затворници от Битолския затвор „Катильхане" под ръководството на учителя революционер от Прилеп Никола Каранджулов през 1904 година.

3. Смъртта на четника Васката (стр. 497) е свободно описание на смъртта на по-горе споменатия Никола Каранджулов, който подобно на Васката - ранен тежко в кръста и напълно парализиран - моли да бъде убит и най-после молбата му се изпълнява...

4. Самото сражение пък е по описание близко до онова в с. Могила през май 1903 година, в което загива войводата Параскев Цветков с част от четата си.

5. Най-после, спасяването и укриването на ранения четник Лазар в скривалището в с. Присой е само свободно използуване на действителен случай от аферата в прилепското с. Топлица през май 1908 година. На празника „Св. св. Кирил и Методий" същата година четата на прилепския войвода

Мирче Найденов, застрашена от неизбежно откриване и унищожение от турската потеря, се укрила в скривалището на една селска къща, намиращо се в обора. Четата не била открита и се спасила благодарение на щастливото обстоятелство, че вър-ху капака на скривалището легнал вол. Това събитие ми бе направило силно впечатление и аз го разказах на Талев, като му заявих, че ще напиша и разказ по този повод. Талев заяви: „Ах, и аз исках да го използувам в романа, понеже събитието ми е известно от брата ми Гьорги. Но щом ще го описваш ти, аз ще го изоставя." Но той не го изостави напълно, а измисли друго: вместо вола в обора, постави за прикриване на капака на тайната избичка разплакано бебенце - както е описано на стр. 254-256.

19.

Образът на Султана и нейните прототипове в романа „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“

Дотук това ми бе известно относно прототиповете и отделните епизоди в романа „Усилни години“. Много повече данни мога да дам за прототиповете в четирилогията „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“.

Пръв от образите, който прави най-силно впечатление, е несъмнено Султана - една от централните героини в първите два романа. Чий жив образ се крие зад тоя незабравим художествен лик?

Както е видно в двата романа, Султана се очертава като образ на властна жена, строга, упорита, взискателна, решителна, смела, с голямо чувство за лично достойнство, аристократка по дух. От друга страна, тя е жена със силни чувства, дълбоко любяща, но с неумолим морал, с непреклонно съзнание за семейна чест, пазител на домашното огнище. Тя носи оная сила на българския семеен бит, който по-рано е съдържал цялата съпротивителна мощ на нашия народ срещу всички налитания на враговете и помагал да оцелее той през вековете с ценностите си. Това е жената крепител на старото българско семейство, което възпитава здрави народни сили, строители на духовните устои на възродената ни народност по всички краища на широката българска земя, главно през XIX век. С тези си качества Султана е повече синтетичен образ на македонската българка от времето на възраждането.

Имало ли е пред очите на Талев единичен образ с такива качества? Очевидно не! Но той все пак е имал модели за обрисуването му.

При една среща на Талев с негови почитатели и читатели беше му зададен въпрос: кого има предвид в този художествен образ? Той се съсредоточи, сякаш сам анализираше изградения от него образ, и заяви, че до известна степен това е майка му, но не изцяло; пред него е имало и други образи, които са допълвали главния модел и образът заживял като носител на силни качества, които в основата си притежава македонската българска майка. Който пък познава Прилеп, той би могъл да открие много типични черти на прилепчанката. При това положение какво представляваха живите образи, по-право - моделите?

Майката на Талев - тетка Донка Палисламица - беше жена с чувство за семейно достойнство, за семейна чест. Такава домакиня е преди всичко истинска весталка, която бди над семейното огнище с всичкото съзнание за дълг пред баща, съпруг и деца. Тя трябва да бъде голяма „чистотница"; домът й да бъде подреден, спретнат; трябва да умее да посреща и изпраща хората с уважение (по прилепски - „да направи лице") и сама да бъде уважавана; да не даде на никого повод да й се присмее.

Като дете аз неведнъж съм я виждал изправена на къщния праг пред малката площадка на стъпалата за широкия двор. Недалеч бълбукаше старата чешма с мраморен стълб и корито, а на стълба - пиринчена „шепурка" (прилепско название на чучура). Помня строгия поглед на Палисламица, когато аз и другарите ми влизахме в двора да пием вода:

- Шчо сакате, бре колобани, тука? - прозвучаваше гневният й глас и респектиращ поглед ни измерваше с тъмния си блясък. - Ако го викнам Димчета, не ке знайте кай да се вдените! - заплашваше ни тя, като се страхуваше да не би да откъснем цветя от градината й.

- Тетко Палисламице, вашата вода е най-сладка, затоа пиеме оттука - отговаряхме ние хрисимо.

- Айде пийте и ойте си! - омекваше гласът й и тя нетърпеливо изчакваше да пием и да си вървим, следейки ни с поглед.

А имаше случаи, когато по-дръзки момчета откъсваха цветя от градината и тя ги поглеждаше и преследваше чак до ъгъла на Гиковци, проклинайки ги. Като повече прилепчанки

тя бе скъперница. „Искам да й дам на жената, що ми помага вкъщи, един мой стар фустан... Ами като не ми се дава!..." - ще каже тя при даден случай, правейки опит да се оправдае пред себе си.

Беше близка с леля ми Жежковица. Мнението на леля за тетка Донка беше високо: достойна за уважение жена с твърди разбирания за семейна чест. Майка на трима синове и единствена дъщеря, която се помина доста рано, тя носеше в душата си дълбока скръб на майка, изгубила голямо чедо, и разбирането й за майчина скръб се изразяваше външно в неизменния траур - черно облекло и широка черна шамия на главата.

Иначе тя бе известна като комендант вкъщи и ако си спомним добрия, кроткия нрав на нейния съпруг Тале Палислама, ще можем много нещо да разберем от нрава на Стоян Глаушев и кроткото му подчинение на волята на Султана.

Без да се осмелявам да соча Тале Палислама като прототип на Стоян Глаушев, трябва да посочим все пак и други аналогии. Както казах по-рано, Тале е също селянин, по произход от с. Светомитрани - полуполско село на запад от Прилеп. По занимание и той е ковач, само че кантарджия, и почитан еснафин. В спомените на прилепчани той се явява като изключително благороден човек и патриот, който се е старал, доколкото му е било възможно, да бъде със своите връзки и авторитет полезен на пострадалите от турската власт. За целта дори придружавал бизките им чак в Битоля, жертвувайки време и средства

Пред очите на Талев обаче непременно са стояли образите и на други уважавани от него майки, една от които беше неговата роднина Донка Балтова, по мъж Стършенова, участница в революционните борби. Нея той ми сочеше за пример при проучванията ми за участието на македонската българка в македонското освободително движение. Донка Балтова Стършенова е била силна личност. За нея пише и Магда Колчакова в книгата си „Банскалии". Имала е висше образование, получено в Женева с диплома „лисансие д'дроа". Като учителка в Кичевско и в Поречието тя е ревизирала първоначалните училища без страх, че се движи в един пълен с арнаутски разбойници край. Като учителка в Банско пък е била във връзка с Гоце Делчев и Яворов. През Балканската война е била доброволка в македоно-одринското опълчение.

Освен от нея Талев особено се възхищаваше от образа на баба Стойна Бафчанка, майка на заслужилите революционери Атанас и Кочо Иванови. Къщата й е била свърталище на легални и нелегални дейци. Умна, енергична, смела, тя била ревностна помощница на синовете си. С необикновено самообладание е крила тежко болния четник юнкер Димитър Робев, дръзнала е да вика турчин лекар да го лекува, а когато четникът все пак умрял, застанала в ролята на майка да го приготви за тайно погребение в гроба на войводата Никола Каранджулов в с. Селце. Наричана е „Стойна Комитката". В къщата й имало скривалище, в което се криел не един четник. Там е издаван и нелегалният вестник „Шило". „Майка Стойна бе ключът на Организацията за Прилеп и Прилепско" - пише един прилепски революционер.

Но Талев е имал предвид и друга героична майка - баба Ленка Попадамова, чието семейство бе близко на Талевото. Баба Ленка имала на главата си деветчленно семейство - синове и дъщери. Въпреки това тя достойно помагала на синовете си революционери. Надарена с бистър ум и с духа на учителите си Димитър Миладинов и Кузман Шап-карев, тя носела мъжко сърце.

Имал е наум и още някои от този род жени, каквито е дал Прилеп. Една от тях е например Донка Кусева Мончева, съпруга на най-доверения човек на ЦК на ВМОРО - Васил Мончев в Солун.

С оглед на чертата на Султана да бди с неумолима строгост над семейната чест - черта, отразена така потресаващо по отношение на дъщеря си Катето, Талев е имал предвид и действителен случай в познато прилепско семейство, разказан му поверително от член от същото семейство. А известен е и случай, когато прилепска майка с нож в ръка се хвърля върху дъщеря си да я убие дори във връзка с опит за любовно прегрешение. Следователно Талев е изваял неповторимия образ на Султана при тесен контакт с действителността. Това правеше впечатление дори на хора прости, които имаха възмжност да прочетат „Железният светилник". Една от тях беше майка ми, която след като прочете романа, възхитена взе да повтаря: „Море Димче, море Димче, како 'и измудри сите тие работи!... Токмо како шчо си е!"

20.

Прототипове на народни дейци от романа „Железният светилник"

Централен образ в романа е несъмнено Лазар Глаушев. Образец на народен трибун и водач през време на българското възраждане в Македония, Лазар Глаушев носи много от чертите на прилепския възрожденец и голяма историческа личност Тодор Иванов Кусев, по-сетне старозагорски митрополит Методий Кусевич. Талев не е имал лични впечатления от Кусев, тъй като не е бил роден, когато оня е бил в стихията на своята дейност, и то все вън от Прилеп. Но данните за неговото дело е проучил достатъчно от няколко източника - главно от „Възпоминания и бележки" от Никола Ганчев Еничерев, за когото няколко пъти споменахме, и от автобиографията на самия Кусев.

Всички, които са прочели романите на Талев, познават качествата на Лазар Глаушев: човек от народа, син на еснафин, с будно съзнание за дълг към народа, притежаващ задоволително за времето образование, в значителна степен и самообразован, смел и пожертвователен в народната борба за духовна свобода, издигнал се до висотата на признат народен водач. Същият път е извървял и Тодор Кусев. Той бил син на бедни родители, останали сираци след врълуването на страшната чума в Прилеп и Прилепско, която покосила много народ и за която Талев споменава още в първите редове на „Железния светилник". Постепенно обаче братята му се издигнали материално и той като млад мъж вече имал и малък манифактурен дюкян с басми, гайтани и др. Получил образованието си в местното килийно училище, учил нещо и гръцки, но се издигнал най-много чрез самообразование и станал един от най-начетените млади хора в Прилеп.

Притежавал несъкрушима енергия, бистър ум, ораторски способности и удивителна памет, която - според разказа на Ганчев - му дала възможност да знае наизуст на гръцки целия Платонов катехизис, всички съчинения на Раковски, Славейковата „Гайда", българската история на Гавраил Кръстевич. При това свободно четял по славянски, български и гръцки. Особено влияние върху него упражнил възрожденецът Йордан Джинот, който учителствувал в Прилеп през 1858-1859 година. Кусев участвувал в образувания от него кръжок за самообразование и родолюбива дейност. След арестуването на Джинот поел пътя на народната борба срещу Фенер, за да стане бързо и неин главен водач, а по-късно и представител на цяла Пелагония в Цариград като член основател на Екзархията. Още по-късно станал един от главните съ-трудници на екзарх Антим I като архимандрит в Екзархията.

Цялата дейност на Тодор (Методий) Кусев е отразена в делата на Лазар Глаушев. Подобно на Кусев, Глаушев е душата на съпротивата срещу гърците: заклева народа да не стъпи в гръцка черква, организира отделянето на българската църква от Патриаршията, изгонва владишките хора от храма, отхвърля извършването на богослужението на гръцки език и пр. Цялата история на борбите с власите гъркомани в Прилеп е предадена в романа почти буквално. Сменени са само имената: вместо името Врета на прилепския влахо-гъркоман срещаме името Грета в същата роля. С Врета Кусевич водил борба по същия начин, както Глаушев с Грета в романа. Всички бурни събития, станали поради клеветите на власите; откупуването на черквата от страна на българите чрез компенсационна сума, която се дава на власите; намесата на властта поради гръцка клевета; арестуването на водачите на българите от страна на турците и пр. - са действителни в романа и рисуват еднакво личността на Лазар Глаушев и прототипа му Тодор Кусев. Разбира се, няма пълно сходство между личността на Глаушев и Кусев. Личността на Кусев е още по-мощна, по-бурна, с много по-голям замах и роля в общобългарските възрожденски борби. Но оня период от живота му, докато действувал в родния си град Прилеп, преди да отиде в Цариград като делегат на Пелагонийската епархия, е богато използуван, с големи съответствия в изобразяването на действителността.

Тук му е мястото да напомним бегло, че и целият антураж на Лазар Глаушев в черковно-училищната дейност и

особено в живота на общината, както и в културните инициативи около читалището „Просвета" в романа съответствуват на дейността на антуража на Кусев и дейността му в прилепското читалище „Надежда". Особено прави впечатление голямата другарска обич между Глаушев и Андрей Бенков. Това много подсеща за голямата обич между Кусев и Диме Биолчев. Личността на Биолчев е много забележителна през време на възрожденските борби в Прилеп. Както я характеризира Никола Ганчев, се вижда, че тоя човек е притежавал голям авторитет сред всички прилепски еснафи. „По характер - пише Ганчев - Биолче бе тих, с всекиго се отнасяше благо. Обръщаше се към хората всякога с думите: „брате", „стрико", „тетко"... Всякога говореше тихо и размислено. Диме Биолче и Тодор Кусев един други се допълваха, та правеха едно цяло. Кусев... всякога, когато щеше да се реши да върши нещо сигурно, предварително се допитваше и с прилепския ментор Диме Илиев Биолчев, момък 27-28-годишен, висок на ръст - изобщо представителна и внушителна фигура. Диме Биолчев и Тоде Кусев с голи ръце сполучиха да смажат влашката гордост, да изтръгнат от ръцете на власите и училища, и черква... и да поставят съотечествениците си на оная нравствена висота, на която се намират и днес. Тяхната честност, тяхната умелост и такт, техните практически съвети бяха им привлекли любовта на цялата околия и всички с довереност вървяха подир тях."

Всичко това е отразено в романа. В него образите на общинарите имат своите прототипове в лицето на прилепските общинари Хаджи Мирче Бомбол, Хаджи Ангеле Хаджиилиев, Коне Лепавцов, Диме Бабата, Йосе Крапчев, Илия Грашев, Ицо Хукара, поп Костадин (аджи Попо), Стефан Попев, Колищърк и пр. Но най-старият от тях, начело на всички, пръв по заслуги е бил Хаджи Ристе Логотет. Той е основателят на прилепската църковно-училищна община, най-авторитетният в борбата за изграждане на българската черква „Св. Благовещение". Но дали той е прототип на някой от Талевите герои?

До известна степен смятам, че той може да бъде героят от романа „Железният светилник" Климент Бенков. Цялата история около строежа на прилепската черква, а именно: съпротивата на турците да се строи черквата, отиването на Хаджи Ристе в Цариград за султански ферман, подкупването на официални лица, изборът на място за строеж на черквата

с народни пожертвувания, спирането на строежа поради нова турска съпротива, спускането на основите на черквата още два метра по-дълбоко, за да не изглежда отвън висока, изпращането на султански човек за пазач и защита на строежа от произволите на турските фанатици и пр. - всичко това е почти буквално разказано в романа. Тук образите на Хаджи Ристе Логотет и Климент Бенков като главни герои в описаните събития в много нещо се покриват. Но по-нататъшната дейност на Бенков срещу гърците вече е свободна надстройка от авторовото въображение. Хаджи Ристе имал по-друга съдба: бил е самообладан, мъдър, авторитетен и пред турците поради голяма заслуга във връзка с бунтовете на прилепските турци срещу властта в началото на тридесетте години на миналия век; а бил е и много дипломатичен градски първенец. Бенков обаче ни е представен като пламенен, прям и бунтовен.

Последен от прототиповете в „Железния светилник", който може със сигурност да бъде посочен, е резбарят Рафе Клинче. В негово лице се крие слабо известният майстор на иконостаса на прилепската черква - резбарят майстор Димитрия от Лазарополе, Реканско. Тоя човек в продължение на три години е изработил един шедьовър, какъвто е днешният прилепски иконостас на черквата „Св. Благовещение". Въпреки това той е останал таинствен за самите прилепчани. За живота му се знае много малко. Знае се само, че е бил много даровит човек, затворен в себе си, самотен, не допускал никой да надничa в работата му, постоянно стоял самин в работилницата си, малко общувал с хората. Онова, което се знае за морала му, е само това, че е бил голям пияница. Тези черти Талев е вложил в образа на своя Рафе Клинче. Останалото е дело на неговото въображение.

21.

Образи и прототипове на герои в романа „Преспанските камбани"

От прототиповете на другите общинари, посочени както в „Железния светилник", така и в „Преспанските камбани", особено внимание заслужава Ицо Фукара, който е търгувал с Виена и Лайпциг. Той в голяма степен е прототип на Ицо Баболев от „Преспанските камбани". Не само името подсеща за това, но и начинът на живот. Ицо Фукара е бил отначало беден човек (прякорът му „Фукара" говори същото). Но се издигнал до голям търговец с труд и пестеливост. И той като Баболев ходел с чешири, зиме - с изтъркан кюрк, лете - с по-лита шаячена дреха. Лягал да спи на гола дъска или рогозка, с глава върху лакътя на свитата си десница вместо възглавница. В такова положение го е видял в един хан пратеникът на виенската фирма. Той не го познавал лично и дирел „големия търговец" Фукара между външно угледни хора и останал удивен, когато го видял в гореописания вид.

Ицо Баболев е описан еднакво: чешири и изтъркан кюрк, с червен пояс; пътува като Бай Ганьо с кожени изтъркани дисаги през рамо, с морав фес на главата и тогава, когато е вън от Турция. Но за разлика от него Ицо Фукара е бил народен, възрожденски деятел и свободолюбив човек, докато Баболев е само чорбаджия.

Но Талев сигурно не е имал предвид само Ицо (Христо, Ристе) Фукара. Може дори да се предположи, че повече се е спрял на друг един Ристе (Христо, Ицо) - най-големия търговец в Прилеп през петдесетте години на миналия век. Това е Хаджи Ристе (Ицо) Хаджиилиев - най-старият от братята Хаджиилиеви (Сотир, Матей), които са търгували с Виена при

огромен за времето капитал от 50 000 лири турски. Според данни, събрани от Георги Трайчев (вж книгата му „Град Прилеп", стр. 67), Хаджи Ристе... за пръв път посетил Виена през пролетта на 1852 година. Пътувал на кон до Будапеща цели три седмици и оттам по Дунава с параход до Виена. Имал е само килийно образование и не знаел никакъв западен език. Пътуването му, престояването във Виена и връщането му обратно назад траели цели три месеца. Купената стока минала пътя Виена - Смедерево с параход по Дунава, а от Смедерево до Прилеп пътувала натоварена на коне и каруци и пристигнала към края на юли. От първи август започнало продаването на манифактурата. Започнали да се стичат търговци от Битоля и други градове на Западна Македония. Прилеп изведнъж станал оживен търговски център. Това благоприятствувало да се вземе решение за откриване на панаир всяка година от 1 до 15 август. И тоя панаир траял от 1852 до 1875 година и изиграл голяма роля за стопанското и просветно издигане на града.

Всичко това Талев е отразил в романа си. В лицето на Ицо Баболев е синтезирал образа на Ицо Фукара, Хаджи Ристе Хаджиилиев и Мирче Бомбол, който пък след Хаджиилиеви основал най-голямата търговска фирма в Прилеп и оставил голям спомен сред гражданството като благодетел. Вървейки по пътя на Ицо Баболев, Талев всъщност буквално е повторил пътя на Хаджи Ристе Хаджиилиев, като със свободно въображение възпроизвел подробностите на всичките му деяния, тъй интересно описани в романа. Това е чудесен пример за творческо пресъздаване на действителността.

ооо

Нов централен образ в романа след Глаушевия е Райко Вардарски. Има ли прототип тоя буен българин с пламенна душа, пълна с обич към своя народ, винаги готова за саможертва? В историята на революционните борби на Македония от предорганизационния период такъв странен образ не се среща. Но ще бъде съвсем правдиво, ако кажем, че както по външните си белези, така и по някои духовни черти (мисли, темперамент, бурни народностни чувства) образът на Вардарски много подсеща за възрожденеца от Велес Йордан Хаджиконстантинов Джинот. Особено приликата се натрапва чрез тъжната съдба на Джинот, който е бил арестуван по клевета на битолския митрополит - гърка Венедикт; осъден

бил като бунтовник и откаран на заточение в Анадола. По пътя за там изгубил едното си око поради удар с камшик от страна на конвоиращия го жандармерийски началник. За Джинот подсеща и речта на Вардарски в черквата по случай празника „Св. св. Кирил и Методий". Достатъчен е само един малък цитат, за да се види, че Талев използува почти текстуално писанията на Джинот, част от които Вардарски изговаря в речта си по следния начин: „А що е това БОЛГАРИН? Народ, дошъл от Волга - велика река, народ от Бога произлязъл, затова и българин се нарича... Такъв народ сме ние - български и славянски, народ чист, що не знае ни лъжа, ни кражба, ни лукавство, ни коварство; народ гостолюбив... Благодарен съм на Бога, че ме е создал българин..." и пр.

Оригиналният текст на патетичния възглас на Джинот, съответствуващ на цитирания, гласи: „Българин съм. Че не е честно на моето славяноболгарство да творим зло и лукавство, прави българин не лажи, не завидуе, не денгубуе, не лицемерствуе... Българин е произведен от Бог. Болгар и река Богата река... Войистине нема по-величество от болгарин. Българин чрезмерно ради, оре, сее, торгуе, войнствуе, верност има, гостолюбие... Ради това аз сам българин и моето благородно болгарство не ми допуща да не бидам добър..." Приликата е съвсем очевидна. Тя се засилва и с другите моменти от живота на Вардарски, съвпадащи с ония на Джинот: и той е учител, неженен, учил се в Самоков, учителствувал в Скопйе, откъдето скопският валия го изпратил на заточение в Анадола за неподчинение; на път за там изгубил едното си око; след освобождението си отново се отдава на народополезна дейност и пр. Всичко това напълно се покрива с данните за Джинот.

Но няма съмнение, че Талев е боравел свободно с моделите на художествените си образи. Подобно на образа на Султана, Вардарски е също синтетичен образ. Кой е другият модел? В разговор с Талев относно реалността на образа на Вардарски в смисъл: доколко той може да бъде убедителен в светлината на историческите събития, той се опита да се обоснове, като подчерта, че такива типове сме имали в историята на освободителните ни борби. Тогава посочи за пример Бачо Киро. Както знаем, тоя чуден народен учител и революционер е един от най-безстрашните борци в боя при Дряновския манастир през време на Априлското въстание. Това е човекът, който е хвърлил в бяс турските съдии с

историческото си стихотворение на турски, пълно с презрение към смъртта, а пред бесилката пророчествувал за близкия провал на Турция. По същия начин и Райко Вардаски се държи пред съда и пред бесилката. В образа на Вардарски, значи, са синтезирани образите на Джинот и Бачо Киро с отделни свои страни на външността и характера си.

ооо

От второстепенните образи в същия роман ще спомена два. Единият е изцяло взет от прилепската действителност. Това е Ташка Утката. Нейният прототип носи почти същото име - Таса Уткойца. Това е била жена с недобро реноме: играла е ролята на акушерка, на познавач на женските болести; била е твърде свободна по морал, дори нещо като сводница под прикритието, че лекува нераждащи жени. Всичко, което Талев е нарисувал в романа във връзка с нея, е твърде майсторска рисунка от натура.

Другият образ е на влахо-гъркомана Кости Пучура. В Прилеп той бе известен като Кости Пучурея. Но образът му е близък и с оня на Кости Пендифранга, Кости Френгурафти, Кости Тофа и други такива „Кости", както и на споменатия Гика, съсед на Талев, след това Горчу Гира и пр. - все прилепски цинцари и българоядци.

ооо

От образите на турските насилници най-силно впечатление прави Хайредин Арап ага, който в романа „Преспанските камбани" е описан като страшилище за селяните. Чрез непрекъснат грабеж на земи от селата и дори от турските чифлици той станал голям чифликсайбия, толериран от турските бегове, понеже държал в покорство раята. За прототип на този образ Талев е могъл да има неколцина турски главорези по Прилепско - известния Сульо Пушка, Расим, Булиман и др., с които по-късно революционната организация успява да се справи. Но най-близък до Хайредин Арап ага - както по лични качества, така и по конкретни събития - е разбойникът Кючук Сулиман. Тоя звяр беснеел по Прилепско, като събирал данък от всяко село, потурчвал, изнасилвал която мома му хареса, биел и убивал безнаказано. Най-ужасяващо негово злодеяние е било обезчестяването на поп Цеко, енорийски свещеник от прилепските прекоридски села. Кючук Сулиман лично забил кол в седалището на нещастния свещеник, напъл-

нил калимавката му с изпражнения и му я нахлупил на главата. Поп Цеко не понесъл срама и телесните страдания и след някой ден умрял. Тогава първите хора на града начело с Диме Коров (общинар), поп Аврамия, Хаджи Пано и други организирали завера срещу разбойника. Хаджи Пано намерил за изпълнител на наказанието своя роднина и слуга Спиро Търне от с. Дабница. Със средства и оръжие, доставено от заговорниците, Търне организирал чета от седем души. На 2 август (Илинден) 1880 година четата издебнала от засада разбойника в местността „Рамна бука" в Дренска планина и го затрила.

На стр. 367 на романа Талев е дал буквално същото описание на произшествието с поп Цеко, като сменил само името му: нарекъл го поп Петко. Също така отмъстителната акция на Атанас Кривийо от романа твърде подсеща на акцията на Спиро Търне и по лични качества на войводата, и по броя на четниците (седем души), и по занятие на войводата (слуга при едного от организаторите от града). Акцията е близка и по време: 1875 година - в романа и 1880 - в действителност.

22.

Прототипове на герои от романа „Илинден"

В романа „Илинден" за отбелязване е един от централните образи Велко Скорнев, в когото се влюбва главната героиня - младата учителка Дона Крайчева, и се оженва за него. Както знаем от романа, Скорнев е прост селски момък, неграмотен, но постепенно се издига като храбър селски войвода, ограмотен от самата Дона. И Дона е с малко образование, селска учителка, изгубена в затънтеното село, дете на крайно бедно семейство. Имат ли те прототипове?

В разговор с Талев жена ми му обърна внимание, че образът на Дона не е много убедителен, тъй като връзката на учителката с един напълно неграмотен селски момък не е типична, представлява нещо случайно, един вид измислица, нещо неприсъщо за тогавашните учителки. Талев обаче веднага припомни аналогичен случай - женитбата на учителката революционерка Христина Алексова, по баща Куртелова, от Охрид, с неграмотния Алексо Стефанов Демирхисарски от с. Радово, който се прослави като забележителен войвода в Битолски Демирхисар и другаде. И наистина случаят е действителен. Талев познаваше стрико Алексо, използувал бе и някои епизоди от записаните от мене и Боян Мирчев негови спомени. Алексо бе участник в Илинденското въстание, в четата на Сугарев, в близост с Даме Груев и славния войвода Йордан Пиперката, а след въстанието се издигнал и до войвода в Демирхисарско. При все че за Велко Скорнев Талев е определил друга съдба, в образа има елементи от характера на Алексо, без да е много близък с него. Що се отнася до Дона, подобията с Христина Куртелова, която е също героиня - затваряна от турците и бягала от затвора по смел начин, са значителни. Но и тук съдбата на Дона се отдалечава

от нейната и се слива с крайната съдба на друга една българска учителка родолюбка. Това е Екатерина Симитчиева, скопянка, учителка в Куманово. Тя загинала в борбата срещу сърбоманите, в защита на българската черква в града, понеже турският аскер насила я отнимал от българите. Макар и бременна, Екатерина се изправила срещу щиковете на турските аскери. В настаналата неравна борба тя била пронизана от щиковете им и бързо умряла, като по тоя начин дала в жертва за българщината два живота - своя и на нероденото си дете. Дона загива по подобен начин. Нейният край, описан в глава IV на романа „Гласовете ви чувам", е също в борба срещу шепата агенти на сръбската пропаганда, изградила с турска помощ сръбски параклис и училище като предателски гнезда срещу българщината. Самото описано събитие съответствува на действително, станало в Прилеп във връзка с борбата срещу сръбската пропаганда - веднъж през лятото на 1886 година и втори път - през 1898 година - срещу откриването на сръбски параклис и училище край него. Целият град се вдигнал на протестни демонстрации начело с учителите и учениците. Учителите били арестувани, но вълнението не стихнало. През Хуриета 1908 година демонстрациите се повторили със страшна сила и поради издигането на камбанария на сръбския параклис и отново се стигнало до сблъкновение с властта. Талев вече е бил пряк наблюдател на това събитие като 12-годишно момче и го е отразил по свой начин в романа. Това явно личи още в първите редове на глава XXV: „Днеска след църква ще идем да съборим сръбската камбанария! На глава ни се качиха сърбоманите! Цепят народа, брат срещу брат! Против народа вървят с турците заедно..." И започва живото, исторически вярно описание на народния гняв срещу противобългарските агенти - точно така, както е било в действителност в Прилеп. Дори се споменава и къщата на прилепския сърбоманин Шайкар - „Шайкаровата къща".

ооо

Друг образ в романа „Илинден", за който можем да открием прототип, е Кузман Велянов от с. Дебрища. Той е селски ръководител, всеизвестен по Железник, авторитетен, най-верен организационен работник. По време на въстанието той пръв запалва къщата си и пламъците посреща с песента „Не щеме ний богатство..." Тази сцена и този род прояви ни отвеждат към началото на въстанието в с. Смилево, родното

място на Даме Груев, и към местния организационен ръководител Гьорги Чуранов, дядо на проф. Бистра Цветкова. Този голям герой е бил душата на организацията в целия район. При обявяването на въстанието той наистина - както е описано в романа - запалил собствената си къща (в която преди това заседавал конгресът), за да не стане тя опора на аскера, и пял бунтовната песен „Не щеме ний богатство..." Село Смилево се намира в началото на Битолски Демирхисар, чието име, преведено на български, значи „желязна крепост" или свободно - Железник - както е именуван в романа. Цялото описание на първите борби на въстанието, дадено в романа, е напълно според описанието на въстанието в Смилево от Козма Георгиев, син на Гьорги Чуранов, в неговите спомени „Под развято знаме" и „Началото на края" (вж Сборник „Илинден". С., 1922 и 1929).

ооо

Друг реален образ в същия роман (глава VII) е до известна степен войводата Стефо Церски. В негово лице може да бъде познат прилепският войвода Методий Патчев, родом от Охрид. Описанието на сражението в с. Криводол, недалеч от град Преспа (в романа), в което се самоубиват повечето четници, напълно се покрива със сражението в с. Кадино село, също недалеч от Прилеп, където, залостен в бейската кула със седем души четници, Методий Патчев се сражавал два дни в началото на април (Благовещение) 1902 година и загинал геройски по описания в романа начин заедно с другарите си. Но и разликите са забележителни, тъй като животът на Патчев - учител революционер, е по-друг в сравнение с живота на Церски - прост дърводелец. Но нещо в характера му подсеща на Патчев. Както и да е, Методий Патчев е само модел, по който Талев свободно рисува.

ооо

В романа има и много други образи, които силно подсещат за прототиповете си. Така например башполицът Етхем ефенди, който арестува учителите Никола Нешев, Тодор Миров, Наум Катранов и Стоян Самарджиев - членове на местния комитет, е всъщност полицейският комисар в Прилеп Кадри ефенди, който буквално по описания начин в романа е арестувал организационните хора - прилепските учители Тодор Попадамов, - един от източниците на Талев за данни

във връзка с революционния живот в Прилеп, Гьорги Талев - братът на нашия автор, Йордан Ацев и Йордан Попиванов. Само че това събитие е станало през 1907 година, когато тия лица са били ръководители на градския комитет, а Талев ги пренася към времето преди въстанието. В тези именно лица трябва да дирим прототиповете. Братът на Талев - Гьорги, вероятно е представен в лицето на учителя Никола Нешев, а Тодор Попадамов - в лицето на Тодор Миров. Върху това говори държанието на тези учители в романа и в действителност - както те самите са го описали в спомените си.

23.

Образи и прототипове на герои в романа „Гласовете ви чувам“

В този роман също намираме доста образи с прототипове. Да се спрем най-първо на войводата Петър Донев Караджа от О. (т.е. Обител - всъщност Битоля). Според всички прояви на тоя войвода, особено вълнението му във връзка с писмото от Марийово за андартски изтезания над българското население, в негово лице виждаме битолския окръжен войвода Георги Сугарев, родом от Битоля. Сугарев е един от най-светлите образи в македонското освободително движение. Докрай сподвижник на Даме Груев, той през Илинденското въстание е бранел предните позиции откъм Гяватския проход и храбро отбивал атаките на налитащия оттам аскер. След въстанието останал заедно с Даме сред народа, но сега вече с още по-тежка задача: да се бие на три фронта - срещу турците, сърбоманските чети, изпращани от Сърбия, и гръцките андарти, идващи от Гърция под лозунга „вулгарос нами мини“ (българин да не остане). Затова народната песен пее за него: „Заплакало е Марийово за той ми Гьорги Сугарев: „Кай си, бре Гьорги, да дойдиш, от гърци да не куртулиш...“ Войводата Караджа от романа има дори същите белези на Сугарев: той е също окръжен войвода на О. (Обител - старото име на Битоля), действува със същата енергия и преданост в борбата срещу андартите, народът го боготвори. Обаче историческият Сугарев е много по-голям, ролята му - по-широка и психическият му лик е много по-вълнуващ. Талев го е дал сравнително по-бледо.

ооо

Много по-пълно, исторически твърде правдоподобно е представен образът на сърбоманския войвода Йосиф от Рапа. Този жесток убиец, кожодер и коварен гонител на всичко българско е всъщност споменатият по-рано бивш върховистки четник Глигур Соколов Ляме от с. Небрегово, Прилепско. На два пъти споменахме за него, тук ще кажем още нещо. Бил е буквално купен от сърбите с пари и почести и по тяхно внушение известно време се преструвал, че е верен на Организацията, докато използувал нейните канали, за да мине от Сърбия в Македония през Вардара с помощта на българския войвода Бобето (Боби Стойчев) - човек на Борис Сарафов. След като се загнездил в недостъпните планински села на Поречията, Азот (Велешко) и Прилепско - три околии, свързани с мъчно достъпен планински лабиринт, той минал в атака. Неговото име Талев е заместил с името Йосиф от Рапа, като е имал навярно предвид физическия образ на сърбоманския войвода Йосиф, за когото стана дума по-рано. А името на село Рапа (в романа) е само изменение на името Крапа, Прилепско, лошо сърбоманско село. Цялата история с въоръжаването на четата на Йосиф от страна на сръбския консул в О. (Битоля), пренасянето на пушките с кола, временното прикриване на Йосиф като български войвода и т.н. - е напълно правдоподобно. Образът на сръбския консул, на неговия орган - книжаря Джамбазович, и пр. - са точно дадени по действителния модел: сръбските агенти в Битоля - консулът Боди и книжарят прилепчанец Джамбаз.

ооо

В лицето на българския войвода Дойчин (в романа), който преследва Йосифа, можем със сигурност да видим прототипа му - войводата Арсо Локвички от с. Локвица, Поречията. Епизодът с дръзката хитрост на Йосиф, който се предава на войводата Дойчин заедно с четата си, като му казва, че е постигнато братско сътрудничество между сърби и българи, и му сочи писмото на окръжния ръководител Орловски (Венчев) с указания за това сътрудничество и пр. - напълно отговаря на историческата истина. Арсо Локвички наистина е издебнал Глигура Ляме и би могъл напълно да го унищожи с цялата му чета. Но Ляме направил смъртно опасния за себе си риск: предал се с протегнати към Арсо

ръце за братска прегръдка, като му заявил, че току-що се е разделил с организационния войвода Петър Ацев, който го бил препоръчал на населението като организационен човек. Истина е също, че доста време в Глигур се е лъгал дори един от водачите на Организацията - Пере Тошев, който му гласувал доверие, докато най-после сам едвам се спасил от него. Всичко това е добре описано от Стефан Аврамов в книгата му „Борбите в Азот и Поречието".

ооо

Под името Орловски отчасти можем да открием истинския виновник за промъкването на Глигур в организационната територия. Това е Борис Сарафов, който е имал слабостта да действува независимо от върховните организационни органи, да издирва източници на средства за Организацията и да борави с парите свободно. С такива цели влязъл във връзка и с белградското правителство, конкретно с министър Симич, за единно дело срещу Турция и получил от него парична помощ, но бил коварно изигран чрез Глигур Ляме. Следователно тази страница от историята на македонските революционни борби, придружена с фатални грешки, е правдиво предадена от Талев.

ооо

Прототип можем да намерим и на жестокия български войвода Ганев, за когото се говори в гл. XXVII-XXIX на романа „Гласовете ви чувам". Ганев ни е представен като много смел, но безогледен боец, който не зачита организационното ръководство и заплашва самите ръководители; избива ония, които не му се подчиняват или противоречат, и действува като жесток тиранин, неспособен да разбере душата на местното население и условията, при които вътрешните дейци се борят.

В тоя образ могат да се доловят чертите на двама войводи, изпратени в Прилепско не по желание на местната организация, а натрапени от софийски организационни среди, враждуващи помежду си и стремящи се да имат свои привърженици в поробения край. Един от тях е бил Сарафов, водещ своеволна политика, като пращал свои хора от рода на Боби Стойчев, Иван Алябака и др. При това положение на кого прилича войводата Ганев? До известна степен това са прилепският войвода Тане Николов и в най-голяма степен войводата Кочо Хаджиманев от с. Моноспитово, Струмишко.

Преследвайки верните на законното ръководство хора за неподчинение на личната му воля, Кочо Хаджиманев е убил в с. Мажуйчища (недалеч от Прилеп) отличния селски ръководител Диме Кондов и двамата му братя Веле и Ристо, наскоро завърнали се от Америка. Именно това събитие, най-вероятно, е послужило на Талев като основен мотив за трагичната картина, описана в романа, стр. 221-223. Аналогията е забележителна: времето на събитието е едно и също - подготовката за решителен отпор и поход срещу нашествениците на сръбската пропаганда в Македония (1906-1907 година), когато Организацията води борба на три фронта; в редовете на вътрешните борци е внесено разцепление под влиянието на върховистите и сарафистите; околийското ръководство от местни хора не се зачита от войводите Тане Николов, Мирче Найденов и Кочо Хаджиманев. Кочо извършва убийството на тримата верни организационни хора буквално по същия начин, по който войводата Ганев (от романа) е убил ръководителя на селото Кръстьо и братята му, притекли се на помощ.

Следователно Талев и тук е боравел с действителни хора и събития, за които е бил доста осведомен.

ооо

Най-после, в описанието на сражението при върха Стражица, в което 42-ма герои загиват до един, повечето самоубили се с последните си патрони и бомби, веднага познаваме героите от битката при върха „Ножот" край с. Ракле, Прилепско, станала през юли 1907 година. В това сражение най-храбрите четници, на брой 54 (според Стефан Аврамов), не искали да се оттеглят пред турците, въпреки нареждането на началството; обсадени били от всички страни и са се били до последния куршум, като накрая седнали върху възпламенените си бомби. Тая епопея, която рядко има равна на себе си в световната история, турците нарекли „Джапанмоаребеси" (японска война). Талев я е описал в романа си поначало вярно. На места тя е дори съвсем конкретно дадена, според изворите: сочи действителни лица, макар и с псевдоним. Така например под ЮНКЕРА в романа се крие действителният образ на юнкера Трендафил Думбалаков от с. Сухо, Солунско. В романа той играе главна роля на вдъхновител на четниците да останат на позициите си до последно издихание. Равен на него в романа е КОСТУРЧЕТО - „Подвойвода на една от четите". Неговият прототип е Атанас

Попов от с. Шестеово, Костурско - помощник-войвода, т.е. „подвойвода" на четата на Христо Цветков, който в момента на турското настъпление е на съвещание с войводите при съседните височини. Трети (в романа) като главен двигател на решението за бой докрай е КИРИЛ КОНЧЕВ - „секретар на една от четите". Негов вероятен прототип е Петко Койчев - секретар на Велешката чета. Трима беззаветно храбри бойци - било в романа, било в действителност - играят ролята на единно командуване на самообреклите се и от тяхно име заявяват на пратениците на войводския съвет, че няма да изпълнят заповедта му - няма да се оттеглят, ще се бият докрай. Да сравним съответните текстове - в романа и в извора (книгата на Стефан Аврамов, стр. 160). У Талев: „Не приемаме никакви заповеди. Сега ние решаваме тука... Нашият план е да се бием и да умрем." (стр. 452) И преди това, на стр. 448 (издание 1966): „Кажете, велят, на войводите: не сме дошли да бягаме и да отстъпваме." У Ст. Аврамов: „Ще кажете на войводите, че това е безвъзвратно решение на костурчани... презирайки опасността и рискувайки да умрат до един. Защото те дойдоха тука да се бият, а не да отстъпват." Перифразата у Талев е явна. Общо казано: в героите на „Ножот" имаме пример на колективен прототип на героите от „Стражица" в романа, покрай индивидуалните прототипове на споменатите трима водачи.

ооо

От останалите образи внимание заслужава българският владика, описан в гл. 43-45 на романа. Както всеки читател знае, той заедно с Борис Глаушев обикаля по въстаническите села, за да раздава дрехи и други помощи, изпратени от България. Цялото описание на външността на владиката - човек „над 50-годишен", почти нисък, широк, със здрава стойка, с дебели тъмни вежди над тъмни, бдителни очи" - издава портрета на битолския български владика Григорий, родом от Ст.Загора. Също и описанието на характера и възгледите на владиката - еволюционистични, противоположни на революционните - напълно съответстват на личността на Григорий. Той е бил властен, горд, строг, взискателен, самостоятелен, не търпял вмешателство на Организацията, не й се подчинявал. Затова постоянно е бил в конфликт с нейните хора и по едно време е бил дори осъден на смърт, но българското национално чувство на организационните хора е надделяло и присъдата не била изпълнена. Още повече, че Григорий е бил

голям патриот и смело изпълнявал дълга си в борбата за защита на българщината. Такъв е представен и в романа, особено в момента, когато се е изправил лице срещу лице с гръцкия владика.

В образа на гръцкия архиерей от романа - човек жесток, българоядец, обкръжен от гръцки андарти, готов за убийства и всякакъв вид насилия, явно се вижда ликът на костурския гръцки владика Германос Каравангелис. Той е бил грозен престъпник, който, придружен от гръцка андартска чета, участвувал заедно с турците в потушаването на Илинденското въстание в Костурско и издавал заповеди за избиването на видни българи, насилвал българските села да се върнат към гръцката патриаршия и пр. (вж моята статия „Автопортрет на костурския гръцки митрополит Германос Каравангелис" във „Военно-исторически сборник" кн. 5, 1985 г.). И двамата архиереи са твърде правдиво и релефно описани в романа.

ооо

Талев е черпел изобилен материал от историческата действителност и за обрисуване на голям брой второстепенни герои. Те са цяла галерия. Някои от тях той назовава дори с истинските им имена. Такива са например прилепските сърбомани Пере Сърбинот, известен и като Пере Гърнчарот, след това Шайкар, Джамбаз и пр. - все жалки хора, купени за пари от сръбската пропаганда. С истинското му име е представен и файтонджията Пецакот (стр. 165) - най-бързият куриер на Организацията между Прилеп и Битоля.

Исторически напълно вярно е даден и образът на кираджията Доне Тошев от Щип, известен като пръв куриер на Организацията. Заловен от колджии при входа на Битоля, пред черквата „Св. Неделя", с товари ориз, в които били скрити гилзи за бомби, Доне изтърпял всички изтезания, но не е издал никого и бил изпратен на заточение. Възпят е в народните песни (вж моя сборник, песен № 518). В романа „Илинден", глава VI, Талев е предал по-обширно целия случай според изворите.

Правдоподобен е и разказът в „Железния светилник" (гл. IV, стр. 115-121) за посещението на гръцкия архиерейски наместник в първото българско училище. Килийният даскал Божин обучава децата в една плевня, където кокошките снасят яйца и през време на преподаването крякат, щом снесат

яйцето си. Гръцкият архиерейски наместник похвалява уредбата на това училище... радостен, че то е толкова изостанало и невзрачно. Това е действителен случай с гръцкия битолски владика Венедикт, който е дошъл в килийното училище на прилепския даскал Ристе Радобилец и похвалил „уредбата". Върху това вече споменах нещо по-рано: случаят е описан в моята книга „Сто години новобългарско училище в град Прилеп" по разказ на бившия ученик на това училище Спиро Петрев Троячанец, брат на Гьорче Петров (вж. стр. 37 в статията ми „Килийните училища и учители в Прилеп", от която изобилно се е ползувал Талев).

В „Преспанските камбани" често се среща името на председателя на общината поп Костадин. Това е буквално прилепският свещеник и архиерейски наместник хаджи поп Костадин, известен с популярното име Аджи Попо, който е действуваща личност през прилепските възрожденски борби, ръководени от Тодор Кусев.

ооо

С това възможностите за откриване на прототипове в Талевите романи не се изчерпват. Внимателният поглед на изследователя, който познава описаните от Талев събития, ще открие още такива. Но големият брой образи във веригата на най-различни събития прави изследването трудно. Повествованията в романите на Талев обхващат събития от цял един век. Покрай главните герои има в изобилие и такива, които дават колорит на масовите прояви. Някои от тях са само загатнати, други заемат повече място като статисти, трети са мимолетни, но всички носят белезите на живи хора, излезли от средата на народните маси. Това е галерия от хора, които някъде сме видели, които са ни познати, близки, убедителни, сякаш сме живели с тях. Чрез тях проличава целият народен бит и дух на времето.

24.

Прототипове на образи в някои разкази на Талев

Прототипове могат да се намерят и за някои герои от Талевите разкази. Ще се спра засега само на четири: „Чуден човек" (от сбирката разкази „Старата къща"), „Сватба" (от сбирката „Златният ключ"), „Наум Боляр" (в „Разкази и повести. 1927-1960 г.) и „Старата къща (в едноименния сборник). В тях можах да позная със сигурност действителни лица от Прилеп.

В разказа „Чуден човек" се говори за един човек от народа, на име Ицо, телесно грозен, странещ от хората поради грозотата си, но надарен със съзерцателна и музикална душа. Дарованието му го карало да се вслушва в околните звуци и да долавя скрития шепот на дървесата и цветята в своята голяма овощна и цветна градина, като се мъчел да даде външен израз на събуждащата се в него музика от всичко чуто. Най-после ежедневните звуци на клепалото, които идвали от близкия черковен двор, отключили в него неясния стремеж към музикален инструмент. Той пожелал безплатно да бие клепалото само да може чрез него да твори чудни мелодии при най-сложни съчетания на звуковете от ударите на двете дървени чукчета по зеленикавата (чемширената) дъска. Оттогава Ицо биел клепалото през целия си живот и се прославил след три поколения на своя град. „Той биеше клепалото винаги различно - пише Талев - според часа през деня, според значението на празника и подвига на светеца или пък според името и живота на мъртвеца, който погребваха".

Цялата фабула на тоя разказ е взета от действителността и образът на главния герой Ицо напълно се покрива с образа на некогашния прилепски клисар Ицо,

когото добре помнят старите поколения в нашия град. „Тана-тун-тун-тун! Тана-тана-тун-тун-тун!" - това бе звукоподражанието, с което майка ми описваше биенето на клепалото от страна на Ицо - точно така, както го сочи Талев в разказа си. Ицо Клисарот е бил грозен, прегърбен и затова Георги Трайчев в спомените си за него го нарича „прилепския Квазимодо". В качеството си на клисар Ицо е прекарал цели 65 години - от ранна възраст до дълбока старост, като палел черковните кандила и биел клепалото по неподражаем начин. С това се прочул от Прилеп, през Битоля, та чак до Солун и съседните градове. „Със своето изкуство - пише Трайчев - често придаваше особена тържественост на празненството, когато мелодичните звуци на дървеното клепало караха зрителите и слушателите да се наслаждават на вариациите, които звучеха под ударите на чукчетата в неуморимите и попукани ръце на прегърбения прилепски Квазимодо. А тъжните пък мелодии на клепалото напомняха на слушателите за погребални процесии. Ето защо Ицо е стоял начело на много тържества (например посрещане на нов владика) или траурни процесии (погребението на митрополит Григорий в Битоля). Със своето клепало Ицо вървеше начело на религиозните процесии, наречени „покърсти", като цели 3-4 часа неуморно обикаля около града по чешмички и изворчета, молейки ведно с цялото гражданство Бога за дъжд и плодородие. От дългото служене с дървените чукчета мускулите на четирите пръста на дясната ръка на Ицо бяха сбрани - атрофирани. Наследник на Ицо стана син му Гьорги."

За тия му заслуги прилепската община му е определила една турска лира месечна пенсия. Това е било специално благоволение на прилепчани. (Г. Трайчев, „Град Прилеп". С., 1925, стр. 166.)

Талев по свое разбиране е описал и душевния живот на своя Ицо въз основа на наличните данни за Ицо Клисарот.

ооо

В разказа „Сватба" пък е описана тъжната история на една майка вдовица с трима синове - и тримата луди. Тя била богата, но притисната от нещастието си, решила да внесе някаква радост в своя дом, като ожени най-възрастния си син Ицо, който проявявал проблясъци на разум. Намерила твърде бедно момиче и успяла да го привлече за снаха с

богатството си. Но когато настанал моментът при края на сватбата младоженецът да отиде при невястата си, майката заварила тримата братя пред вратата на брачната стая: всеки претендирал, че невястата е негова. Всичко се свършило с това, че майката изпоарестувала и тримата, като ги заключила в отделни стаи, а сама преспала с невястата и на другия ден я върнала на родителите й. Извинила се пред тях за грешката си и обещала да даде 100 лири зестра на момичето, когато се задоми.

Цялата тая история в разказа е напълно действителна и всеизвестна в Прилеп. Отнася се за семейство Магдевци с тримата луди братя. Андон, Мише и Рампо, наричан Тонта. Андон е бил най-възрастният и в по-малка степен малоумен. Това му давало възможност да си вади хляба като груб работник калайджия или казанджия, докато Мише и Рампо са били безнадеждни. Най-малкият, Рампо, е бил най-силен физически и опасен за околните. По чаршията е бил предмет на разни шеги от страна на калфи и чираци, на които отговарял цинично. Известен бил с декламирането на азбуката през нос и по своеобразен начин: „Аа-бе, вее-ге, мало, големо ееже, и-и- яс, и-и- ти..." Най-популярен обаче беше Мише, когото и аз помня. С него шегите по града бяха най-весели. И сега е живо прозвището за всеки, който трябва да бъде порицан или оскърбен: „Море Мише Магдески!", „Мори Мишейце!...", „Си станал ко Мишета Магдески" и т.н. Когато Магдевица решила да ожени Андона, останалите двама наистина са се изправили пред стаята на невястата с викове: „И яс сакам да спиям со невестата!" И понеже били грубо изпъдени от майка си, взели да ридаят като малки деца. Това накарало невястата веднага да избяга при родителите си. Талев имитираше пред мене техня плач, като се кикотеше дълго след това. Той е развил тая история в разказа си свободно, но съвсем близо до действителността. Имената на двамата - Андона и Рампо, запазил, а името на Мише заместил с Ицо, когото направил жених. Всъщност женихът е бил Андон.

В третия разказ - „Наум Боляр" могат да се познаят като прототипове две исторически личности, представени слято в един художествен образ. Макар и бегло, главният герой Наум Боляр носи чертите на двамата прилепски възрожденци Хаджи Ристе Логотет и Тодор (Методий) Кусев, за които вече говорихме на съответно място. В разказа се

описват две действителни събития, всяко свързано с един от споменатите двама видни прилепчани. Така например Наум Боляр в качеството си на аага в турския конак проявява необикновена смелост пред органите на властта: отървава от насилствено потурчване една българска мома, като й скъсва фереджето и я връща към християнската вяра. Целият тоя епизод заедно с главните реплики е взет от книгата на Георги Трайчев „Град Прилеп" (стр. 93) само че с малко по-обширно описание на обстановката. Действителният герой прототип на този момент от разказа е Хаджи Ристе Логотет, който също е бил член на турския съд и като такъв се е осмелил да спаси по описания начин от потурчване една българка от Прилепско. Ето едно сравнение на съответните текстове:

У Трайчев: „Разправя се, че една мома била грабната от турци насила, за да я потурчат. Щом като момичето се явило, х. Ристе извикал: „Керко, кажи ми, откажуваш ли се от верата?" Забулената мома отговорила: „Татко, избави ме, яс сум хрисянка и сакам хрисянка да си бидам!" Тук още х. Ристе махнал фереджето й, като казал, че това е насилие, и отвел момичето вкъщи."

У Талев: „Тогава Боляр стана и се изправи пред момичето. С едно бързо движение той дръпна черното фередже от лицето му. Тая негова постъпка беше толкова неочаквана и толкова смела, че всички останали като втрещени. „Туркиня ли искаш да ставаш, мари? Де ще оставиш майка си, кучко проклета?" - прогърмя гласът на Боляра. Лицето на момичето беше бледо и потъмняло от тъга и страх. Очите му бяха сухи и горяха трескави от продължителен плач и безсъние. То се хвърли в нозете на Боляр, сграбчи ръката му като давещо се и зарида: „Спаси ме! Не искам! Заплашваха ме, ще ме заколят!" „Ха върви си! Хей я майка ти в двора, чака те". Момичето се втурна през вратата навън."

Вторият епизод от разказа ни показва моменти от борбата на българите с гръцкото духовенство под водачеството на Наум Боляр: изхвърлянето на гръцкия език от черковната служба, скъсването на всякакви връзки с гръцката патриаршия и изпъждането на гръцките свещеници от черквата. Всъщност това е буквално борбата на прилепчани под водачеството на Тодор Кусев, разказана в „Железния светилник" по своему. Описанието на тая борба е само кратка перифраза на разказаното от Никола Ганчев Еничерев в споменатата неколкократно книга. Явно е, че тоя разказ на Талев представя пръв опит

да се нарисуват образите на прилепските възрожденски водачи. С беглите си ескизи разказът предшествува с много години романа „Железният светилник", в който, както видяхме, са дадени двамата възрожденци по-цялостно.

Предмет на разказа „Старата къща" пък е семейството на изключително консервативния Марко Байо, в чиято къща господствува застоял старинен дух, отразил се и в душите на всичките й членове: баща, майка и четирима синове. „Те всички бяха строги, мълчаливи люде - четем в разказа, - упорити в работата си, а най-малкият от синовете - Илчо се роди с меки кости. Още от люлката беше тъжно дете и не порасна, не се изправи никога на нозете си и по цял ден седеше там, дето го оставеше майка му. Сега Илчо беше на седем-осем години, с едра, тежка глава, с високо чело, с бледо, повяхнало личице и мъдър като старец."

Това описание буквално отразява действителни неща из живота на прилепското семейство Илия Какараскови. То живееше немного далеч от Палисламовци, на ъгъла на площада „Трайкоомаало", на главната улица. Шивачът Илия Какараска имаше четирима синове: Методий, Пецо, Йордан и Кирчо (Кире), който беше изрод. Той бе мой връстник, но остана бебе, с напълно неразвито тяло, само с голяма глава на старец, с изпъкнали големи очи, с бледо, прозрачно, повяхнало лице, върху което бе изписана някаква лека, постоянна тъга. Майка му го държеше на ръце или го оставяше на дюшека на пода на шивачницата, подпрян между две възглавници. Понеже при хубаво време той седше в бащиния дюкян, който беше винаги с разтворени кепенци към улицата, махленските деца се събираха около Кирчо и го забавляваха: разговаряха с него, шегуваха се или пееха заедно с него. Тънкият Кирчов гласец се отделяше от малкия детски хор със своята особена звучност, сякаш бе солист. Понякога някое от по-палавите момчета го замеряше със зърна от леблебия право в голата му глава и той подвикваше с пискливия си глас: „Мори, немой така! Боли!".

Гледайки голямата му глава и неразвития му труп и крайници, децата с развинтената си фантазия го оприличаваха на някое от ангелчетата от иконите в черквата, в които се виждаха само главичките им и под тях малки крилца. И си създадоха детска легенда, че Кирчо един ден ще отлети в небесата. Но той все си стоеше на земята; природата продължаваше да си играе с него: пощадила бе мозъка му

и той показваше завидна интелигентност, с която обаче неволно изтезаваше родителите си. „Вие не ме искате, защото съм такъв!... А крив ли съм аз за това?" - повтарял е често той. И майка му с болка разказваше на майка ми: „Да знаеш какви думи ни казва... Истински ножове са в сърцето ми!"

С течение на годините тая мъка вземаше нови форми, особено когато мъхът под носа му почна да се чернее като начало на мустаци... Дори по едно време бил казал на родителите си: „Оженете ме!" Правел си и шеги: „Изведете ме на видно място... Където минават момите: да им щракнам по едно око!"

Тъй живял Кирчо цели 22 години - бебе с глава на старец. Починал е в родния си град. Тримата му братя са се преселили в България отдавна. Двама от тях - Пецо и Йордан - са до този момент живи, а докторът Методий отдавна е починал от тифус през време на войната.

Талев бе непосредствен зрител на съдбата на Кирчо и е използувал образа му по свой начин: взима го като фон, върху който като контраст изпъква идеализираният по благородство образ на невяста Йовка. Тая Илчова снаха от най-стария му брат Стефан (в разказа), е единственият човек в семейството, който проявява състрадателска нежност и доброта към нещастното дете, с което внася в душата му неизживени дотогава чувства на умиление и обич. Полека настава истинска промяна и в мрачния дом на Марко Байо. Ледът в сърцето му се стопява под топлината на Йовкиното благородство и той възкликва: „Напролет аз ще дигна нова къща! Чуваш ли, старо? Нека се радват младите..." И току заплака - може би за пръв път през живота си" - завършва Талев.

Това са моите данни за част от прототиповете на герои в Талевите романи и разкази. Наблюденията ми може би да не са навсякъде напълно точни; може би да съм прекалил в старанието си да откривам истинските модели за големия рисунък, а може би много нещо не съм догледал или - това е сигурно - и съзнателно прескочил за по-късно изследване. Но едно може да се каже категорично: Талевите герои са действителни в по-големия си брой, живи, близки на твореца си. Това е един огромен свят, в който той е живял истински и го е пазел в голямото си човешко сърце, за да го обезсмърти като вечен паметник от едно героично време, велико по страдание и подвизи, велико и с моралните си качества на многострадалния българин. С това Талев обезсмърти и самия себе си.

25.

Образът на Талев в моите последни спомени за него

В светлината на тези ми спомени животът и творчеството на Димитър Талев се явяват на откъслеци, проследени един вид на скокове, с много празнини. И едва ли би могло да бъде другояче. Спомените по своето естество са винаги нещо откъслечно. Въпреки това обаче образът на самия Талев се оглежда в тях в своето развитие, оформящ се все по-пълно във веригата от епизоди. Сега го виждам в неговата завършеност и с най-ярките му черти, проличаващи и в дребните наглед прояви. Ще се помъча да направя тия черти видими чрез щрихите на малките епизоди и отделни обобщения.

Телесно доста слаб, почти мършав, видимо крехък, но всъщност забележително жилав, Талев носеше в себе си упорит и същевременно мечтателен дух, който лесно можеше да бъде обхванат от бурни чувства.

Сърцето му беше отзивчиво, но от него можеше да изригне и вулкан от справедлив гняв. Защото Талев беше високо нравствена личност - с будна съвест и съзнание за граждански, народен и човешки дълг. В това отношение той притежаваше забележителна устойчивост, която беше гаранция за стабилността на неговото нравствено битие. До това ниво той се издигаше постепенно - по един особен път: от сприхавата до разумната воля. Който го помни от младите му години, ще констатира, че в него се е изграждал непрекъснато богат дух с все по-подчертана мъдрост. Тъй се изгради окончателно неговия характер.

Мнозина са ония, които имат достатъчно впечатления от него в това отношение и всеки от своя гледна точка може

да го прецени. Разбира се, тия преценки не могат да се покриват напълно не само поради субективно отношение към неговата личност, но и поради това, че Талев не е показвал пред всекиго всичките страни на характера си. Пред мене той биваше винаги непринуден и ние можехме да си кажем всичко като свои хора. И ето как го виждах аз:

В младите си години, особено след като се запозна с младежите от Македонския младежки съюз, той прявяваше своята непринуденост към мене с най-хубаво чувство. Но понякога тая непринуденост ставаше твърде домашна, превръщаше се в наставническа с основна подбуда - най-искрено доброжелателство. Понякога тя вземаше груба форма и най-после доведе до скарване. Той си даваше свободата да ме бичува без стеснение пред нашите общи приятели поради това, че не му харесваха моите разбирания за прямолинейност в отношения с хората и странене от всички, с чието поведение не бях съгласен. В желанието си да ме учи на дипломатичност и приемане на компромиси с установените вече порядки, той ме наричаше недодялан, дори дивак и се заканваше, че ще ме научи на повече приличие. В този дух той се прояви особено веднъж, когато беше се почерпил повечко с приятели и бе станал по-агресивен. От дума на дума ние се скарахме. Понеже аз бях и съм пълен въздържател, той се присмиваше на трезвостта ми и ме дразнеше с даване на акъл, че човек трябва от всичко да опита и да познава живота. „А ти ще ми се правиш калугер" - сопваше ми се той. Аз не му останах длъжен, като особено подчертах безсмислеността на думите му, казани под влиянието на черпнята с приятелите му.

- В такова състояние най-добре ще чуеш от хората истината за себе си. И ето аз ти я казвам! - отвърна той грубо.

- Тогава що се сърдиш, ако аз, без да съм в такова състояние, съвсем трезво казвам истината? - засякох го аз. - Аз съм по-добър от тебе, защото ти си искрен само при това условие, а иначе се пишеш голям дипломат.

- Ще те науча, ще те науча аз тебе! - закани се той.

Но това бе единственото ни стълкновение, от което той пръв побърза да се освободи и да се помири с мене, като със сериозна физиономия клатеше глава от време на време, предупреждавайки ме за повече обществено възпитание. С течение на годините той все повече влагаше разум в

държанието си с всички, като към мене проявяваше искрена обич и покровителствено държание като по-възрастен. Само когато чуваше оскърбления по отношение на Македония и македноските българи, той излизаше от кожата си и бе готов дори на буйна свада. Един такъв повод бе го довел до тежко стълкновение с художника Кочо Щъркелов. Тогава Талев дори вдигнал стол, готов на саморазправа. Но до такава крайност не се е стигнало.

Иначе Талев проявяваше дух, обърнат към радостта и светлината. На него бе неприсъщо отчаянието. Затова не обичаше прокобявания и хората, които са наклонни да правят такива при всяка възникнала мъчнотия. Талев по душа бе оптимист и затова вярваше искрено в победата на доброто, истината и правдата. Но това съвсем не намаляваше неговата критичност. Той бе мечтател, но не и илюзионист. Следователно бе пълен реалист, но с жизнено пламъче в душата, която не позволяваше да заседне в нея мрак.

В хармония с тази му черта беше и наклонността му към хумор. В съчиненията му хуморът почти не се среща, но във всекидневните му отношения с хората той го проявяваше често и създаваше приятно настроение. Сам обичаше от сърце и заразително да се смее. Тази му черта съм запомнил още от детинство и вече разказах нещо в началото на това изложение за нейните ранни прояви.

Такива прояви на хумор възникваха непринудено и преди всичко в семейната му среда. Обичаше да се шегува с жена си пред мене. Например, ако се случеше Ирина да се намеси в разговора ни, той престорено сърдито, със скрита усмивка, ще ѝ подвикне по прилепски:

- Кюти жено, коо зборувам яс! Овде петел пей, не пей кокошка! Яс сум от Прилеп, не сум от Кукуш! Ние така знајме: жената да молчи, коо зборува мажот, защото мажот е со кърстот на чело!

Критиката срещу Кукуш бе нарочна, понеже Ирина е кукушанка.

Особена ведрина в душата на Талев внасяше малкият му внук Димо. Той се топеше от умиление, когато пъргавото момченце, носещо неговото име, се сърдеше, че го наричат само Димо или „Дели Димо" - както го наричах аз. „Не съм Димо, аз съм бате Димо!" - сопваше се то.

Веднъж, при едно мое посещение в с. Бистрица във вилата му, станах свидетел на една мила сцена. Ние седяхме

на терасата, а Димо си играеше в градината. По едно време той се затича към дядо си, пригърна го, целуна го горещо по бузата и пак избяга. Талев цял засия и възкликна по прилепски:

- Аааx, ти сите пари ке ми ги со̀бериш!

Това значеше, че всичко е готов да даде на внучето си.

Друг път, след като е прочел някакво писание на скопяни, ще ме посрещне със следното словосъчетание от сръбски думи и сърбизми, заети от него: **„Здраво! Мораме да идиме на свекяност.** Ке има голема **смотра** на нашите групи. После ке разгледаме една **уметничка слика**, коя е **ремек-дело, креирана** от **талентован сликар. Не постои** друга со таква **интенция. Сликата** е работена со **ульо!**" - смееше се той.

В отговор на това аз му предложих да разгадае следното заглавие на една статия във в. „Нова Македония": „Настојуваня за по-студиозно обликуванье на язичките поими". Талев поиска да му се повтори тоя странен ребус, взе да се кикоти и възкликна:

- Тоа е цел **амбиент** - както казва Митрев. - **Мораме** да одиме во **потрага** на тая мисла, дури да се **оствари** нашата намера со помоштa на некой **тумач**, кой ке я **поистовети!**... Леле, резил ни го направя язикот!"

Друга характерна черта у Талев беше самообладанието, което се засили след многото изпитания. Той се стремеше към стоицизъм, с който преодоляваше неприятностите, за да може въпреки тях да твори.

Само в едно нещо мъчно запазваше спокойствие: беше доста чувствителен към неблагоприятните отзиви на отделни критици към някои негови творби. Още навремето критиката на Букурешлиева върху романа му „Усилни години" го подразни като проява на неразбиране на замислите му. В друг случай, на забележката, защо измисля герои, несъществуващи събития и наименования на места в Македония, вместо направо да описва историческите събития, дейците в тях и местата, в които са се развивали тия събития, той отговаряше: „Това е опасно, защото винаги ще се намерят хора, които са били свидетели на събитията, познават местата и хората на освободителното дело и ще кажат: „Не беше така!". Пък и кой ще се осмели да смята, че описанията на действителните събития, хора и места са точно такива, та да

бъде историческото им изложение точно? Кой ще им каже например какви били очите на Пере Тошев, Марко Леринski, на Лечо Церовски и пр. детайли от техния портрет? Аз бих бил страшно ограничен в писанията си... Впрочем, който може по-хубаво, неко го напише!".

Ония, които му правеха горните забележки, имаха предвид постиженията на Лев Толстой в описанието на битката при Аустерлиц, при Бородино, за които Толстой дълго време е правел проучвания в историческите архиви. Но с Талев мъчно се спореше на тази тема.

На забележката ми по отношение на разказа му „Той и тя", че много издава себе си в семейна интимност и че това не особено се е харесало на мнозина читатели, той се сопна: „Защо? Нима писателят не е човек от месо и кръв?".

Но Ирина се намеси: „Нали ти казвах!"

- Не приема критика! - с тъга ми изповяда писателят Димитър Спространов, който му беше искрен приятел и почитател.

Иначе като съпруг той бе изряден и с голямо спокойствие се присмиваше на измислиците на злонамерени хора, че се поддал на съблазни и суета. Той имаше здрави възгледи за семейството и бдеше над него, уважавайки човека в жената. Навярно е имал черти, присъщи на старите поколения пазители на честта на семейното огнище, защото веднъж съпругата му с усмивка ми заяви: „Голям турчин е!".

Над всички черти на неговата личност господствуваше една: неизмеримата обич към Македония. С нея той умря. На нея бях свидетел и през последните дни на неговия живот, когато смъртта витаеше над него и всички ние, неговите близки и приятели, с болка схващахме, че тя ще го вземе в ледените си обятия. В тия дни той бе незабравим. Ето какво съм записал по този повод в дневника си:

„6 октомври 1966... днес посетих нашия Димче в правителствената болница. Не бях го виждал от април месец тази година, а може би и по-рано. Току се тъкмех да го видя след връщането му от обиколка в Гърция, където ходи между другото да види и предполагаемия скелет на цар Самуил, когато Ирина ми съобщи... че той се е разболял, че има нещо като пневмония, прави малка температура, че имал такава и в Гърция, но криел. Предполагал е, че е поизстинал, когато косел трева в градината в Бистрица... Оказа се, че е получил рак в белите дробове и ... ето го пред своя край... В пос-

тоянните очаквания да се подобри, не можах да го видя и тогава, когато други са го посещавали в Бистрица. Най-после балдъзата му Веса ми съобщи, че ако искам, мога да го посетя в болницата, понеже е в състояние да приема посещения, но да няма много застояване при него... Бях узнал, че три пъти съм бил дирен да ми се съобщи това. Димче бил казал: „Всички дойдоха, само Коста го нема!"

По пътя за болницата срещнах нашия общ приятел - адвоката Кольо Велев да идва оттам. Каза ми, че Димче не е добре, не трябва да се стои много при него, да се говорят весели работи, и то главно за Македония.

Получих пропуск и след малко намерих стаята. Влязох плахо. Още при отварянето на вратата го зърнах в дъното на стаята, недалеч от прозореца, седнал на голям фотьойл, с поглед към мене. В стаята бяха Ирина и двамата му синове, застанали прави... Поканиха ме. Влязох. Пристъпих към Димче. Той седеше на фотьойла като древен мъдрец, целият побелял, какъвто си беше, но в лицето пълен, сякаш нищо му няма. Той леко се усмихна и почна тихичко да ми пее: „Три години, Кате, болен лежаф, ти не дойде, Кате, да ме видиш!" Гласът му бе немощен. Със задъхване, на пресекулки изкара двата стиха на песента и след това ми каза: „Що те нема? Толкова души дойдоха, само тебе те немаше..."

Седнах срещу него. Гледам - ръцете му подпухнали. Бях подал ръка да се ръкувам, но той ми каза, че няма да ми подава ръка, защото го болят ръцете от подутините. „Ето - посочи той шията си, - подути са ми вените. Не става хубаво кръвообръщението. Има запушване от операцията... Ех, трябва да се търпи, нема как. Докато се оправя, налага се търпение. Докторите ме уверяваха, че съм много добре... Какво ти много! Но пак. По едно време бех много зле и наистина не можеше да се идва при мене."

Заявих му, че съм копнеел да се видим... Но съм се въздържал да не би да го отекчавам, да не го уморявам или да го измъчвам. Чакал съм да се подобри, да оздравее или да ми се позволи да отида.

Ирина ме подкани да му прочета нещо от писмата, които при различни случаи съм получил от Македония от разни мои близки или по-далечни нашенци... Съдържанието им живо го интересуваше, понеже Ирина вече беше чула за едно такова писмо и със свои думи му предала съдържанието. Казах му, че съм му приготвил цяло изложение за духа в

Македония, отразен в писмата... Прочетох му откъси от няколко писма. В едно от тях младеж изразяваше обичта си към България и убеждението си, че по история, култура, песни, език македонците и тукашните българи са братя и че може да се каже, че са два цвята на един клон... Особено го развълнуваха думите на друг младеж, че между младежта на Македония и България ще се създаде мост, който никакви тайфуни не могат да го разрушат. Прочетох му извадки и от едно писмо от прилепското село Беранци, където се говори за хубавата „България", за „българската песен, която слуша по радиото и която тече в жилите на всичките му братя и сестри така, както е било някога и ще бъде завинаги"... Момиче от един град пише за „милата България - тая цветна градина, която три пъти е посещавала и пак ще иска да я посети..." Писмо от битолското село Търновци, в което прост човек заявяваше че българската песен му е продължила живота, че тя е най-милото, което слуша".

В очите на Димче заблестяха сълзи. Както винаги, Македония и този път дълбоко го вълнуваше и всяка надеждна вест, че българският дух в нея не е умрял, го правеше щастлив...

Той приказваше с леко пъшкане. Обясняваше състоянието си като нещо временно, което с търпение ще се излекува. Като му казах, че и непознати нему хора се интересуват за него и го поздравяват; че в очите на всички той стои високо-високо чрез творчеството си, той се усмихна, стана му много драго и каза: „Ех, ето сега нека пооздравея, пак да се продължи това творчество, имам планове"...

И взе да нарежда на синовете си какво да извършат в градината в Бистрица, приемаше докладите им и даваше допълнителни указания - за да бъде хубав тоя кът, в който намираше най-добри условия за спокойно творчество..."

Това бе последната ми среща с живия Талев. Две седмици след това пак го видях, но вече на смъртния одър - спокоен, невъзмутим.

ооо

Дълго време след неговата кончина, под гнета на дълбоката ни скръб ние, неговите стари другари и почитатели, много често споделяхме помежду си последните си тъжни спомени за него. И най-много ни се натрапваха разказите за началото на неговия край. Тук ще спомена само онова,

което ми разправи Евдокия (Кичето) Велянова, съпруга на рано починалия книжовник Кръстьо Велянов - един от най-близките приятели на Талеви:

Още преди да тръгне за Солун, да види предполагаемия скелет на цар Самуил, открит в Преспа, Талев не се чувствувал добре - правел малка температура, но мислел, че е изстинал. Въпреки това заминал с Ирина и сина си Бранислав (Братко), който и шофирал колата. Заедно с тях са тръгнали с колите си и близките му приятели Емилиян Станев с жена си и професор Бешевлиев също с жена си. Още на път за Солун, след като прехвърлили Круша планина и се открило широкото Солунско поле, Талев започнал все повече да се вълнува. С такова вълнение обходил Солун, спирайки се пред места, свързани със скъп спомен за него. Особено са го развълнували останките от Българската мъжка гимназия „Св.св. Кирил и Методий", където се е учил през учебната 1912-1913 година и преживял върховната радост за пръв път да види победоносните български войски. (Видях го и аз сниман пред клюмналата желязна врата (дворната) на гимназията.) Вълнението му достигнало максимума си, когато на път за Воден и в самия град имал възможност да разговаря с местни хора и дори с деца на чист български език. Постепенно около него се събрало голямо множество хора с изблик на радост, че виждат свои кръвни братя от България. Неприкритата и чиста обич у тия народностно потискани хора буквално омагьосала нашия писател. Но цялото това невероятно видение завършило с болка, когато при приближаването на стражари възторженото множество взело да се разотива като попарено...

Като се върнали в София, самочувствието на Талев било лошо: телесното му страдание се увеличило. Прегледан бил от д-р Любомир Бабинов. Той казал (насаме): „Дано да се лъжа, но... според мене... това е рак в белите дробове!"

Самият Талев (според данните на друг мой приятел) бил казал на лекаря: „Хей, гледайте да не би да е рак, защото и баща ми умря от рак!" Значи, мисълта на Димитър е работела в тая насока, макар и не натрапчиво.

При такива съмнения той заминал с Ирина за Москва да се прегледа при прочут професор онколог. След като го прегледал, професорът казал, че няма нищо особено и ще му мине... А всъщност установил неизлечим рак, поради което отказал да го оперира.

При някакво пътуване се запознал във влака с видния професор Колесников от Ленинград. Той му заявил, че ще се заеме с лекуването му, но да дойде в Ленинград. Преди това обаче наредил в Пирогов (или в ИСУЛ) да бъде всестранно прегледан. Прегледът установил, че всичките му органи са здрави, освен... дробовете. Талев вече бил почвал да накашлю ва. Решил се отново на път. Отишъл в Ленинград заедно със сина си Владимир. Професор Колесников го подложил на операция... Всъщност само отворил гърдите, видял неизлечимото състояние на дробовете и затворил гръдния кош. Обаче успял да убеди нашия писател, че му е махнал ехинокока (кучешка тения) и вече ще се оправи. Дори запланували Колесников да му дойде на гости във вилата и да пият младо българско вино и пр.

След връщането му от Ленинград Велянова го посетила и го видяла твърде унил: свит на две, отслабнал, отчаян. Пожелал да й даде с автограф първия екземпляр от романа си „Гласовете ви чувам" с посвещение: „На Кичето с преданост". Поканил я да му отиде на гости във вилата. На другия ден й направило впечатление нещо неочаквано: Димитър се бил съвсем променил: бил е невероятно бодър. Облечен в панталони, с домашен халат, той заявил, че се чувствува много добре. Навярно се е освободил психично, вярвайки, че е излекуван.

Когато след една седмица Велянова отново го посетила във вилата, заварила Ирина съвсем изменена - сякаш е необикновено сърдита на нея. Когато Димитър отишъл в стаята си, за да й покаже нещо, Ирина веднага й казала, че съпругът й е болен от рак и е в отчаяно положение.

Във вилата си останал две-три седмици. Когато отново са се видели, той бил съвсем отчаян. (Както самата Ирина ми разправяше по-сетне, казал й с въздишка: „Жено, жено, загазихме!")

Станало дума за написването на петия том от поредицата му романи. Заявил, че всичко му е готово в съзнанието - само да седне да го напише: материалът е напълно оформен... Но няма сили да пристъпи да го напише...

С мисълта за бъдещото си творчество Димитър Талев угасна навеки.

ооо

И ако след всичко гореизложено трябва да кажа заключителните си думи за живота и делото на Димитър

Талев, те могат да бъдат само следните, които произнесох над гроба му по случай 40 дни от неговата смърт:

„Расте непрекъснато броят на дните, започнали да текат от оня вледеняващ миг, когато спря да тупти дълбоко любящото сърце на нашия другар. Все по-дълга верига от дни, започнала от оня миг, който всички ние с примряло сърце очаквахме да настъпи поради мъчителното съзнание, че присъдата на природата се е показала неумолима, неотменима. И когато тоя миг дойде, сякаш бе неочакван. Тъй ни заболя с неизразимата си сила! И чак тогава видяхме големината на загубата и изобилието от духовни богатства, които скъпият ни другар остави и можеше още да остави чрез неосъществените си бъдещи творби. Неимоверно мъчителен момент, когато той се отдалечи от нас, за да го видим цял! И го видяхме. Но нека в този момент да го извикаме пак да дойде между нас, за да му кажем, че нямаше защо да ни напуска, за да видим големината му. Защото всички ние го чувствувахме голям, неизмерим още приживе!

А той? Той чувствуваше нашата обич към него и ни отвръщаше с равна на нея. На това са свидетели всички. Но аз искам да свидетелствувам, че неразривната ни връзка с него се таи най-много в оная друга, неизмерна любов, която е обща на всички ни, но която той изразяваше най-прочувствено, най-вълнуващо в своите творби; любовта, която сплотяваше и правеше от нас едно сърце, едно желание, една воля - великата му любов към нашата многострадална родна Македония. Тая любов е най-голямото, което остана от него и ще се превъплътява непрекъснато в душите на всички, които са се докосвали или ще се докосват до нея - безмерната обич към българския народ. Защото тя е във всеки ред, във всяка дума, излязла изпод перото му. Чрез нея той издигна вечен паметник на хекатомбите жертви за свободата на Македония и намери смисъла на целия свой красив живот. Всички сме я виждали по жизнения му път и аз искам да свидетелствувам, че я видях и в последните му дни да блести ослепително в скритите му сълзи, които въпреки гордостта на неговата воля бунтовно напираха по зачервените му клепачи. Това беше, когато слушаше с блажена усмивка възторжените думи, писани немного време преди това от оня непознат 18-годишен младеж от вътрешността на Македония: „Драги другари! Най-искрено и со големо блаженство во срцето мое расте љубовта кон бугарскиот народ. А тоа е

токму така заради тоа, що и националната история, и обичаите, и язикот, и културата, и воопщо борбата за мир, слобода... толку многу си личат со сето тоа на бугарскиот народ, така що воопщо речено ние, македонците, и бугарскиот народ сме браќя... Почнаа да цветат два цвета на една гранка... и никакви тајфуни не можат да го разрушат мостот мегю нас..."

Ето това бе сюблимният момент за него! България и Македония - два цвята на един клон! Националната история, обичаите, езикът, културата им са еднакви! Те и ние - кръвни братя! Един 18-годишен младеж казва това от името на безброя като него! Жив е той, жив е - българският дух отвъд! Може ли умилението пред такива думи да не събуди сълзи на блаженство у една наболяла любяща душа? Защото тая душа бе пълна със свещена мъка, която поетът революционер от Велес - Любомир Весов, бе излял във вълнуващите си стихове „Към Родината":

О, майко моя изтерзана,
как безутешно ме боли,
боли за твойта жива рана
и простреляните орли!

Ти пи до дъно горък жребий,
но твойте най-свидни деца,
прокудени далек от тебе,
нетленен плам таят в сърца...

Ето на това бях свидетел - на тая болка като израз на синовна любов, на която нашият най-мил другар бе жрец и я превръщаше във вяра, че кръвта вода не става и че гдето е текло, пак ще тече! Това бяха последните му сълзи - смес от мъка, любов и щастие, че нищо не е изгубено! Там бе целият Талев."

СЪДЪРЖАНИЕ

1. В махалата на Талевото детство 3

2. По-далечните съмахленци на Талев 12

3. Моменти от детството на Димитър Талев 27

4. Талев като ученик в Солунската българска мъжка гимназия 32

5. Първите издевателства на сръбската власт в Прилеп. Спасяване на читалищната библиотека от Талев и другарите му 38

6. Патриотичната дейност на младежката група около Талев 45

7. В началните дни на Първата световна война. Тайни срещи на Талевите другари за народополезна дейност 51

8. Талев в смъртна опасност. Посрещане на българските войски в Прилеп на 3 ноември 1915 година 58

9. Талев - артист в прилепската любителска театрална група 65

10. Първата писателска проява на Талев като ученик в Скопската смесена гимназия 69

11. Начало на писателската му кариера. Срещата ми с Талев след дълга раздяла 75

12. Талев като редактор на в. „Македония" 81

13. Обиколката на Талев по Плиска, Мадара, Преслав. Сборниците му разкази в навечерието и през Втората световна война 85

14. Талев след изтеглянето на българската власт от Македония. Страданията му в лагери и изселничество 91

15. Памфлет на скопските литератори срещу Талевите романи и реакцията на оскърбения писател 120

16. Една вълнуваща среща на Талев с учениците от моя клас 127

17. Талевите прототипове на герои в романа му „Усилни години" 133

18. Други прототипове на герои, места и събития в романа „Усилни години" 140

19. Образът на Султана и нейните прототипове в романа „Железният светилник" и „Преспанските камбани" 146

20. Прототипове на народни дейци от романа „Железният светилник" 150

21. Образи и прототипове на герои в романа „Преспанските камбани" 154

22. Прототипове на герои от романа „Илинден" 159

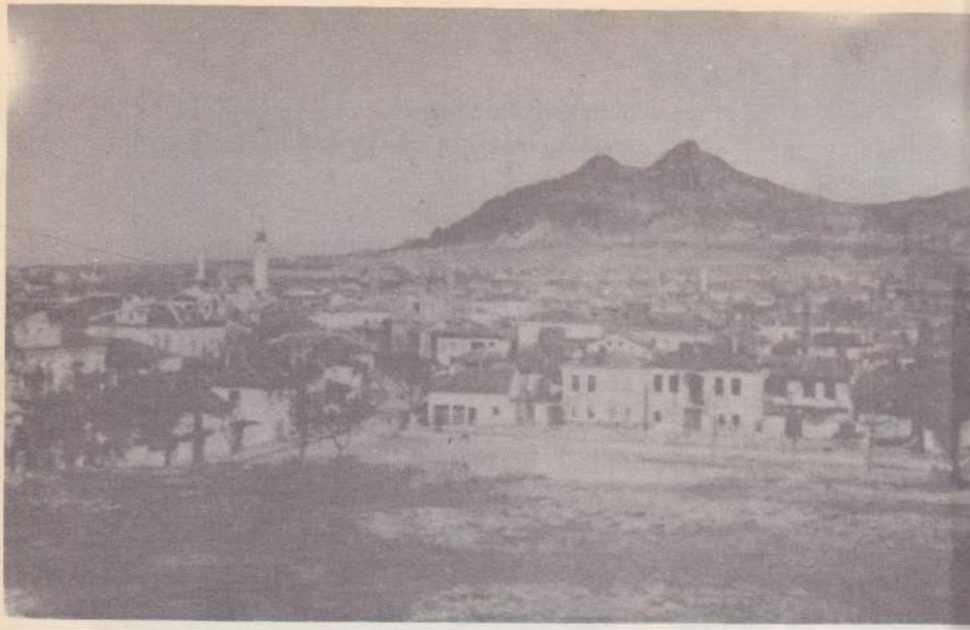
23. Образи и прототипове на герои в романа „Гласовете ви чувам" 163

24. Прототипове на образи в някои разкази на Талев 170

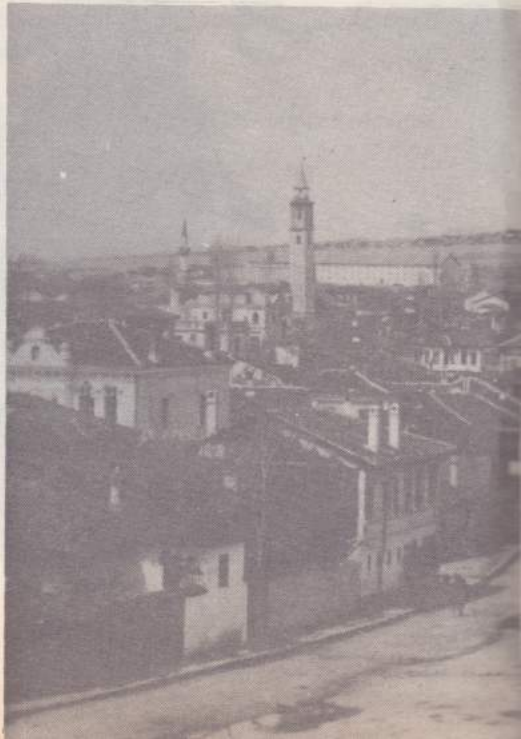
25. Образът на Талев в моите последни спомени за него 176

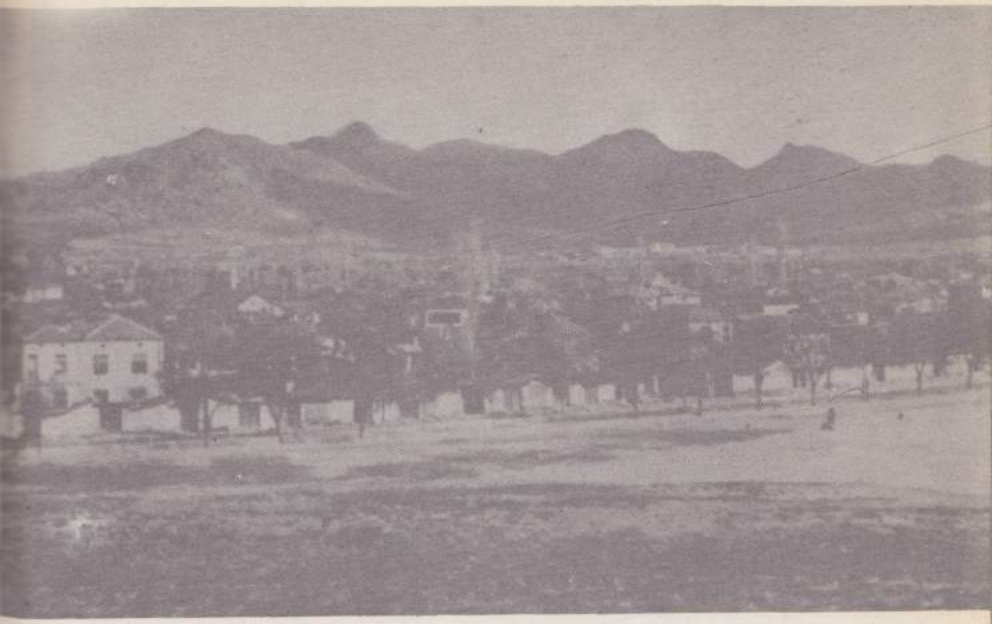
Димитър Талев

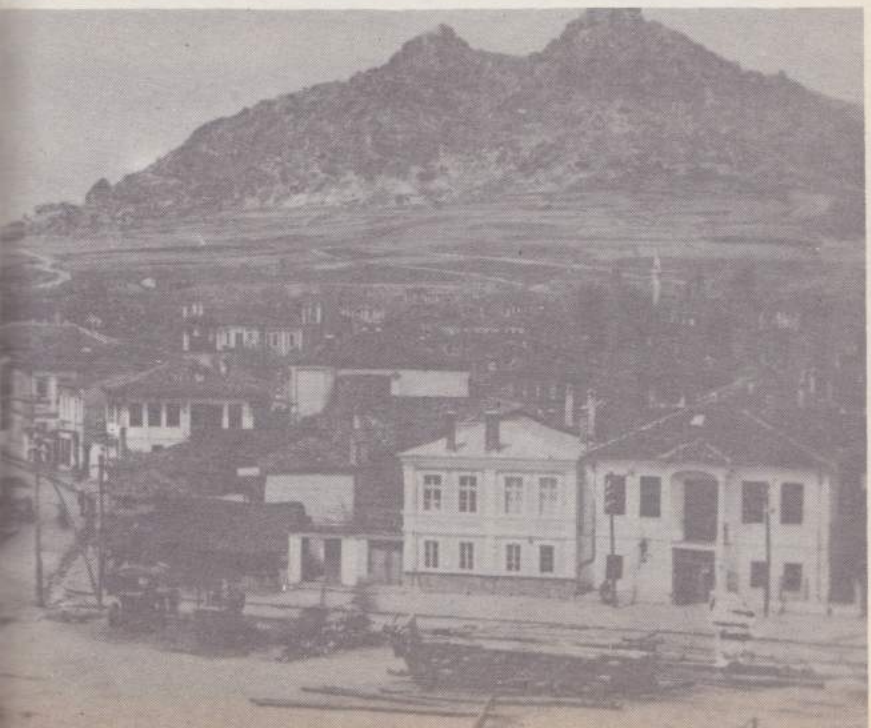

1/ Панорама на град Прилеп: вляво - Марковите кули, в средата - върхът Златовърв, вдясно - последните вериги на планината Бабуна

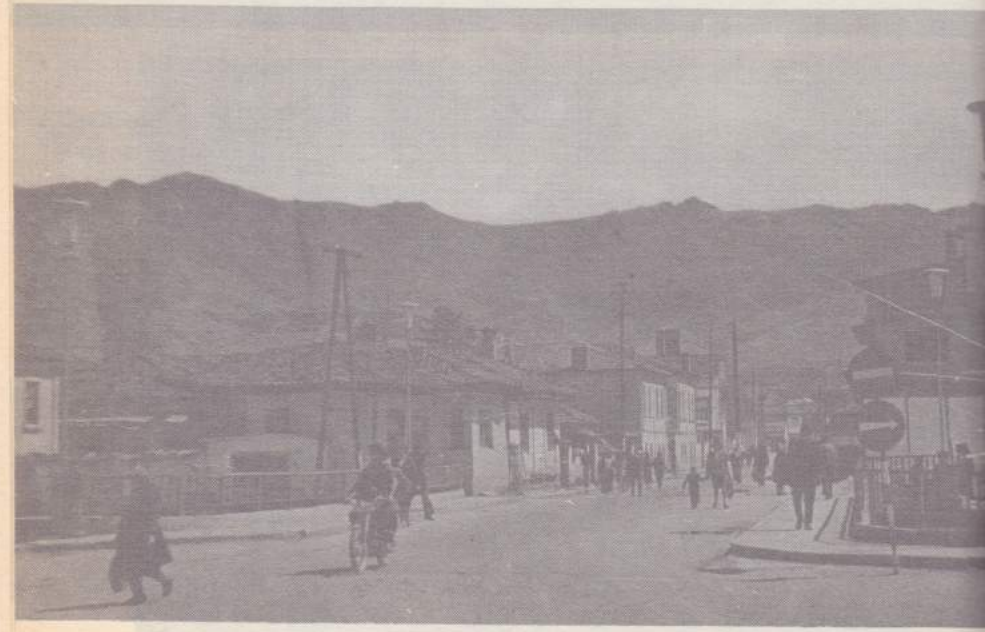

2/ Прилеп отблизо: вляво - прочутият градски часовник, вдъното Марковите кули: отпред - Талевата махала: в средата, на десния ъгъл - фурната на Стоян, крайната бяла сграда - кафенето на Коли, зад него - къщата на Талев/ вижда се само покривът/

3/ Прилеп отблизо: централната част: зад бялото здание и тополите е централното училище и черквата "Св. Благовещение"

4/ Дренска планина с част от източния край на Прилеп

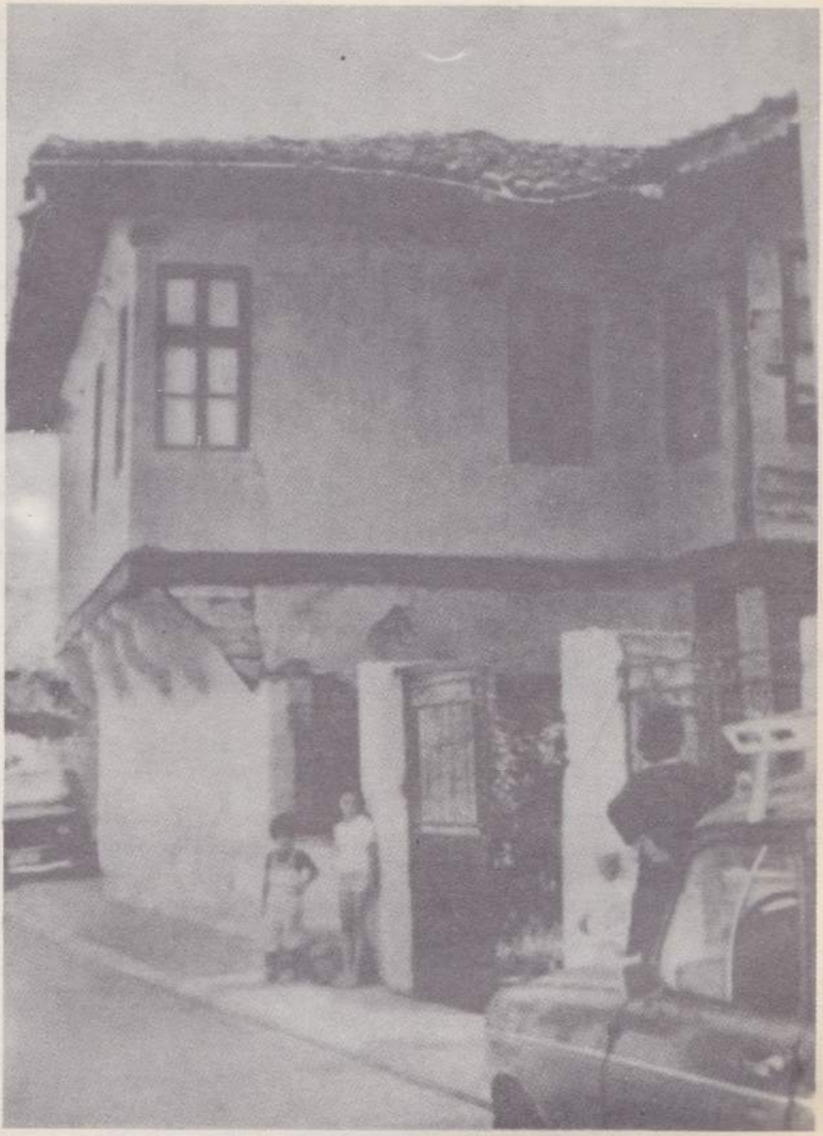
Историческата черква Св. Благовещение

Сърбоманският войвода Глигур Соколович – Ляме

Селяни от Светомитряни

Къщата на Талеви - Палисламови

Семейството на Тале Палислама: седнали - отдясно наляво: бащата Тале Палислама, майката Донка Палисламица, най-големият брат Гьорги Талев Палисламов. Прави: - отляво на дясно: съпругата на Гьорги - Антина, вторият брат на Димитър - Алекса и сестрата - Мария. До скута на Донка Палисламица - малкият Димче

Класът на Димитър Талев - 4 отделение през учебната 1908-1909 г. Четвъртият на предния ред - отляво надясно е ученикът Димче Талев

Ядрото на Талевата група младежи: 1. Стоян Сурладжиев, 2.Димитър Талев, 3. Петър Спиров-Спасев, 4. Коста Стойчев, 5. Георги Тромпев, 6. Петър Колищърков, 7. Васил Николов и 8. Михаил /Мице/ Небреклиев

IV СТАЕА
1908-09

1
2
3
4
5
6
7
8

Отляво надясно: Съпругата на Талев - Ирина, Димитър Талев, най-старият брат Георги Талев и неговата дъщеря Клементина

На терасата на Талевата вила в Бистрица: Димитър Талев и Коста Църнушанов

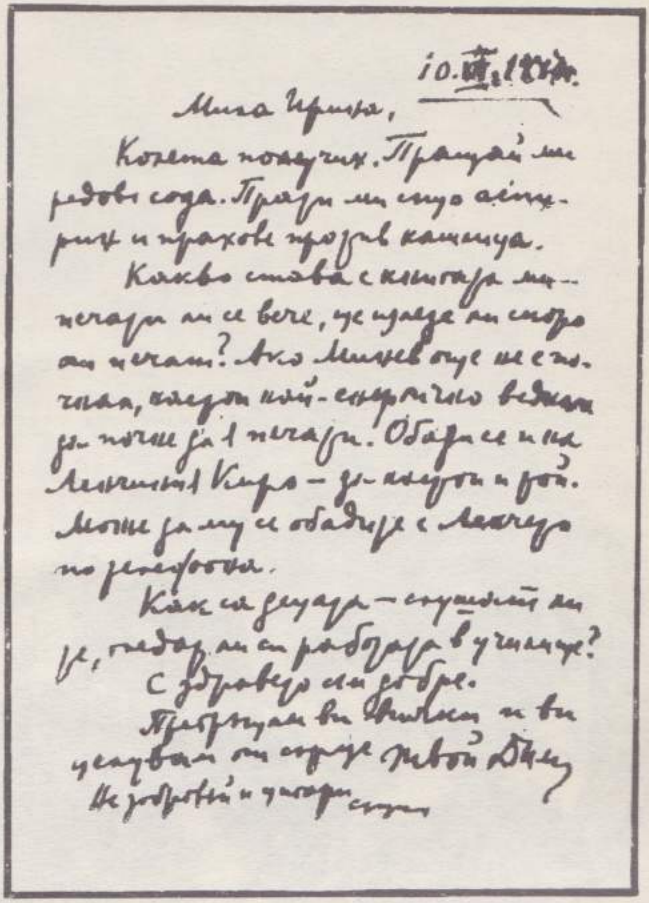
Пред вилата на Талев в с. Бистрица: отляво надясно - Ирина Талева, Димитър Талев, Евгения Църнушанова и Коста Църнушанов

Бюстът паметник на Димитър Талев в Борисовата градина /скулптор В. Гиновски/

Пощенски картички на Димитър Талев изпратени от трудово-изправителния лагер – 1944–1945 г., и след повторното му задържане през 1947 г.

Факсимиле на писмо от Д. Талев до съпругата му

Дружески шарж на Димитър Талев

Погребението на Димитър Талев през месец октомври 1966 г.

„ ДИМИТЪР ТАЛЕВ
в моите спомени „

автор © КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

редактор Петко Асенов
коректор Тотка Иванова
© библиотечно оформление Георги Стаменов
Формат 16/60/84
Тираж 3500
Издание на ВМРО-СМД
Ул. Пиротска 5
София 1992 г.

Сканирано за:

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres